

Landesbibliothek Oldenburg

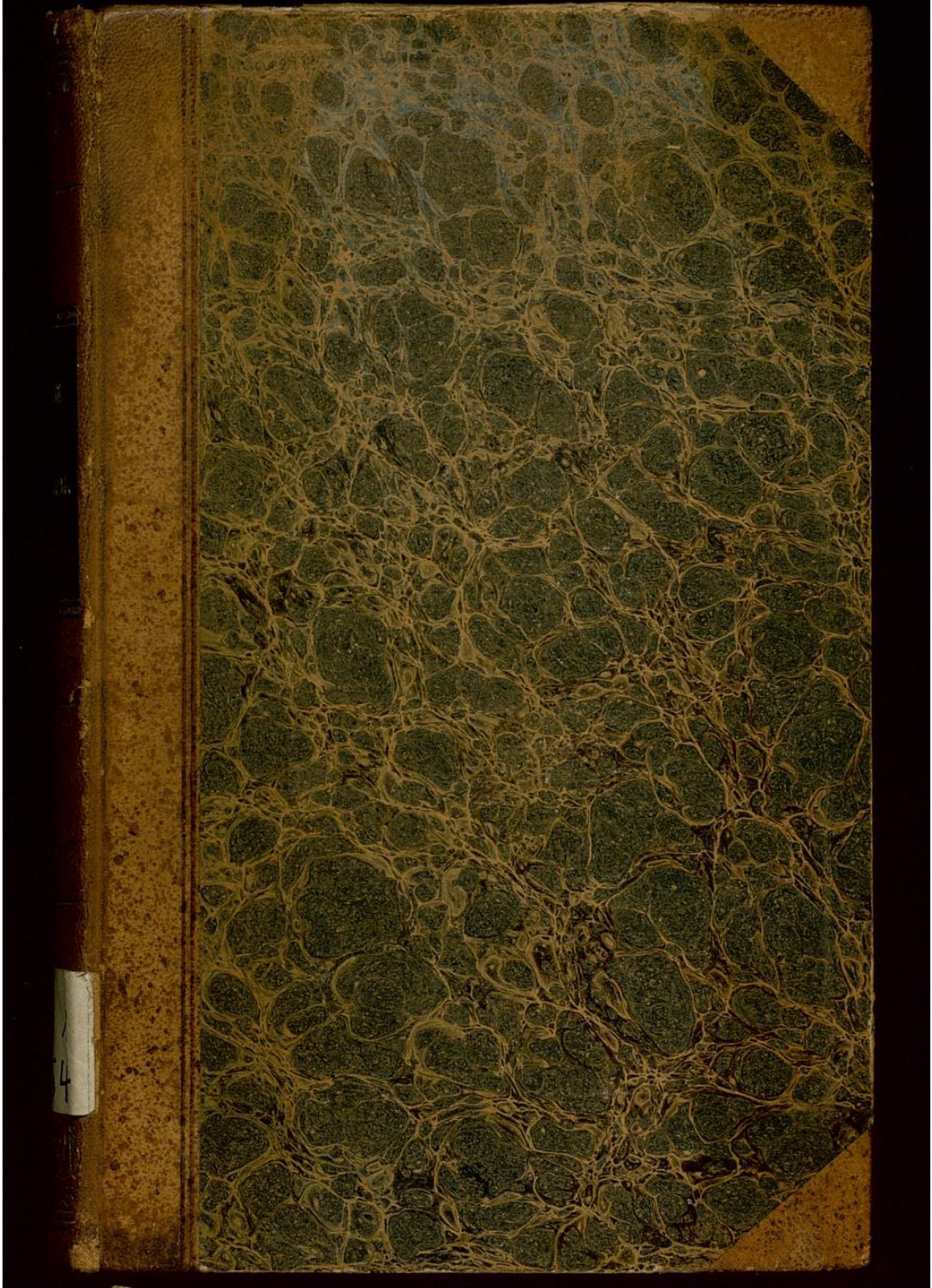
Digitalisierung von Drucken

**Brieven Over Eene Reis Naar Oldenburg, Bremen,
Hannover En Osnabruck, Met Opmerkingen Bijzonder Ten
Aanzien Van Het Lager Onderwijs**

Brugsma, B.

Groningen, 1836

urn:nbn:de:gbv:45:1-3749

4

Brugma,

Brieven.

Ge II

291

254

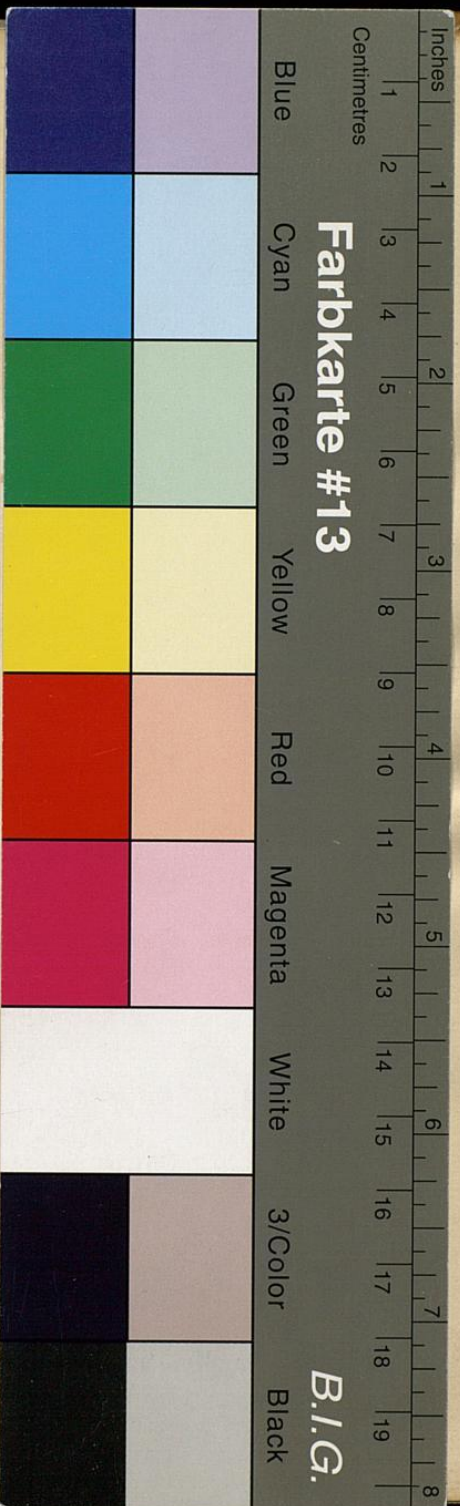
Geschicht. II.

2181

254

Inches
Centimetres

Farbkarte #13

Blue   Cyan   Green   Yellow   Red   Magenta   White   3/Color   Black

B.I.G.

ex lib. Frid. Dr. de Reden

Reding
1836

BRIEVEN

OVER EENE REIS

NAAR

OLDENBURG, BREMEN, HANNOVER

EN OSNABRUCK,

MET OPMERKINGEN BIJZONDER TEN AANZIEN

VAN HET

LAGER ONDERWIJS;

DOOR

B. BRUGSMA,

ONDERWIJZER TE GRONINGEN.

TE GRONINGEN, BIJ

W. ZUIDEMA.

1836.

46.

B R I E F E N

OVER HEEZ DER

NAAM

OPDRING, BEMIDT, HANDELEN

DE OORZAKEN,

WELKE HET BEMIDT EN HANDELEN

2de editie

VAN HET

JAGER ONDERWIS;

B. BRUGMA,

OPDRING EN HANDELEN

TE GRONINGEN, BIJ

W. NUBEREN.

1838

AAN DE HEEREN

MR. TH. VAN SWINDEREN,

J. VAN CLEEFF

EN

P. HOFSTEDE DE GROOT,

UITMAKENDE DE COMMISSIE,

VAN WEGE HET DEPARTEMENT GRONINGEN

DER MAATSCHAPPIJ :

TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN,

BELAST MET HET TOEZIGT

OVER DE

DEPARTEMENTS KWEEKSCHOOL

VOOR ONDERWIJZERS

TE GRONINGEN,

WORDEN DEZE BRIEVEN,

ALS EEN BLIJK VAN WARE HOOGACHTING VOOR
PERSOONLIJKE VERDIENSTEN EN MET EEN
WARM GEVOEL VAN DANKBAARHEID VOOR
GENOTENE AANMOEDIGING EN ONDER-
STEUNING, WELKE DEN SCHRIJVER, IN
ZIJNEN WERKKRING, VAN HEN
MOGTEN TEN DEEL VALLEN,

OPGEDRAGEN

DOOR

Hun Hoog Gel. en WelEd. dienstwilligen
en zeer verpligten Dienaar

B. BRUGSMA.

VOORBERIGT.

Toen ik in den aanvang van het jaar 1834 aan de Commissie van het Departement Groningen der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, die belast is met de zorg voor de aankweeking van onderwijzers en als zoodanig het opzigt heeft over de mij toevertrouwde kweekelingen, een voorstel deed, om mij vrijheid te verleen tot het doen eener reis naar sommige steden van Duitschland, ten einde mij bekend te maken met het onderwijs, 't welk aldaar in de lagere scholen, en inzonderheid in sommige kweekscholen voor onderwijzers, gegeven wordt; had ik niet alleen het genoegen, dat voornoemde Commissie mijn voorstel goedkeurde, maar ook dat zij mij, tot het doen dier reize, door eene geldelijke toelage aanmoedigde en in staat stelde.

Twee wakkere mannen en ambtgenooten, die beide evenzeer de belangrijkheid van hunnen werkkring gevoelden, als overtuigd waren, dat het naburige Duitschland ons in zijne welingerigte scholen veel ter leering zoude aanbieden, namen de uitnoodiging, om mijne reisgenooten te wezen, met de meeste bereidvaardigheid aan, en getroostten zich daarbij die opofferingen, welke zoodanig eene reis noodzakelijk met zich moet voeren.

Wij deden alzoo die reis, en vonden haar zoo aangenaam in derzelver genot, als nuttig bij derzelver herinnering.

Toen ik in de maand Mei 1834 terug kwam, en, met mijne korte aantekeningen in de hand, der Commissie verslag deed van mijne bevindingen, mogten mijne opmerkingen hare goedkeuring in die mate wegdragen, dat zij er eene gunstige melding van maakte in haar jaarlijksch verslag aan Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche

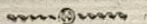

zaken, welke de Commissie uitnoodigde, mij te verzoeken, mijne opmerkingen aan het onderwijskundig publiek, door middel van de Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en de Opvoeding mede te deelen.

Ik zette mij daarom aan den arbeid, en schreef tot dat einde de volgende gemeenzame, aan eenen vriend gerigte, Brieven; daarbij een dankbaar gebruik makende van de belangrijke, uitvoerige aanteekeningen mijns schoonbroeders H. WOLFF, Schoolonderwijzer te Grouw, mij daartoe goedgunstig verstrekt, en bovendien raadplegende de schrander opmerkingen van mijnen, toen reeds overledenen, vriend M. C. VAN HOORN, in leven Schoolonderwijzer te Weener, mij in een paar brieven, na de reize, medegedeeld.

Bij de bewerking ontdeedde ik echter al zeer spoedig, dat de omvang van stof die Brieven weinig geschikt maakte, om in een opvoedkundig Tijdschrift opgenomen te worden. Derzelver algemeenmaking werd evenwel verlangd, omdat men mijne opmerkingen niet alleen voor onderwijzers als nuttig, maar ook voor andere, in de opvoeding en het schoolwezen belangstellende, personen als niet onbelangrijk rekende, en daarin vond ik alzoo de aanmoediging, die mij tot derzelver uitgave deed besluiten.

Onder hartelijke dankbetuiging aan mijnen geachten schoonbroeder, voor deszelfs bovenvermelde mededeeling en daardoor bewezene diensten — ach! mogt ik ook den braven, ontslapenen VAN HOORN mijne erkentelijkheid kunnen betuigen! — bied ik dus deze Brieven een welwillend en het gebrekkige goedgunstig verschoonend publiek aan, met den hartelijken wensch, dat de belangstelling in de verstandige, zedelijke en godsdienstige vorming des volks in ons Vaderland niet verflaauwen moge, en het Gouvernement in deszelfs welmeenende pogingen, om alle standen des volks van een doelmatig en heilzaambrengend onderwijs te verzekeren, nimmer eenige belemmering of tegenkanting moge ondervinden.

INHOUD DER BRIEVEN.

I.

Oogmerk der reis en doel dezer brieven. Vertrek van *Groningen* naar de *Nieuwe Schans*. VAN HOORN. Aankomst te *Bonda*. Herinnering van de Oostfriesche onderwijzers. Nachtverblijf te *Weener*. Kerk en school aldaar. Het schoolwezen van *Reiderland*. Oorzaken van de overeenkomst van het onderwijs aldaar met dat in de provincie *Groningen*. Schoolonderwijzers gezelschappen in *Reiderland*. Schoolopzicht van wege de geestelijkheid. Oorsprong van hetzelfde. Beoordeeling van den wensch, om kerk en school in *Duitschland* van elkander te scheiden en de school te émanciperen. Schoolpligtigheid bij ons en in *Hannover*. Dwangmiddelen van het bestuur aldaar, om de ouders te verplichten, hunne kinderen ter school te zenden. Vergelijking van soortgelijke dwangmiddelen met de onverschilligheid van het Engelsch-Bestuur. Bl. 1.

II.

Watertogtje naar *Leer*. *Leer*; Gereformeerde kerk en school. Reis naar *Oldenburg*. De landstreek. Oordeel van een' reisgenoot over de vroege rijpheid der jeugd in ons Vaderland. Schoone nacht. Aankomst te *Oldenburg*. Bezoek van de kweekschool voor onderwijzers. Doel en strekking der school. Opzieners en onderwijzers derzelve. Twee klassen van kweekelingen. Beoordeeling van den maatregel, om de jongere kweekelingen eenen tijd lang eene school te laten waarnemen, of als ondermeesters te plaatsen. Het gebouw en de huiselijke inrigting. De lagere school van de kweekschool. Tuin der school en deszelfs oogmerk. - Eenige bijzonderheden der stad. Schoone kerk. Menigte krijgslieden. Vertrek naar *Bremen*. Nachtverblijf te *Delmenhorst*. Opmerking bij het naderen van *Bremen*. Bl. 24.

III.

III.

Bezoek van de Ansgarikerk te *Bremen* en bijwoning van de godsdienstoefening. Opmerkingen betrekkelijk de leiding van het kerkgezaag en het orgelspel. Gebreken der voorzangers in de kerken. Verkeerd gebruik van het orgel. - Viering des H. Avondmaals in de Ansgarikerk. Wachtparade en militaire muziek. De Luthersche Domkerk. Bijwoning van de godsdienst-oefening. Het uit het hoofd prediken der Leeraars. - Wandeling door en om *Bremen*. Fraaije aanleg op de stads wallen. Bezoek van den *blei-* of grafkelder. De raadskelder met zijnen wijnvoorraad. Acustische zaal. Haven in *Bremen*. Drukte in de stad op Zondag. Bezoek van den stads-schouwburg. Bl. 43.

IV.

De Burgerschool te *Bremen*. Doel der school. Verdeeling derzelve in eene Voorschool, Handelschool en Latijnsche school. Onderwerpen van onderwijs op derzelve. Bijwoning van het onderwijs van Prof. STRACK. Het leervertrek. Vorm en stof van het onderwijs. De leerlingen. Speelplaats en gebruik derzelve. Aanmerkingen over gymnastische oefeningen. Bezoek van de andere leervertrekken. Bibliotheek en andere hulpmiddelen. Hulp-kweekschool voor onderwijzers. Zeevaartkundige school en hare hulpmiddelen. Bestemming van het schoolgebouw tot andere nuttige einden. Bl. 61.

V.

Over de onderwijzers der Voorschool. Voor- en nadeelen van de gedurige afwisseling der onderwijzers. De leerlingen en verdeling derzelve in verschillende klassen. Opzettelijk godsdienstig onderwijs. Andere leervakken der Voorschool. Vormend en grondig onderwijs. Waarde, die men hecht aan een grondig onderwijs in de moedertaal. Hoe dat onderwijs alhier in de onderscheidene klassen verdeeld is. Bijwoning van eene taalkundige les des Heeren BLENDERMANN. - Waarom het Latijn hier ook onderwezen wordt. Hoe men het rekenonderwijs inrigt. Welke leervakken van het Lager onderwijs hier verzuimd worden. Bijwoning

van het onderwijs in de Fransche taal. Over de schooltucht alhier. Vermoedelijke oorzaken, waarom hier eene zekere onbescheidenheid en weinig ondergeschiktheid heerschte. — Bezoek van het museum en van het Luthersche weeshuis te *Bremen*. Bl. 76.

VI.

Vertrek van *Bremen*. Gezigt van landverhuizers bij *Bremen*. Reis over *Nienburg*, eenige morsige dorpen en *Neustadt am Rübenberg*. Voorbijtrekkende landverhuizende familiën. Bedelende handwerksgezellen. Aankomst te *Hannover*. Morsige huizen, doch ook schoone straten te *Hannover*. De esplanade. Kasernen. Waterloozuil. Gedenkteeken voor LEIBNITZ. Het paleis van den vice-koning. Bouw van het koninklijk slot. De vorstelijke stal. Bezoek bij den Heer *Oberschulrath KOHLRAUSCH* en daarna bij den Heer *RETTIG*. Oorsprong van de kweekschool voor onderwijzers te *Hannover*. — (Haar stichter BÖTTCHER). De inkomsten, tegenwoordige onderwijzers en verdeling der school in een hoofd en neven-instituut. Bl. 100.

VII.

Bezoek van de laagste klasse der lagere school van het seminarium. De preparanten zien het onderwijs en maken aantekeningen. Beleefdheid en bescheidenheid der leerlingen. Bijwoning van de catechisatie eens kweekelings. Opmerkingen ten aanzien van den onderwijzenden kweekeling, de leerlingen en de leerwijze. De Heer *RETTIG* en zijn onderwijs *over de voortreffelijkheid van het menschelijke spraakvermogen*. Genoegen; hetwelk wij bij dit onderwijs smaakten. Spelen der kinderen onder opzigt der meesters. Bijwoning eener zangoefening en daarna van drie proeven van catechetisch onderwijs door schoolpreparanten. Aanmerkingen en teregtwijzingen van den inspecteur *RETTIG*. Bijwoning eener catechisatie van den Heer *RITTMELER* met de preparanten *over den goddelijken oorsprong des Bijbels*. Noodzakelijkheid van een grondig onderwijs in de Godsdienst en Bijbelkunde voor den onderwijzer, vooral in *Hannover*. Bijwoning van eene les in de Technologie en van eene rekenles. Vlugheid der kinderen en grondigheid van het onderwijs. Zangoefening der leer- en kweekelingen van de school. Bl. 113.

VIII.

VIII.

Algemeene opmerkingen betrekkelijk de kweekschool te *Hannover*. Aanneming van kweekelingen. Voordeelen, die het gesticht hun aanbiedt. Vorming der kweekelingen als menschen. Ligchamelijke opvoeding: huisvesting, voedsel, uitspanningen, tuinarbeid. Eenige middelen, om de zedelijke en godsdienstige opvoeding te bevorderen. Schriftelijke instructiën. Huiselijke godsdienstoefeningen. - Vorming en opleiding der kweekelingen voor hun beroep. Leerstof, verdeeld in verschillende cursus. Omvang van het onderwijs. Over de leervormen in het algemeen en over de verbinding van onderscheidene leervormen door de onderwijzers. Voortreffelijkheid van het katechetisch onderwijs in de kweekschool te *Hannover*, en waarin die bestond. - Leerwijze en leertoon. Soberheid van hulpmiddelen. Practische oefeningen der kweekelingen. - Middelijke en onmiddelijke invloed der kweekschool op de verbetering van het onderwijs. Gedurige afwisseling van hoofdonderwijzers. Klagten der kweekelingen en der onderwijzers in het koninkrijk *Hannover*. - Uitstapje naar *Herrenhausen*. Bezoek van den schouwburg. *Fra Diavolo*. Bijwoning van eene huiselijke muzijkvereiniging. Bl. 156.

IX.

Genoegelijke herinnering van ons verblijf te *Hannover*. Vertrek uit die stad, in gezelschap van twee seminaristen. Schoone landstreek. Het *Deister-gebergte*. *Nenndorf* en zijne zwavelbronnen. Vorstendom *Schaumburg-Lippe*. Werkzaamheid der vrouwen. *Hagen*. Morsige kerk en schoon gedenkteeken. Oud vorstelijk slot en schoon uitzigt. Voortzetting der reis naar *Bückeberg*. Kort verblijf aldaar. Bezoek van de *Porta Westfalica* en beklimming van den *Jakobsberg*. Schilderachtig gezigt en wonderbare echo. Bezoek van den top van den *Wittekindenberg*. Antieke toren en oude kapel. Aandenken van WITTEKIND. Afscheid van onze Hannoversche reisgenooten. Wandeling naar *Minden*. Reis over *Lübbecke* en *Oldendorf* naar *Osnabruck*. Vlasbouw. Dikke boom. Bl. 165.

X.

Bezoek van de kweekschool voor onderwijzers te *Osnabruck*. Proeve van mondelinge voordragt eens kweekelings. Aanmerkingen van den Heer THORBECKE, Ongepastheid der stof voor de practijk in eene lagere school. Welke stof voor mondelinge voorstellingen genomen moet worden. Aanmerkingen betrekkelijk het voorlezen van vertellingen in de scholen. Meerdere belangrijkheid en nuttigheid van vrije mondelinge verhalen. Over den toon, de inkleeding en de toepassing der verhalen. Van wie de onderwijzers in een en ander opzigt iets leeren kunnen. Een voorbeeld van SALZMANN aangeprezen. Vermijding van *noodelooze* uitvoerigheid en van eene verkeerd toegepaste populariteit. Welk nut er uit de vertellingen getrokken moet worden. Opstellen van de kweekelingen te *Osnabruck*. Bijwoning van eene les in de Algemeene geschiedenis. Over de noodzakelijkheid van de voorbereiding des onderwijzers voor zijne te gevene lessen. Waarschuwing aan jonge onderwijzers, om zich niet te veel aan liefhebberij-studie over te geven. Bijwoning van eene zangoefening in de, met de kweekschool verbondene, garnizoensschool. Tuin en huiselijke inrigting der kweekschool. Kweekelingen en onderwijzers derzelve. Twee Latijnsche scholen te *Osnabruck*. Bl. 185.

XI.

Over de nieuwe burgerschool te *Osnabruck*. Oorzaak van hare oprigting. Verdeeling van het onderwijs in drie scholen en onderscheidene klassen. Voorscholen en hoofdschool. Wat hier onderwezen wordt. Iets over de afzondering der klassen in verschillende leervertrekken. Wijsheid der regering in het stichten der burgerschool en het plaatsen van de hier aanwezige onderwijzers aan dezelve. Vermoedelijke gevolgen, wanneer zij slechts nieuwe bijzondere scholen opgerigt, of vreemde onderwijzers in de burgerschool had aangesteld en de oude kerpscholen alle had laten bestaan. - Schoone ligging van *Osnabruck*. Oudheid der stad. KAREL de groote en WITTEKIND. Voorkomen van *Osnabruck*. Vredezaal op het raadhuis. Begräafplaats buiten *Osnabruck*. Merkwaardig hol onder den *Geer-*
tru-

trudenberg. Oorsprong van hetzelfde. Fraaije aanleg op en omt den berg. Vertrek van VAN HOORN naar *Weener*. Bezoek van de Katharina- en de Mariakerk te *Osnabruck*. Bijwoning der godsdienstoefening in laatsgemelde. Indrukmakend koraalgezag. De Roomsche-Catholijke Domkerk en hare oudheid. Plezierrijde buiten *Osnabruck*. Bl. 215.

XII.

Vertrek van *Osnabruck*. Schoone weg en landstreek tot aan *Iburg*. *Glandorf*. Afbeeldsel van CHASSÉ. Aangename opmerking. Kleederdragt der vrouwen. *Telgte* aan de Eems. Christus- en Mariabeelden aan den weg. Aankomst te *Munster*. Bezoek van de Domkerk. CHRISTOFFEL BERNARD VAN GALEN. De slottuin. Omstreken van *Munster*. Bediening van het vormsel door den Bisschop in de Domkerk. De Mariakerk. De Lambertustoren met de drie ijzeren kooijen. Herinnering van de wederdoopers te *Munster*. Het raadhuis en de vredezaal. Bouworde der huizen aan de markt. Vertrek van *Munster* over *Dulmen*, *Halteren* en *Dorsten* naar *Wesel*. Postwezen in het Pruisische. *Wesel*. Voorkomen der stad. De taal te *Wesel*. Tuchthuisboeven. Vestingwerken. Schipbrug. Stoomvaart op den *Rijn* naar *Nijmegen*. Voortzetting der reis huiswaarts. Aangename herinnering. Bl. 232.

IX

EERSTE BRIEF.

Eindelijk, Waarde Vriend, zal ik eens aan uw verlangen voldoen. Gij schijnt zoo veel belang te stellen in eene reis, die ik voorleden jaar naar *Bremen*, *Hannover* en eenige andere plaatsen gedaan heb, dat ik waarlijk zeer onheusch omtrent u zoude handelen, en de gedachte aan eene verkoeling mijner vriendschap te uwen opzigte zoude wettigen, indien ik langer wachte, u het een en ander uit mijn dagboek en van mijne toen gemaakte opmerkingen mede te deelen.

Gij weet, dat het oogmerk mijner reize was, om mij bekend te maken met het onderwijs, dat in de lagere scholen van de, aan ons land palende gewesten van Duitschland, inzonderheid in sommige naburige kweekscholen voor onderwijzers, gegeven wordt, en dat ik tot het doen dier reis, door een zoo gunstig als vereerend besluit van de Commissie, die van wege het Departement Groningen der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen over deszelfs kweekschool voor onderwijzers benoemd is, werd in staat gesteld. Dat

A . . . . . ik,

ik, door mijnen schoonbroeder H. WOLFF, onderwijzer te *Grouw*, en mijnen vriend M. C. VAN HOORN, onderwijzer te *Weener* in Oostfriesland, tot mijne bestendige reisgenooten te mogen hebben, mij die reize, nog in vele andere opzigten, als zeer nuttig en genoegelijk mogt voorstellen, zal ik niet noodig hebben aan te toonen; omdat gij met deze beide waardige en voor hun vak met lust en ijver bezielde onderwijzers niet onbekend zijt.

Stel u intusschen niet voor, dat ik u eene reeks van avontuurlijke reisontmoetingen of een' schat van paedagogische opmerkingen zal mededeelen. De eerste hebben wij schoolmeesters, die even zoo eenvoudig gereisd hebben, als wij gewoon zijn te leven, niet gehad, en vele van die kleinigheden, welke hier en daar onze lachspieren in beweging bragten, waren al te zeer de kinderen des oogenblik en te afhankelijk van plaats, tijd en bijzondere stemming des geestes, dan dat zij u evenveel belang, als ons, zouden inboezemen.

Tot het doen van *vele* opvoedkundige opmerkingen, gesteld, dat gij ons de bevoegdheid toekendet, om die te maken, hebben wij geene gelegenheid gehad; want slechts zestien dagen heeft onze reis geduurd, en daarvan moet afgerekend worden die tijd, welchen wij noodig hadden, om vrij aanmerkelijke afstanden tusschen de plaatsen, die wij bezoeken wilden, te doorreizen, alsmede die dagen, waarin wij geen onderwijs konden bijwonen, omdat er vacantie op de scholen was.

Houd dus het weinige voor lief, dat ik u ga mededeelen; misschien dat de eene of andere opmerking u aanleiding geeft, om over uw werk, dat gij met

zoo veel ijver als belangstelling verrigt, na te denken, en dit, zoo mogelijk, nog meer genoegelijk voor u zelve, als vruchtbaar en zegenrijk voor uwe leerlingen te maken.

Op Donderdag den 8 Mei 1834 vertrok ik met mijnen schoonbroeder, onder begunstiging van het schoonste lenteweder, van *Groningen* naar de *Nieuwe Schans*. Het hartelijk vaarwel van mijne vrouw en kinderen, dat mij, bij eene kortstondige verwijdering dezer mij dierbare betrekkingen, gewoonlijk in eene weemoedige stemming brengt, zou nu ook weder mijne gedachten eenen geruimen tijd bezig gehouden, en mijne ziel tot ernst gestemd hebben, had ik niet in de vriendschap van mijnen reisgenoot en in het belangrijke gesprek van eenen anderen, ons een paar uren vergezellenden, vriend eenige afleiding gevonden, welke mij vervolgens ook gevoelig maakte voor het schoone van de, in het frissche groen prijkende, en met lentebloemen en geurige bloesems getooide natuur, — die toch immer in dit jaargetijde een genot aanbiedt, dat wij stads-schoolonderwijzers maar al te zelden zoeken.

Op de *Nieuwe Schans* vonden wij onzen nieuwen reisgenoot VAN HOORN, die ons met broederlijken handslag verwelkomde. Die goede vriend bevond zich daar met een rijtuig, om ons daardoor de reize naar zijne woonplaats even gemakkelijk, als door zijne tegenwoordigheid regt genoegelijk te maken. En zeg ik te veel, wanneer ik de voorkomende vriendschap, de gulheid en gastvrijheid van den braven VAN HOORN roeme? Neen, nimmer zullen zij uit mijn geheugen worden gewischt, ofschoon ook hij, die ze ons bewees, thans reeds

bij het stof zijner vaderen, in den schoot der aarde rust. — Ja, mijn Vriend, slechts zes maanden, nadat wij met elkander zulk eene genoegelijke reize gedaan, en door en met hem zoo veel heerlijkz gezien en gehoord, zoo veel nuttigs geleerd hadden, werd hij, — in de volle mannelijke kracht zijns levens, te midden van eenen belangrijken en zoo veel zegen verspreidenden werkkring, voor welken hij zich, door onze onderwijskundige reis, ook nu nog meer hoopte te stemmen, te bekwamen en te beschaven, — aan eene liefhebbende en geliefde vrouw, aan een teeder minnend en teeder bemind kroost, aan ons, zijne hem hoogschattende en vereerende vrienden ontrukkt; ontrukkt aan mij, die hem eerst sedert een paar jaren had leeren kennen, en die als met een onwederstaanbaar geweld tot hem getrokken werd! — Doch stil, mijn hart! Gods wegen, hoe donker zij voor ons wezen mogen, zijn wijs en goed, en de vriend, die eens, bij het verlies van een mijner lievelingen, door de heenwijzing op den troost der Christelijke Godsdienst, eenen zachten balsem in mijn gewond hart stortte, geniet nu voorzeker, door en in de nabijheid van zijnen Heiland, die zaligheid, welke hij verlangde, op welke hij hoopte, en voor welke hij zoo geheel vatbaar scheen.

Vergeef het mij, dat ik u, in het begin mijner briefwisseling, op dit treurig verlies opmerkzaam make. Het was behoefte voor mijn hart, om u nog eens den mij onvergetelijken te herinneren; thans echter zal ik den draad mijns verhaals weder opvatten.

De ondergaande zon wierp ons hare laatste stralen toe op den oogenblik, dat wij den grenspaal onzes vaderlands

voor-

voorbij reden, en, na eenen korten rid op Oostfrieslands grondgebied, kwamen wij te *Bonda*, waar wij den onderwijzer *ADDENS*, een' voormalig' kweekeling van mijnen *VAN HOORN*, in zijne woning opzochten. Het vorige jaar had ik, in gezelschap van Prof. *VAN SWINDEREN* en van mijnen ambtgenoot en vriend *R. G. RIJKENS*, dezen levendigen, geschikten en kundigen onderwijzer in zijne school werkzaam gezien (*). Thans werd onze kennis, op de feestviering van het 25 jarig schoolopzienschap van Prof. *VAN SWINDEREN* aangeknoopt, hernieuwd, en met genoeg waren wij een paar uren in eenen huiselijken vriendenkring, die ook door *VAN HOORN*'s echtgenoot en een paar hunner kinderen vergroot was. Nu ook weder, even als het vorige jaar, toen ik verschillende Reiderlandsche onderwijzers rondom hunner voormaligen geliefden schoolopziener Prof. *VAN SWINDEREN* met aandoening verzameld zag, trof mij de gulle en vertrouwelijke toon, die onder deze lieve en beschaafde menschen, welke zoo weinig aanspraak maken, heerschte; en hoe aangenaam en verkwikkend voor het hart was het mij, nu ook weder zoo veel erkentenis en dankbaarheid op te merken, die zij gevoelden voor den man, welke, nu reeds 22 jaren geleden, de opziener, raadsman en vriend der Oostfriesche onderwijzers was, en wiens kortstondige werkkring in Oostfriesland voor denzelfden eene eerezuil is geworden in de harten der onderwijzers.

Te *Weener* hielden wij ons nachtverblijf bij *VAN HOORN*, wiens gastvrijheid af te slaan eene beleediging

VOOR

(*) Behalve de school van *ADDENS* is er nog eene andere hoofdschool in de 5000 zielen talrijke gemeente van *Bonda*, benevens 5 bijscholen voor de omliggende buurten en gehuchten.

voor hem en eene opoffering van genoeg voor ons geweest zoude zijn. Want bij en na de verkwikking des ligchaams werd nu ook de geest gevoed door het gezellig onderhoud, dat zich tot verschillende onderwerpen van ons vak bepaalde; en daar VAN HOORN eene uitgebreide en uitgezochte boekerij bezat, met de voortgangen van het schoolwezen in Duitschland wel bekend was, en aan eene grondige kennis en een gelukkig geheugen een juist oordeel verbond, behoef ik u niet te zeggen, dat de uren ons als ontvlogen, zoo dat de klok ons eindelijk herinneren moest, eenige rust te nemen, daar de volgende nacht, die op den postwagen doorgebracht zoude worden, ons weinig vooruitzicht gaf op eenen verkwikkelijken en den reizenden zoo zeer noodzakelijken slaap.

's Vrijdags morgens bezagen wij de kerk en de ruime welingerigte school, die uit drie aan elkander verbondene vertrekken, ieder voor eene afzonderlijke klasse, bestaat, en ongeveer 400 kinderen bevat. Er werd nu geen school gehouden; doch voorleden jaar had ik hier het onderwijs bijgewoond, en toen opgemerkt, dat de leerlingen der hoogste klasse, behalve ander goed eigen werk, over het algemeen *zeer goede* schriftelijke opstellen vervaardigden, en dit werd, mijns inziens, vooral *daardoor* mogelijk, dat de onderwijzer, behalve het onderwerp van het opstel, ook nog eene *schets* van behandeling opgaf, en door dit middel den geest der leerlingen aan eene zekere orde der denkbeelden en aan eene juiste rangschikking der bouwstoffen gewende (*). — De ruime speelplaats, rondom het school-

ge-

(*) Zie het Voorberigt van de door mij bezorgde *Schetsen en Bouwstoffen voor Schriftelijke Opstellen*, bij W. ZUIDEMA, te Groningen, uitgegeven.

gebouw, ofschoon niet afgesloten, vervulde hier ook eene behoefte, die men elders niet overal bevredigd ziet.

Doch gij wenscht zeker iets meer van het schoolwezen van Reiderland, waarin wij ons nu bevonden, te vernemen. Welnu, ik zal trachten uwen wensch eenigermate te bevredigen.

De nabijheid van Groningerland en bepaaldelijk van het Oldambt; de aanvankelijke verbetering van het Groningerlandsche schoolwezen, door de zegenrijke bemoeijingen van den schoolopziener WESTER; de bijzonderheid, dat men in het Oldambt, even als nu nog heden ten dage, vrij knappe rekenmeesters had, en dat daar talrijk bezochte en welingerigte scholen werden gevonden, waarin jongelieden zich voor den post van onderwijzer der jeugd, zoo wel praktisch als theoretisch, konden bekwaam maken, zijn oorzaken geweest, dat eertijds vele jongelingen uit Oostfriesland hunne onderwijskundige loopbaan in onze provincie begonnen.

Tijdens de kortstondige vereeniging van Oostfriesland met ons Vaderland, eerst als koningrijk Holland en naderhand als een ingelijfd deel van het Fransche keizerrijk, bestond er eene meer innige betrekking dan vroeger plaats had, en de Oostfriezen, inzonderheid de Reiderlanders, eenmaal geen eigen land meer hebbende, waren zeker wel het allerliefst broeders van een volk, met hetwelk zij, in taal, godsdienst en zeden, in oorspronkelijke afstamming en in stoffelijke belangen, zoo veelvuldige punten van overeenkomst hadden. Geen wonder dan ook, dat de Oostfriesche, inzonderheid al weder de Reiderlandsche onderwijzers het burgerlijk schoolopzicht welkom was, hetwelk den Heer VAN SWINDEREN, tijdens deszelfs Inspecteurschap der Aka-

de-

demie van *Groningen*, door de Fransch-keizerlijke Universiteit opgedragen werd (*). In hoe verre nu de persoonlijke, beminnelijke eigenschappen van dien Heer daartoe medewerkten, ga ik niet opzettelijk ontvouwen; want eensdeels gevoel ik al te zeer, dat ik in deze voorstelling beneden de waarde van het onderwerp zoude blijven, en anderdeels gebiedt mij mijne persoonlijke verplichting, om zelfs den *schijn* van vleijerij niet op mij te laden. Genoeg, om u te doen zien, dat er, door bovengenoemde en misschien ook door andere oorzaken, veel overeenkomst tusschen het schoolonderwijs van ons en onze naburen moest plaats hebben of komen, en ook in vele opzigten gebleven is. Want, niettegenstaande de latere vereeniging van Oostfriesland met Hannover de staatkundige banden tusschen ons en dat gewest losgemaakt heeft, en er geheel andere inrigtingen, ook met betrekking tot het schoolwezen, ingevoerd zijn, blijft het daar, uit hoofde van den Oostfrieschen en met het Groningerlandsch overeenstemmenden tongval, nog altijd behoefte, om, nevens de Duitsche taal, het Nederlandsch op de scholen te onderwijzen, en van onze leesboeken en andere hulpmiddelen gebruik te maken.

Veel goeds wordt er onder de onderwijzers en voor het onderwijs tot stand gebracht door de twee Reiderlandsche schoolonderwijzers-gezelschappen (Schullehrerconferenzen), van welke, zoo ik niet mis heb, door den Heer VAN SWINDEREN al mede de grondslagen gelegd zijn. De werkzaamheden toch dier gezelschappen, die

(*) Wat de Heer VAN SWINDEREN voor het onderwijs in Oostfriesland gedaan heeft, leze men in de *Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en de Opvoeding*, voor 1811 en 1812.

die mij uit verschillende verslagen, welke jaarlijks aan het Algemeen Bestuur der onderwijzers-gezelschappen in het 1ste district der provincie *Groningen* ter vriendschappelijke mededeeling toegezonden worden, bekend zijn, pleiten er voor, dat daar knappe onderwijzers worden gevonden, die lust en ijver voor hun werk hebben, die het niet alleen te doen is, om vorderingen in deze of gene wetenschap te maken, maar ook om het onderwijs, door praktische opgaven, de meest vormende zijde af te winnen.

En ofschoon nu ook hier en daar het onderwijs, even als overal, wel eens wat te wenschen moge overlaten, is het mij toch uit den omgang met sommige dier onderwijzers, uit het schoolwerk der leerlingen te *Jemgum*, *Weener* en *Bonda*, alsmede uit de inrigting der scholen gebleken, dat het onderwijs der verdergevorderden over het algemeen aanspraak kan maken op soliditeit, zoo wel in een vormend als stoffelijk opzigt.

Daar zijn echter sommige instellingen in het schoolwezen, die aanmerkelijk van de onze afwijken; enkele, die wij niet zouden begeeren, andere die ons zeer wenschelijk voorkomen.

Denk maar eens, lieve Vriend, dat ieder predikant schoolopziener is van de school, die tot zijne gemeente behoort, en slechts den superintendent en het Consistorie boven zich heeft. — Hoe! de school onder het opzigt van de kerk, de meester onder den dominé? zult gij vragen. — Ja, Vriendje, en dat is niet alleen daar, maar ook in de meeste Duitsche staten het geval, en eene overoude instelling. — De Christelijke scholen hebben over het algemeen toch daar hunnen oorsprong aan te danken,

ken, dat de geestelijken van vroegere dagen, om de kinderen hunner gemeente tot lidmaten der kerk te kunnen aannemen, verplicht waren, dezen ook het lezen en de waarheden der Christelijke kerk te leeren (*). In lateren tijd, toen de werkzaamheden dier geestelijken uitgebreider, de voorbereiding tot hun ambt en deszelfs dagelijkse werkzaamheden meer eene erkende behoefte, en bij sommigen misschien ook de zucht naar gemak grooter werd, belastten zij daarmede die personen, welke hen in hunne kerkelijke betrekkingen, wat het uitwendige aangaat, te dienste moesten staan. Daarom werden er nu uit de kerkelijke inkomsten scholen gesticht, en met de woningen der kosteren, cantors (leiders van het kerkelijk zangkoor), thans onze voorzangers of organisten, verbonden; terwijl aan deze personen, welken, onder het opzicht der geestelijken, het onderwijs der jeugd werd opgedragen, nu ook meerdere inkomsten uit de geestelijke goederen werden toegestaan. Wel is waar, zijn er toen ook in sommige steden, van wege de burgerlijke overheid, scholen opgericht; doch omdat men deze nog altijd uit een godsdienstig oogpunt beschouwde, en de vorming der jeugd door godsdienstig onderwijs als allernoodzakelijkst rekende, heeft men deze burgerlijke scholen ook onder geestelijk opzicht gesteld. Zoo is het tot op dezen oogenblik in de meeste staten van Duitschland gebleven, en van daar, dat men aldaar

Lu-

(*) Reeds KAREL *de groote* maakte dit door eene verordening van het jaar 789 den geestelijken ten pligt. Volgens zijnen wil zou ook het landvolk in lezen, schrijven, latijn en kerkgezag onderwezen worden. Veel van het, door hem gestichte, goede is echter onder zijne zwakke nakomelingen, en bij het verval der geestelijkheid tot traagheid en onwetendheid, weder te niet gegaan.

Luthersche, Gereformeerde en R. Catholijke scholen aantreft, in ieder van welke het godsdienstig onderrigt, naar de leer van het kerkgenootschap, op den voorgrond staat. In zulke scholen moet de meester de kinderen, door katechetisch onderwijs, goed onderlegd in de handen van den geestelijke leveren, die ze dan binnen een half jaar of jaar voor de aflegging hunner geloofsbelijdenis bekwaam maakt. En deze afscheiding naar het kerkelijke is zoo zeer tot algemeen beginsel aangenomen, dat zij zelfs in sommige middelbare scholen en gymnasiën plaats heeft (*).

Tegenwoordig gaat er in Duitschland eene luide stemme op voor de afscheiding van kerk en school. Van wie? Ja, Vriend, gedeeltelijk van de onderwijzers, doch ook van vele andere personen, die zich zelve voorstanders van liberale burgerlijke intellingen noemen. De eerste spreken van eene émancipatie van den onderwijzersstand, klagen over de heerschezucht der geestelijken en over de tegenwerking, die zij van deze in hunnen post ondervinden, alsmede dat zij hunne pligten als onderwijzers aan hunne kerkelijke bedieningen moeten opofferen. Daardoor immers worden zij dikwijls genoodzaakt, om in den, voor het onderwijs bestemden, tijd geheel vreemdsoortige en hunnen stand onteerende werkzaamheden te verrigten, en hun belangrijk schoolwerk, tot groot nadeel van de hun toevertrouwde jeugd, af te breken. »Schoolonderwijzers moeten in hun werk onder opzigt van schoolonderwijzers staan, — dat zijn de mannen, die er over kunnen oordeelen;» zoo spreekt men, en onder degenen, die aldus spreken, zullen er ook

(*) Dit is onder anderen het geval te *Osnabruck*, waar een Roomsche en Luthersche gymnasium is.

ook wel gevonden worden, wier eerezucht hun de betrekking van schoolopziener als zeer begeerig voorspiegelt. — Doch bedenkt men wel, dat de verandering dan hier en daar wel eens zeer tot vermeerdering van onlusten en ongenoegen der onderwijzers zoude kunnen uitloopen?

Ik wil den schoolonderwijzersstand in geen deele de bevoegdheid van onderling opzigt betwisten, — en de zegenrijke werkring van mannen als WERTZ, WESTER, PRINSEN, SCHREUDER, VAN CLEEFF bewijst, dat ons Bestuur met de benoeming dier onderwijzers tot schoolopzieners geene verkeerde keuze gedaan heeft; — doch om dit opzigt *geheel*, en *bij uitsluiting* van andere mannen, aan schoolonderwijzers op te dragen, komt mij, in den tegenwoordigen stand van zaken, niet mogelijk en ook niet wenschelijk voor. De werkelijk in dienst zijnde onderwijzer heeft geen' tijd, om de scholen zijner ambtgenooten te bezoeken, om voor hunne belangen te waken en om hunne regten te beschermen; niet altijd zal hij ook bij deze invloed genoeg kunnen verkrijgen, om hen, bij pligtverzuim, op den regten weg terug te leiden. Het is waar, de praktisch-geoeffende blik van den ervaren onderwijzer ziet dikwijls meer en beter dan hij, die het onderwijzersvak uit boeken of door bespiegeling moet leeren, — en de wenken en het voorbeeld van genen zouden den ondergeschikten ambtgenoot voor de verstandige uitoefening van zijn beroep van overgroot nut kunnen zijn; doch hoe ligt zou deze laatste in zijnen schoolopziener, in diens werk als schoolonderwijzer, bij de onvolmaaktheid van al het ondermaansche, ook fouten en gebreken willen vinden, zoeken of opsporen, en daardoor zijn eigen gebrekkig werk zoeken te verschoonen.

Wel

Wel zou men schoolonderwijzers van erkende kunde, praktische geschiktheid, bekwaamheid en ervaring in het schoolbestuur kunnen trekken, even als men zulks in sommige staten van Duitschland gedaan heeft (*); doch dan zou men die onderwijzers, gesteld, dat dit meer algemeen, dan thans plaats heeft, ingevoerd zoude worden, ook door een toereikend inkomen den afstand van hun werkelijk schoolambt moeten vergoeden. *Alle* opzieners uit schoolonderwijzers te kiezen, zou, — uit hoofde de onderwijzers minder dan de leden uit andere beschaafde standen in het maatschappelijke leven verkeerden, en dus met deszelfs vorderingen en behoeften niet altijd bekend worden, — niet wenschelijk zijn, en het openbaar onderwijs zou dan wel eens eene eenzijdige rigting kunnen verkrijgen. Stel ook eens, dat het school-opzicht in handen van den verkeerden viel; hoe ligt zou het dan niet kunnen gebeuren, dat de schoolmeester — schoolopziener eene eigene, geliefkoosde methode had, die hij misschien zelf niet eens in zijne eigene school naar wensch in praktijk konde brengen, en die hij nu, in de scholen van zijn distrikt, met kracht van gezag, in werking gebragt wilde zien. Dat dan in zijne ondergeschikten alle eigene ontwikkeling, vorming en veerkracht verlamd, en den resultaten van eene beproefde ervaring door hen vaarwel gezegd moest worden, valt niet te betwijfelen.

Doch

(*) Daar heeft men mannen, die aan het hoofd van latijnsche scholen, zoogenaamde hoogere burgerscholen, realscholen of andere dergelijke inrigtingen staan, tot leden van provinciale schoolbesturen verkozen, en ook aan andere onderwijzers, die men dit waardig achtte, de zitting in het plaatselijk schoolbestuur verleend.

Doch ik sprak over de afscheiding van kerk en school in Deutschland, en over het verlangen der onderwijzers, om niet meer onder het plaatselijk schoolopzicht van de geestelijken te staan. Het is waar, vele onderwijzers zullen wel redenen tot klagen hebben over hunne dorps-geestelijken, en menige harde strijd tusschen predikant en onderwijzer, zoo nadeelig werkende op den geest van liefde en verdraagzaamheid, welke in de gemeente moet heerschen, en die door beiden in leer en door eigen voorbeeld moet aangekweekt worden, zal niet altijd het gevolg van onwil, onverzettelijkheid of hoogmoed des onderwijzers geweest zijn. — Mijns inziens, hebben die klagten echter minder hunne oorzaak in het geestelijk opzicht, dan wel in de voortdurende vereeniging van het kostersambt met het beroep van schoolonderwijzer. De onderwijzer trekt uit de kerkelijke kas een groot deel van zijne inkomsten. »Hij trekt die als koster,» zegt de geestelijke, »en daarom moet hij mij in mijne kerkelijke bediening, overeenkomstig zijne instructiën of vroegere gebruiken, de hand reiken.» De schoolonderwijzer, daarentegen, van zijne zijde zegt: »ik trek ze als schoolonderwijzer; want die kerkelijke inkomsten spruiten veelal voort uit goederen, welke in vroegeren tijd door vrome mannen aan de kerk geschonken zijn, niet met het oogmerk om daardoor alleen of uitsluitend de uitwendige eerdienst, maar voornamelijk, om daardoor den inwendigen bloei der kerk te bevorderen, en hun, die daaraan werken en de toekomstige leden der kerk in derzelve opleiding tot het Christendom behulpzaam zijn, de noodige belooning te kunnen geven. Die opleiding, waaronder men toen ook het

het geheele onderwijs verstond, werd in vroegere dagen door de geestelijken verstrekt. Bij den overgang dier werkzaamheden op den koster, dien daarvoor nu ook vermeerdering van inkomsten werden toegestaan, heeft deze daarop nu ook als *onderwijzer* eene wettige aanspraak." Kon nu maar het eene ambt nevens het andere, zonder verwaarloozing van een van beide, uitgeoefend worden, en had er geene aanmatigende en terugstootende heerschzucht aan de eene — en van een te hoog gevoel van eigene waarde, trotsch- en koppigheid aan de andere zijde bij enkele individuen plaats, dan zou er geen strijd komen; maar — gij kent de ontvlambaarheid der menschelijke harstogten! De kerk te vegen, de gereedschappen, die bij de eerdienst gebruikt worden, schoon te maken, de klok te luiden, het uurwerk te smeren, den geestelijke, bij het aan en uittrekken van zijn geestelijk gewaad (want ook de protestantsche geestelijken hebben op den kansel eene bijzondere kleeding) als kamerdienaars te helpen, hem deze kleeding, bij het uitoefenen van godsdienstige werkzaamheden buiten de kerk, na te dragen, bodediensten te doen, bij trouw- of doopplegtigheden tegenwoordig te zijn, bij de begravenissen met de schooljeugd langs den weg en bij het graf te zingen enz. enz.: ziedaar eene menigte van werkzaamheden, waarvan sommige bij onze onderwijzers in Nederland niet onbekend zijn, en die ook *daar* door alle niet met even veel onverschilligheid, veel minder met genoegen, uitgeoefend worden.

Vallen die werkzaamheden nu op tijden in, dat de onderwijzer in zijn schoolwerk moet bezig zijn, dan heeft men de poppen aan het dansen. De predikant of pas-

pastoor wil de H. dienst niet verwaarloosd hebben ; de meester wil zijn schoolwerk niet verlaten , en daar de eerste ook plaatselijk schoolopziener is , heeft hij nu menigvuldige gelegenheden , om den meester zijne ambtsverrigtingen onaangenaam , lastig en verdrietelijk te maken . Had de meester niets met de kosterbediening te maken , en was hij in deze van den predikant niet afhankelijk , dan zou hij misschien geen' ander' dan den D^o. tot zijn plaatselijken schoolopziener begeeren . — Hoe het zij , daar zullen in Duitschland wel redenen tot ontevredenheid onder de onderwijzers bestaan ; doch ik voor mij geloof , dat er onder hen ook nog vele , die hunne pligten kennen en betrachten , gevonden worden , welke zich over hunne geestelijke , plaatselijke schoolopzieners niet zullen hebben te beklagen ; maar integendeel in deze warme vrienden van het volks-onderwijs zullen vinden , die den onderwijzers , in hun gewichtig werk , vol liefde de hand reiken , en bij onaangenaamheden en miskeningen helpend en ondersteunend tusschen beide treden .

Doch ik sprak ook , dat er onder de voorstanders van liberale burgerlijke instellingen mannen gevonden worden , die hunne stemmen verheffen tegen de voortdurende vereeniging van kerk en school . Deze willen de inrigting der scholen meer burgerlijk maken , beschouwen de oprigting en instandhouding van — en het opzigt over de lagere scholen als eene staats-aangelegenheid , en stemmen dus in met de beginselen , die in ons Vaderland aangenomen zijn . » Opvoeding en onderwijs zijn de hechtste fondamente[n] van eenen staat , de steunpilaren der troonen en der kerk , de bronnen van de welvaart der volken . De staat heeft dus het hoogste be-

belang in een doelmatig, vormend en godsdienstig onderwijs der jeugd, en mag daarom de scholen niet aan zich zelve of aan het opzigt van andere vereenigingen overlaten:” deze stellingen vinden in beschaafde landen bijna geene tegenspraak meer. In den grond der zaak kan men dus aan bovenbedoelde voorstanders hunne wenschen niet ten kwade duiden: doch wanneer zij, nu eens onverholen, dan meer bedekt, de verwijdering van het godsdienstig onderwijs van de lagere scholen verlangen, en *daarom* de school aan het kerkelijk opzigt willen onttrekken; wanneer zij de school en het onderwijs, dat daarin gegeven wordt, *meer of hoofdzakelijk* dienstbaar willen gemaakt hebben aan de bevordering van de stoffelijke belangen des volks, dan kunnen wij dien mannen onzen bijval niet schenken. Het moge in het industriele Duitschland eene behoefte zijn voor den toekomstigen handwerker, fabrikant of koopman, dat hij in zoogenaamde hoogere burger- of reaalscholen een wetenschappelijk onderwijs ontvange in de Wis- en Natuurkundige wetenschappen, en gelegenheid hebbe om ook vreemde talen te leeren: dit wetenschappelijk onderwijs in alle lagere volksscholen in te voeren, komt ons voor de verstandelijke en zedelijke vorming der jeugd zeer gewaagd, ja ongepast voor. Dan immers zou aan het allerbelangrijkste, door den overvloed der leerstof, niet den noodigen tijd worden besteed; de vormende zijde des onderrigts zoude, om den wille der stof, ligtelijk uit het oog worden verloren, en de opvoeding zoude dan haar doel en hare beste middelen missen.

Ik ben een levendig voorstander en bewonderaar van onze burgerlijke schoolwetten; verheug mij er hartelijk

B

over

over, dat wij een gouvernement bezitten, hetwelk zulk een' hoogen prijs stelt op de vorming en beschaving des volks, en dat daartoe inzonderheid het onderwijs op onze lagere scholen wil dienstbaar hebben gemaakt; erken mede, dat de openstelling van deze scholen voor *alle* gezindheden en de verbanning van het bijzonderleerstellige der kerk-genootschappen heilzaam geweest is voor de ontwikkeling en verruiming van den geest der verdraagzaamheid: maar vrees ook, dat die burgerlijke inrigting der scholen, — hoe zeer de opleiding tot maatschappelijke en Christelijke deugdsbetrachting bij haar als hoofddoel op den voorgrond is gesteld, — door de beperking van het godsdienstig onderwijs en door de onvolledigheid eener juiste opgave van de stoffe des onderrigts, wel eens hier en daar, zonder dat het Bestuur dit wilde of bedoelde, aanleiding gegeven hebbe tot onverschilligheid aangaande de godsdienstige vorming der jeugd, alsmede tot eene eenzijdige verstandsbeschaving door het wetenschappelijke, en dus in tweederlei opzigt haar doel hebbe gemist. — Ik matig mij niet aan, om hierin uitspraak te doen, maar deel u slechts de gedachten mede, die zich aan mij opdringen bij de herinnering van datgene, wat ik gezien en opgemerkt, en van tijd tot tijd in Duitsche opvoedkundige schriften gelezen heb. — In Duitschland heeft men echter thans in vele staten ook reden, om zich over de zorg voor — en het opzigt over de scholen, van wege het Bestuur, te verblijden; hoe zeer dan ook sommigen, die den tijdgeest huldigen, niet te vreden mogen zijn, dat men op de scholen nog godsdienstig onderwijs geeft en de geestelijken in het schoolopzigt duldt, en de voorstanders van den ouden tijd,

van

van hunne zijde, nog altijd klagen, dat men den kinderen te *veel* leert.

Ik zwijg van dit onderwerp, om u nog iets mede te deelen over eenige andere inrigtingen, betrekkelijk de scholen van Reiderland. Alle kinderen van dat district *moeten*, even als in geheel Hannover en in de meeste staten van Duitschland, van hun 5de tot hun 14de jaar de lagere scholen bezoeken, immers als hunne ouders niet bewijzen kunnen, dat zij door bijzonder onderwijs in de verstandelijke behoeften hunner kinderen voorzien. Voorzeker eene heilzame bepaling, die wel algemeene navolging verdiende. Wanneer men toch in aanmerking neemt, dat de kinderen bij ons ten platten lande slechts van 5 tot 12 jaren schoolpligtig zijn, en niet weinige, door den verren afstand van de school, door de slechtheid der wegen en voetpaden en door het ruwe weder in den winter, de school, in hunne vroegste jeugd althans, zeer ongeregeld bezoeken; dat de oudere leerlingen in den drukken hooi- en oogsttijd hunne ouders in hunne landelijke of huiselijke werkzaamheden moeten helpen: — dan wordt de tijd, die voor het schoolgaan bestemd is, al zeer kort, en de teerkost voor het leven, die zij gedurende denzelfden moeten opdoen, kan niet anders dan zeer sober zijn. Het is waar, werd de schoolpligtigheid tot 14 jarigen ouderdom uitgestrekt, dan zouden de ouders hunne kinderen nog twee jaren langer, dan nu, in hunne huiselijke bezigheden moeten ontberen; maar zou hierop, *en* in het belang der ouders en van hunne kinderen *en* in het belang van het onderwijs in het algemeen, niet iets gevonden kunnen worden? Een schoolonderwijzer, die 60 à 70 leerlingen *zonder hulp* onderwijzen

B 2

moet,

moet, heeft de handen vol werk, en kan alleen bezwaarlijk deze kinderen gepast werkzaam doen zijn, laat staan voor hunne verstandelijke en zedelijke vorming de noodige zorg dragen. Die kinderen gaan des voormiddags 2 à 3 uren, en des namiddags 2 uren ter school. Hoe nu, wanneer het hem eens vergund ware, zijne leerlingen, even als in sommige scholen van Duitschland, in 2 hoofdklassen, *min-* en *meergevorderden*, te verdeelen, en iedere klasse afzonderlijk, de hoogste klasse voor den middag, en de andere na den middag, of omgekeerd, ieder 3 uur achter elkander, met een' kleinen speeltijd tusschen beide, te onderwijzen?

Het voordeel voor de kinderen, aan wier hoofdelijke vorming dan meer tijd besteed konde worden, de meer geregelde, doelmatige en daardoor genoegelijker werkzaamheid des onderwijzers en der leerlingen, alsmede de meer gepaste inrigting van geheel het onderwijs vallen genoegzaam van zelve in het oog; doch ook de ouders genoten, door die verandering, in hunne huishouding een belangrijk voordeel, doordien de kinderen dan slechts een' halven dag afwezig behoeften te zijn, en overigens in huis of op het veld al die diensten konden bewijzen, welke men van hen verlangde.

»Ja,» zegt gij misschien, »dat is alles mooi en wel, werden de ouders nu ook slechts verplicht, om hunne kinderen werkelijk de school te doen bezoeken; maar helaas! hoe jammerlijk ziet het daarmede in vele oorden onzes Vaderlands nog uit. Immers, hoe velen zijn er niet, die geen waarachtig en duurzaam belang in het onderwijs hunner kinderen stellen; die, alleen om eenige centen uit te zuinigen, hunne kin-

kinderen niet ter school zenden, en, hoewel er hier en daar wetten bestaan, die hen, ook in dit geval, tot de betaling der schoolpenningen verplichten, die betaling echter behendig weten te ontduiken, ja zelfs, bij het *genot* der school, den onderwijzer zijn zuur verdiend loon onthouden?"

Die klagten zijn gegrond, lieve Vriend, maar toch verre weg van algemeen, en daar, waar eene provinciale verordening bestaat, dat de gemeente-ontvangers de schoolpenningen, even als de belastingen, moeten invorderen, heeft men over wanbetaling en ook over het ongeregeld schoolgaan, en de daardoor veroorzaakte onaangenaamheden, niet te klagen. Een wijs en des velks heilbeoogend gouvernement zal op den duur ook wel zulke wetten kunnen en willen maken, dat de goede zaak, door onwil en halstarrigheid der boozen en dwazen, niet langer schipbreuk lijde.

In Oostfriesland bestaat voor zulke menschen eene zeer nuttige bepaling. De kinderen *moeten* schoolgaan; dit *wil* het bestuur. Zijn er ouders, welke zich in dezen aan pligtverzuim schuldig maken, deze worden met geldboete, en, kunnen zij die niet betalen, met gevangenis gestraft (*).

Mo-

(*). In het nieuwe ontwerp, dat in 1833, door de regering van het koninkrijk Saksen, den Staten ter goedkeuring aangeboden en, wanneer ik mij niet bedrieg, door deze, behoudens eenige wijzigingen, aangenomen is, komt onder anderen ook voor, dat die ouders, welke hunne kinderen eigenmagtig en zonder wettige oorzaak van de school houden, gestraft zullen worden met eene boete van 20 grossen (150 cent.) tot 5 thalers (9 guld.), of, bij onvermogen, met opsluiting in de gevangenis.

De

Mogelijk zegt gij, dat is hard; zulke instellingen zouden bij ons bezwaarlijk ingang vinden. Misschien; doch de regtmatigheid van dien dwang zoude zich toch nog wel laten verdedigen. Ik herinner mij eens gehoord te hebben, dat een Engelschman, die het Nassausche bezocht, zeer getroffen was door de voortreffelijke inrigting der lagere scholen aldaar, en der weldadige zorg, die het gouvernement voor het volks-onderwijs droeg, zijnen hoogsten bijval schonk. In het oogvallend was hem het onderscheid tusschen dat land en zijn eigen Vaderland. *Daar* dwingt het gouvernement de ouders tot het schoolgaan hunner kinderen; in *Engeland* is alles vrijwillig, de staat bemoeit zich weinig of niet met het volks-onderwijs, en laat de stichting en het onderhoud van scholen aan het belang of de menschlievendheid van enkele personen of aan weldadige vereenigingen over (*). Doch het gevolg daarvan is, dat er in Engeland een groot aantal menschen van alle onderwijs verstoken is, en dat aldaar, dien ten gevolge, ook vrij wat meer misdaden door de regtbanken gestraft moeten worden, dan in andere beschaaftde en het volks-onderwijs niet verwaarloozen staten. Zonderling! zeide die Engelschman, wij hebben wel het regt, om de misdaden te straffen, en niemand be-

De schoolpligtigheid is daar ook bepaald van 5 tot 14 jaar, en niemand mag eenen jongen tot handwerksleerling aannemen, voor dat deze zijne geloofsbelijdenis heeft afgelegd, en dit heeft in den regel op het einde van zijne schooljaren plaats.

(*) In het vorige jaar heeft het Engelsche parlement de eerste som (20000 pond sterling) ten behoeve van het schoolwezen toegestaan.

beschuldigt ons in dezen van dwingelandij; waarom zou men ons dan het regt betwisten, gepaste middelen aan te wenden ter verhoeding van dezelve, en waardoor kan men dit beter doen, dan door een welingerigt onderwijs der jeugd, des noods door dwang aan de ouders der kinderen opgedrongen?

Doch genoeg, waarde Vriend! over deze zaak. Ik moet dezen eindigen, en zal u alleen nu nog zeggen, dat het schoolgeld in Reiderland over het algemeen bij kwartalen ingevorderd wordt, en dat de nalatige betalers door een' geregtspersoon, zonder veel moeite of kosten van den onderwijzer, tot voldoening hunner schuld genoodzaakt worden.

In eenen volgenden meld ik u de voortzetting onzer reize over *Leer* naar *Oldenburg*, en wat aldaar door ons opgemerkt is.

*

TWEE-

TWEEDE BRIEF.

— 120 —

» Aan boord, Heeren! het getij verloopt, » zoo riep de schipper, die ons met zijne ruime, doch niet zeer sierlijke boot naar *Leer* zoude roeijen. Na een hartelijk *Lebe wohl* aan de achtenswaardige echtgenoot en de lieve kinderen van onzen Oostfrieschen reisgenoot toegebracht te hebben, stapten wij in het vaarttuigje, en met een paar krachtige stooten en riemslagen waren wij, uit het slijkerige haventje van *Weener*, in het midden van de rivier de Eems, die in vele opzigten voor den geschied- en oudheidkundige niet onbelangrijk is.

Verwacht niet, lieve Vriend, dat ik u thans eene bekoorlijke schildering zal geven van onze watervaart. Dan zoude ik mij eerst op de vleugelen mijner verbeelding moeten verheffen, en, lieve hemel! de fabel van den hoog vliegende Icarus staat mij al te levendig voor den geest, dan dat ik, prozaïsch mensch, mij daaraan zoude wagen. Gesteld ook, dat het mij mogt gelukken, u eene aanlokkelijke voorstelling van rijk versierde beemden, schoone landstreken, statige bosschen,

schen, kwinkelerende vogels en meer van dien aard te geven: het zou eene voorstelling wezen van iets, waarvoor in de natuur geene wezenlijkheid bestaat.

De Eems loopt daar, waar wij ons thans bevonden, door eene, zoo ver het oog kan afzien, effene vlakke, niet al te rijk met kerkdorpen gestoffeerd. De dijken, die hare oevers omzoomen, gaven ons daarenboven geen vrij uitzigt, zoodat wij, van uit onze boot, slechts het onmiddelijk daar achter liggende, en dat slechts gedeeltelijk, in zijne verhevene punten, konden beschouwen.

Het afvaren van eene zich rusteloos voortspoedende, niet te snel stroomende rivier heeft echter, bij rust en vrede van binnen en bij overeenstemming in denkbeelden en gewaarwordingen naar buiten, altijd iets zeer aangenaams, en aan dat genot gaven wij ons eenen geruimen tijd over, terwijl de geurige wolkjes van het, den onderwijzers niet zoo ongevallige, Nicotiaansche kruid, als wijlen vader **BILDERDIJK**, boven onze hoofden in sierlijke kringen, wendingen en draaijingen naar boven stegen.

De langzame voortgang der boot, dien wij al spoedig opmerkten, maakte ons nu eenigermate bezorgd; want de vloed kwam op, waardoor onze schipper, niettegenstaande eene verdubbelde krachtsinspanning, belet zoude worden, ons op den gewenschten tijd aan onze landingsplaats te brengen. Gelukkig, dat eene frissche koelte uit het zuiden het opgestoken zeiltje deed zwellen, waardoor alle tegenstand van den vloed overwonnen werd. Na anderhalf uur varens, roeijens en lavérens, stapten wij te *Leeroort* aan wal, eene vroeger versterkte plaats, waar eene pont den overtogt
over

over de hier breede Eems, ook voor paarden en wagens, mogelijk maakt, en waren nu alzoo in Oostfriesland aan gene zijde der Eems. In de vrij hoog liggende herberg, waar de veerman woont, heeft men een niet onbehagelijk rivier-gezig, en in den zomertijd verzamelen zich hier ter plaatse, op zon- en feestdagen, vele inwoners uit *Leer*, om onder gezellig onderhoud en muziek de genoegens der schoone natuur te smaken. Eene kleine wandeling, bijlangs een overschoon stuk weiland, dat, volgens de beschrijving van onzen, met het plaatselijke welbekenden, reisgenoot, door de overstromingen van de Eems jaarlijks met vruchtbare slibbe gemest wordt, bragt ons in het levendige stadje *Leer*, dat, door zijne ligging aan de Leda, een bijvloed, die zich hier met de Eems vereenigt, voor den handel zeer wel gelegen is.

De bedrijvigheid der inwoners en het laden en lossen der schepen maakte op ons eenen aangenamen indruk, die zeer versterkt werd door de gulle ontvangst, welke ons ten deel viel bij de schoonouders van onzen Oostfrieschen reisgenoot, twee rustige en vereerenswaardige oude lieden, die ons kortstondig verblijf te *Leer* zeer genoegelijk maakten. In de schoone Gereformeerde kerk, die van een goed orgel voorzien is, zagen wij op een zwart bord de namen der Oostfriezen, die in 1815 gesneuveld zijn bij de heldhaftige en met overwinning bekroonde pogingen van Duitschers, Engelschen en Nederlanders, om den van *Elba* terug gekeerden overweldiger in zijne heerschzuchtige oogmerken te stuiten.

De eene Gereformeerde school, — men heeft er nog eene andere, twee voor de Lutherschen en eene voor de

de

de R. Catholijken, — werd door ons bezigtigd, en hier vonden wij, onder den onderwijzer WINTER, een' voormalig' kweekeling van VAN HOORN, en twee ondermeesters, eene talrijke schooljeugd in drie afzonderlijke vertrekken verzameld, die zich met lezen in een Duitsch schoolboek en in den Bijbel en met schrijven bezig hield. Door beperktheid van tijd konden wij ons hier slechts weinige oogenblikken ophouden. Het gebouw zelf, dat vroeger twee lagere, twee latijnsche scholen en drie onderwijzers-woningen bevatte, zag er zeer oud en bouwvallig uit, en is nu ook reeds vervangen door eene goede school, die uit drie vertrekken bestaat, met eene nette onderwijzers woning.

Des namiddags om 2 uur reden wij af met den postwagen naar *Oldenburg*. De landstreek bood ons gezigt niet veel bekoorlijks aan. Een dorre zandgrond, karig met gras, rijkelijk met russchen of biezen voorzien, en groote heidevelden strekten zich ter wederzijden van onzen rijweg uit, en deze was tusschen beide zoo zandig, dat men wel eens vijf paarden voor den wagen moest spannen, waarin toch niet meer dan zes personen plaats hadden genomen. Belangrijke gesprekken, waarin een onzer nieuwe reisgenooten, een Oostfriesch afgevaardigde ter vergadering der stenden of staten in *Hannover*, een levendig aandeel nam, vergoedden ons het treurige en eentoonige uitzigt. Die nieuwe reisgenoot, welke veel belangstelling in het onderwijs toonde, was niet onbekend met ons Vaderland, en kon, hoe veel achting hij ons volk en ons bestuur ook toedroeg, in het geheel niet goedkeuren, dat men zich bij ons, door huiselijke opvoeding en door onderwijs, 't zij dan openbaar of bijzonder, er zich zoo bijzonder op scheen toe

te

te leggen, om eene vroege rijpheid bij de jeugd tot stand te brengen. Die aardige snapperij over velerlei zaken, welke hij wel eens in sommige Hollandsche huisgezinnen opgemerkt had, mogt wel iets bekoorlijks voor de ouderen hebben; maar hij rekende die vroege rijpheid als hoogst verderfelijk voor de wezenlijke verstandelijke en zedelijke vorming der kinderen. Ook kon hij zich niet bevrienden met die beperkte schoolpligtigheid van 5 tot 12 jaren; want de leeftijd van 12 tot 14 jaren oordeelde hij voor de aanvanke-lijke vorming des karakters door de school, en voor de grondige kennis en vasthouding van hetgeen daar te leeren is, als allernoodzakelijkst. Het scheen echter, dat men bij ons alles stelselmatig vroeger wilde hebben; want knapen van 14 en 15 jaren bezochten reeds als studenten de hoogeschoolen, die toch eigenlijk eerst voor jongelingen moesten openstaan, en de meerderjarigheid der volwassenen was bij ons ook 2 of 3 jaren vroeger gesteld dan in Hannover.

Gij begrijpt, waarde Vriend, dat ik mijn best deed, om de eer onzes volks te verdedigen, dat ik uit enkele voorbeelden geen algemeen gevolg wilde getrokken hebben; doch in vele opzigten kon ik 's mans denkbeelden mijne goedkeurende toestemming niet weigeren.

Onze wisselplaatsen boden ons niet veel bijzonders aan. Veeltijds waren het alleen staande herbergen, waar het echter niet zoo morsig was, als men ons voorspeld had. Het is waar, wij vonden er wel geene Hollandsche zindelijkheid; doch het voorkomen was toch zoo terugstootend niet, als deze en gene het wel eens hebben doen voorkomen. Uit eenen breeden gang kwam men veelal, door een' wijden boog, in eene ruïne keuken,

zonder schoorsteen, zoodat de rook van het vuur zijnen uitgang door eene opening in het dak moest zoeken; doch ter zijde van den gang had men doorgaans eene goede kamer voor de passagiers, waarin eene gedekte tafel, eene kanapé en goede stoelen gevonden werden. De ververschingen waren vrij goed en goedkoop. X

Tegen den avond werd de landstreek wat boschrijker; doch nu konden wij door de duisterheid niet veel opmerken. Wij waren over *Häsel*, *Grootsanders* en *Moorburg* gereden, en naderden nu *Zwischen-ahn*. De rommelende donder in de verte verkondigde ons een naderend onweder, dat echter niet nabij genoeg kwam, of zoo hevig werd, om ons eenige ongerustheid te veroorzaken. Integendeel, de schitterende bliksemstralen boven de wester- en zuider kimmen en het glansrijke en veelkleurige weerlicht gaven aan de boschachtige landstreek eene bekoorlijkheid, die onze gretige blikken onophoudelijk boeide. Honderde glimwormen schitterden, als zoo vele vurige sterretjes, langs het voetpad naast onzen rijweg, wanneer de schitterende gloed des hemels voor eenige oogenblikken door de donkerheid van den nacht werd vervangen, en de smeltend-klagende of rollende allegro-toonen van tallooze nachtegalen, die den boschrijken zoom van onzen weg bevolkten, roerden mijne ziel en wekten in dezelve verschillende gewaarwordingen op. De genoegens van vroegeren leeftijd verbonden zich, in de herinnering, met die, welke het tegenwoordige oogenblik mij aanbood, en gaven mij, bij de overdenking van de lotgevallen mijns levens, menigvuldige stof tot dankbaarheid; de toekomst, ofschoon niet meer gehuld in den rooskleurigen glans der jongelingsjaren, straalde mij vol hope te gemoet,

en

en dit alles maakte dezen, tot eene zoete dweeperij zoo zeer stemmenden, nacht tot een' der onvergetelijkste mijns levens.

De morgenschemering graauwde, en deed ons allengs de voorwerpen meer naauwkeurig onderscheiden. Dat wij eene stad naderden, zagen wij aan vele landhuizen, die door hunne afgeplatte zij-gevels en door hunne gele of witte bepleistering, sommige ook door hunne nette bouworde en door hunne schoone tuinen of Engelsche parken, onze opmerkzaamheid tot zich trokken.

Tusschen 4 en 5 uur reden wij de barrière van *Oldenburg* binnen, waar wij al spoedig een logement vonden, om ons een paar uren, kon het zijn, door den slaap te verkwikken.

Des Zaturdags morgens stonden wij om 8 uur, na eene korte rust, zeer verkwikt op, en na het ontbijt genoten te hebben, wandelden wij, door de niet onaanzienlijke stad, die ruime, goed geplaveide straten en marktpleinen en welgebouwde huizen heeft, naar de kweekschool voor onderwijzers, welke aan het eene einde der stad staat, en zich van buiten als een ruim en niet onbevallig gebouw voordoet.

De inspector of hoofdonderwijzer der kweekschool, *GIESCHEN*, ontving ons zeer vriendelijk, en was dadelijk bereid, om ons met de inrigting der school bekend te maken. Uit zijne inlichtingen bleek het ons, dat deze door het gouvernement in 1792 opgerigte school ten doel heeft, om het geheele Groothertogdom, dat ongeveer 300 scholen heeft, langzamerhand van goede schoolmeesters te voorzien. Daartoe worden er in deze school een 48 tal jongelieden van goeden aanleg, zoo wel door wetenschappelijk onderwijs als door praktische

sche

sche oefeningen, tot onderwijzers opgeleid. De aanne-
ming geschiedt om de twee jaren, en zij, die wen-
schen geplaatst te worden, moeten 16 à 17 jaren oud,
van de Hervormde of Luthersche geloofsbelijdenis en
met voldoende getuigschriften van zedelijkheid voor-
zien zijn; daarenboven moeten zij in een voorafgaand
onderzoek blijken geven, dat hunne schoolsche kundighe-
den eene vereischte hoogte hebben bereikt, en dat hunne
verstandelijke vermogens en gemoeds-eigenschappen,
voor zoo verre deze laatste in een examen op te merken
zijn, hen geschikt maken voor eene opzettelijke oplei-
ding tot — en eene gewenschte uitoefening van het
schoolonderwijzers ambt.

De kweekelingen zelven zijn in twee klassen verdeeld.
Tot de eerste klasse behooren dezulke, die twee jaren
achter elkander eene voorbereidende vorming aan de
kweekschool genieten, en dan een of twee jaren als
ondermeesters, bij andere onderwijzers, of als bij-
schoolhouders in zoogenaamde winterscholen geplaatst
worden; in de tweede klasse worden die jongelieden
opgenomen, welke, na dien volbragten oefeningstijd,
weder terugkeeren, om hunne aanvankelijke vorming
te voltooijen. Het toezigt over de kweekschool voert
de Generaal-superintendent, en het bestuur over de
geheele inrigting is aan eene commissie, bestaande uit
twee wereldlijke medeleden van het Consistorie en den
Generaal-superintendent, opgedragen, die jaarlijks van
dezelve aan het Consistorie verslag moet geven.

De onderwijzers bestaan, buiten den hoofdonderwij-
zer, uit eenen tweeden leermeester en uit twee geeste-
lijken, aan welke het godsdienstig onderwijs is toe-
vertrouwd. Aan twee muzikanten der Groothertoglijke
ka-

kapel is het muziek-onderwijs, voornamelijk in het orgelspelen en de generale bas, opgedragen.

De eerste klasse, die men, naar het voorbeeld van andere Duitsche kweekscholen, ook die der praeparanten zoude kunnen noemen, ontvangt, zoo als ons bleek uit de orde der lessen, een in twee jaren aflopend onderwijs in die vakken, welke men ook in ons land voor den toekomstigen onderwijzer noodzakelijk rekent. Met betrekking tot de stoffe des onderrigts vernamen wij van den Heer GIESCHEN, dat men veel tijds besteedde aan het godsdienstig onderwijs der kweekelingen en aan de vermeerdering hunner bijbelkennis, beide even zeer noodzakelijk voor den onderwijzer, die zelf dagelijks godsdienstig onderwijs moet geven; terwijl wij ook opmerkten, dat men veel gebruik scheen te maken van de, in ons land niet zeer op prijs gestelde, katechetische leerwijze, die vroeger in Duitschland zoo veel opgang maakte, maar in lateren tijd door andere leervormen wel eens *te veel* achteruit gedrongen werd.

Om de kweekelingen te oefenen in het dadelijk schoolhouden, moeten zij bij beurten als hulp-onderwijzers werkzaam zijn in de, met de kweekschool verbondene, lagere school, waar min-vermogende kinderen gratis onderwijs ontvangen. Deze school staat onder twee onderwijzers, en heeft twee afzonderlijke vertrekken, in eene van welke, zoo als de Heer GIESCHEN ze noemde, eene *onverdeelde* en in de andere eene *verdeelde* klasse onderwijs ontving; met andere woorden, in het eene vertrek waren kinderen van nagenoeg gelijke bekwaamheid aanwezig, die gelijktijdig in dezelfde leervakken onderwezen werden, en in het andere had men, zoo als *wij* dit gewoon zijn te noemen, twee

twee *verschillende* klassen; want de Duitscher stelt zich meest altijd onder het woord klasse eene afdeeling leerlingen voor, die in een *afgezonderd* schoolvertrek onderwijs ontvangt.

Ik zeide boven, dat de kweekeling of praeparant, na zijnen tweejarigen cursus aan de kweekschool volbragt te hebben, als ondermeester in eene hoofdschool of als onderwijzer in eene bijschool geplaatst wordt, en na verloop van een of twee jaar weder terug komt, om aan zijne opleiding tot onderwijzer de laatste hand te laten leggen.

Ik kan niet zeggen, dat die handelwijze mij zeer beviel. Want zie, het moge waar zijn, dat de onderwijzers, die talrijke scholen en misschien maar sobere inkomsten hebben, daardoor in de gelegenheid zijn, om goedkoope ondermeesters te verkrijgen, en dan in de behoeften hunner leerlingen beter kunnen voorzien; het moge waar zijn, dat de kweekelingen nu eenige schoolondervinding mogen opdoen, en bij goede hoofdonderwijzers ook eene goede methode en eenen goeden leertoon kunnen opmerken: van eene andere zijde is het niet te ontkennen, dat er uit dezen maatregel tevens veel kwaads kan voortspuiten. De jongeling, die uit zijnen tweejarigen cursus het hoofd vol heeft van Paedagogiek, Didactiek, Methodiek (*) en een dozijn schoolwetenschappen, — natuurlijk, dit kan niet anders, alles zeer oppervlakkig, — komt nu half gevormd in eene school, waar eene geheel andere methode, een andere geest en toon heerscht, dan

(*) Versta er door Opvoedkunde, Onderwijskunde, Methodenleer. De Duitschers zijn niet karig in het gebruik van vreemde woorden, even min als in het geven van titels.

dan in de kweekschool. Waartoe is hem nu al het vroeger geleerde van nut? Om het hier in praktijk te brengen? Dit zou de meester in vele gevallen niet toestaan, en al mogt hij dit ook, — heeft de kweekeling dan *nu reeds* de noodige bekwaamheid, voorzigtigheid en levenswijsheid, om hetgeen hem geleerd is in beoefening te brengen, en stof en vorm naar de behoeften zijner nieuwe leerlingen in te rigten? Voorondersteld ook eens, dat hij bij iemand geplaatst wordt, die zijn beroep geheel werktuigelijk, slechts om den broode, nitoefent, en die geen gelukkiger oogenblik kent dan den klokslag, die hem van zijn schoolwerk bevrijdt; kan het slechte voorbeeld hem dan niet aan eenen zekeren geestverdoovenden sleurgang gewennen, en alzoo vroegtijdig die zucht tot gemak bij hem geboren doen worden, die alle opvoedende kracht van den onderwijzer verlamt? Het is waar, hij komt na een of twee jaren weder terug aan de kweekschool, en oefent zich nu meer opzettelijk in de leer van de opvoeding en het onderwijs, terwijl zijne oefeningen in de lagere school hem ook gelegenheid geven, om zich meer in de praktijk te bekwamen; doch, in plaats van gedurende zijne afwezigheid in zijne vorming vooruit te zijn gegaan, kan er nu reeds veel van het vroeger ontwikkelde of ingeplante goede verstikt of verwoest wezen, dat zich slechts met moeite laat herstellen. Kon men die kweekelingen alle bij werkelijk goede onderwijzers geplaatst krijgen, — deze behoeften juist niet dezelfde bijzondere leergangen voor hun onderwijs te hebben als de kweekschool, — dan zouden vele der nadeelen wegvallen, en voor schrandere en opmerkende koppen zou zulk eene provisioneele betrekking zelfs van veel voordeel voor hun-

nen

nen lateren werkkring kunnen zijn. — Dat andere kweekelingen, half rijp, in eene winterschool gezonden worden, om daar als onderwijzers, ten koste van de schooljeugd, ondervinding op te doen, kan ook geenszins in het wezenlijke belang van het volksonderwijs zijn.

Op welke wijze de, door de kweekschool gevormde, onderwijzers eene plaats verkrijgen, is mij niet juist bekend geworden. Ik meen, dat de Generaal-superintendent het regt heeft, om de bijscholen van onderwijzers te voorzien, en dat aan het Consistorie de benoeming van onderwijzers in kerkdorpen opgedragen is. Of dit altijd en overal de magt bezit, om aan de geschiktste en knapste onderwijzers de voordeeligste plaatsen te bezorgen, weet ik niet: want *Oldenburg* zal in vele zijner dorpen ook nog wel die heerlijke of patronaatsregten hebben, welke in andere Duitsche staten de begeving van predikants- of schoolonderwijzersplaatsen van den wil van enkele personen afhankelijk doen zijn.

Doch het wordt tijd, dat ik u ook iets van de inwendige gesteldheid der kweekschool mededeel.

De Heer GIESCHEN leidde ons het gebouw door. Hier zagen wij eerst een vrij goed vertrek, bestemd voor het onderwijs der kweekelingen, waarin op dit oogenblik een klein aantal derzelve met schriftelijken arbeid bezig was. De jongelingen hadden meest alle een goed voorkomen, en waren net in hunne kleeding, zoodat het scheen, dat zij tot eene vrij gegoede klasse behoorden. De meubelen en hulpmiddelen der school muntten niet uit, noch door netheid, noch door schoonheid. Behalve het allernoodzakelijkste zagen wij er niets, dat onze opmerking bijzonder trof,

C 2

dan eene kleine verzameling van natuurkundige werktuigen. Twee ruime zalen, met opene, éénmans ledikanten, dienden tot slaapvertrekken der jongelingen, die alle in de kweekschool gehuisvest zijn, en daar, onder het oppertoezicht van den eersten onderwijzer, twee zoogenaamde seminaar-oudsten tot hunne bijzondere opzieners hebben. Dit zijn namelijk zoodanige bekwame en veel hoop gevende jongelingen, die hunnen leertijd aan de school volbragt hebben, maar nog geene, voor hunne verdiensten berekende, aanstelling hebben kunnen bekomen, en nu provisioneel als hulp-onderwijzers aan de kweekschool werkzaam zijn. Deze hebben ook het opzigt in de slaapvertrekken, zoowel over de kweekelingen, wanneer deze zich daar ter rust begeven of weder opstaan, als over de reiniging van - en de goede orde in deze zalen, waarin de jonge lieden ook zelve hunne bedden moeten opmaken. De overige vertrekken, die wij bezigtigden, waren, behalve twee ziekenkamers, waar zich tijdens ons bezoek twee zieken bevonden, een genoegzaam aantal woon- of studeertrekken.

Zes kweekelingen bewonen met elkander zoodanig een vertrek, waarin zich de noodige stoelen, eene tafel, kasten voor de berging van boeken en andere leerbehoefden en van kleederen, alsmede een klavier bevonden. In zulk eene kamer heeft een der kweekelingen, als kamer-oudste, het opzigt, welke verantwoordelijk is voor de nalatigheid en het pligtverzuim zijner kamergenooten, en die hun in derzelver letteroefeningen, zoo veel in zijn vermogen is, de behulpzame hand moet reiken. De anderen moeten bij beurten de morgenkoffij koken, en de orde en zindelijkheid in het vertrek bewaren.

Wat

Wat de voeding der kweekelingen betreft, hierin moeten zij zelve voorzien. Sommige gaan bij burgerlieden in de kost, hetgeen men daar goedkoop doen kan; andere eten in de kweekschool, bij den custos van het gebouw. Alleen diegenen, welke zich door hunne vlijt en hun goed gedrag dit boven anderen waardig maken, ontvangen van het gouvernement eenige ondersteuning, ten welken einde er jaarlijks eene toelage van 800 thalers (1440 gl.) uit de inkomsten der school, die een kapitaal van ruim 44000 thalers bezit, afgezonderd wordt.

De, met de kweekschool verbondene, lagere school ligt achter het hoofdgebouw. Een ruime tuin, waarin de kweekelingen graven, poten en planten, doch die ons nu nog weinig bijzonders ter bezigtiging aanbodt, scheidt haar van hetzelfde. Op onzen gang derwaarts moesten wij eene tweede teleurstelling ondervinden. Vooreerst hadden wij geene gelegenheid gehad, om iets van het onderwijs, dat op dezen laatsten schooltijd der week aan de kweekelingen gegeven werd, met eigen oogen op te merken, doordien de Heer GIESCHEN ons toen met zijne mondelinge mededeelingen bezig hield. Nu zagen wij weder, dat de leerlingen der lagere school juist huiswaarts keerden, toen wij deze school, onder geleide van den Heer GIESCHEN, gingen bezoeken. De beide schoolvertrekken waren licht, vrij hoog onder verdieping, doch voor geen groot aantal kinderen ingerigt. Dit ging er trouwens ook niet ter school. De schoolmeubelen waren in geenen besten staat, zij schenen reeds vele jaren dienst te hebben gedaan; ja het geheele voorkomen der inrigting was wat armoe-dig, terwijl er op zindelijkheid van vloer en muren ook

ook niet zeer te roemen viel. Nu, netheid en ordenen ook niet de heerschende deugden in de verschillende vertrekken van de kweekschool of het seminarium te zijn; doch misschien hebben onze, aan Nederlandsche zindelijkheid gewende, oogen ons hier gebreken doen opmerken, die de Duitscher over het hoofd ziet.

Hoe gaarne wij ook gewenscht hadden, getuige van het onderwijs te zijn, dit mogt ons niet te beurt vallen; want des Zaturdags namiddags wordt er geen onderwijs gegeven, en zoo wij tot Maandag gebleven waren, zouden wij ons de gelegenheid hebben benoemd, om aan het bezoek van de schoolinrigtingen van *Bremen* en *Hannover* den vereischten tijd te besteden.

Met dankbetuiging verlieten wij den Heer GIESCHEN, die ons voorkwam veel waarde te hechten aan de godsdienstige vorming zijner kweekelingen, en die zich in zijne betrekking, volgens zijne eigene uitdrukkingen, voornamelijk ten doel had gesteld, om goede praktische onderwijzers, niet om geleerden te vormen, welke poging doorgaans toch ook haar doel mist, en op half- of schijngeleerdheid uitloopt.

Na het eten, dat wij ons in ons logement aan de *table d'hôte*, in gezelschap van een paar officieren, eenige kooplieden en twee of drie tooneelspelers, wel lieten smaken, deden wij eene wandeling door de stad, en zagen, over het geheel genomen, vrij goede gebouwen, die echter meer bekoorlijk voor het oog zouden zijn, indien de bepleisterde muren er wat helderder hadden uitgezien, en wanneer men wat beter zorg had gedragen voor het verwen van het houtwerk. De rivier de Hunte, die de stad bespoelt, heeft geene aanmerkelijke breedte, doch zij vloeit vrij snel naar be-

neden, en daar heeft men dan ook partij van getrokken, door onder sommige houten bruggen korenmolens aan te leggen, welke door den stroom in beweging worden gebragt. Het Groothertoglijke slot doet zich voor als een uitgestrekt en grootsch gebouw, waaraan echter niet veel regelmatigheid of edele bouworde is op te merken. Hetzelve is met koper gedekt, en met vele afleiders voorzien, die, zonder noodzaak, op korten afstand van elkander geplaatst zijn. De aanwezigheid der vorstelijke familie belette ons het van binnen te bezichtigen. Wij gingen daarom naar de schoone, ook met koper gedekte, Lambertus kerk, welker inwendig voorkomen op ons eenen goeden indruk maakte. Twaalf pilaren ondersteunen twee rijen van galerijen, die in de kerk rondloopen, en waarop zich onderscheidene zitplaatsen bevinden. Die der vorstelijke familie zijn op de eerste galerij, tegenover den predikstoel, welke onder het orgel is geplaatst. Het licht komt meest van boven, door eene zoogenaamde verwulfdde lantaarn; het inwendige der kerk was net en zindelijk, de muren waren wit, met geel geverwde vakken. Nevens den predikstoel stonden twee groote kandelaars met waskaarsen, die bij avondmaals-viering worden aangestoken. Ook waren er ter zijde van den preekstoel twee kleine kamertjes of kapellen, waarin de lijken van sommige Oldenburgsche vorsten in ijzeren of looden kisten waren bijgezet; terwijl er in het portaal, bij den hoofdingang der kerk, twee marmeren borstbeelden op voetstukken stonden, achter welke twee grafplaatsen, die door traliewerk afgeschoten waren, gevonden werden, waarin men mede eenige ijzeren of looden doorkisten zag.

In

In het oog vallend was ons het groote aantal krijgslieden, die wij op onze wandeling, of als schildwachten, of in wachten vereenigd, of als wandelaars, ontmoetten. Eene bevolking van 200,000 inwoners had, onzes inziens, zulk een betrekkelijk groot krijgswezen niet van noode; doch men zeide ons, dat de Groot-hertog van *Oldenburg* een groot liefhebber was van den militairen stand, en grootendeels uit zijne bijzondere inkomsten, en deze moeten zeer groot zijn, het krijgswezen bekostigde.

Nu, dan kan het er nog door; doch wanneer ik zulk een liefhebber van parades en wapenpraal ware, zoude ik mijne soldaten toch ook een beter militair voorkomen doen aannemen; want, waarlijk, die *Oldenburgsche* soldaten zagen er vrij wat lomper en boerscher uit dan onze platte-landschutters, nadat deze slechts een paar maanden in den wapenhandel geoefend waren.

Des namiddags om 6 uur vertrokken wij met een afgehuurd rijtuig naar *Bremen*. In de nabijheid van *Oldenburg* zagen wij langs onzen weg vele fraaije landhuizen, alle wit bepleisterd en van een bevallig voorkomen.

Later was de landstreek minder bebouwd, doch nog al boschrijk; onze weg meer eentoonig, doch goed te berijden en altijd, boven eenen vasten ondergrond, met eene laag van grint of kleine kiezelsteenen voorzien. Na op *Sandersveld* een weinig gerust te hebben, reden wij verder, en kwamen eindelijk in het *Oldenburgsch* stadje *Delmenhorst*, dat er zeer vervallen uitziet. Wij overnachtten daar, omdat wij toch niet voor 12 uur in *Bremen* konden komen. Wij hadden geene reden, om over de zindelijkheid van ons logement zeer voldaan te zijn; doch

doch beklaagden ons niet, toen wij den volgenden morgen weder in ons rijtuig zaten, over ons nachtverblijf aldaar. Het schoonste weder, dat ons al het aangename van eenen heerlijken lentemorgen en van eenen goeden weg deed genieten, vervrolijkte onze verdere reize naar *Bremen*, en bragt ons in eene zeer opgeruimde stemming.

In den beginne zagen wij niet dan kale grasvlakten, doch naarmate wij meer de *Wezer* naderden, die in vroegeren tijd door zijne overstromingen, het omliggende lage land met vruchtbare slibbe overdekt heeft, begon het land er beter uit te zien, en de vruchtbare, zoogenaamde marschgrond, die in zijne grasrijke weiden de schoonste runderen voedt, herinnerde ons onze klaverrijke Friesche en Groningerlandsche velden en onze welgevoede melk- en slagtbeesten. Onze weg was goed geplaveid met ronde keisteenen, en ter wederzijden beplant met esschen, populieren, wilde kastanje en verschillende vruchtboomen, welke laatste meestal in vollen bloei stonden, en een bekoorlijk gezicht opleverden. Zoo zagen wij hier het nuttige met het aangename vereenigd, en verheugden ons al ras in den aanblik der *Wezer*, wier loop, boven en beneden *Bremen*, wij met het oog konden volgen, en wier boorden wij in de verte met vele dorpen bezet vonden. Op het gebied van de vrije stad *Bremen* gekomen zijnde, merkten wij op, dat men veel zorg had gedragen voor eene goede afwatering der landerijen en voor eene doelmatige afleiding van het water.

Gedeeltelijk doorsneden die waterleidingen onzen weg, en daarom moesten wij vele bruggen overrijden, die meest alle van steen en duurzaam gebouwd waren, en door hunne eenvoudige netheid het oog bekoorden. Zoo

za-

zagen wij hier weder bewaarheid, wat den onpartij-
digen vreemdeling bij ons te lande ook in het oog moet
vallen, dat de koopmansgeest wel iets nuttigs en de-
gelijks tot stand kan brengen; dat deze niet alleen op
het verzamelen van schatten bedacht is, maar ook het
bespaarde ten algemeenen nutte wil en weet aan te
wenden, en daardoor zijn eigen gemak en genoeg en
dat van zijne medeburgers vergroot. Bremens inrigtin-
gen zouden ons daarvan ook in menigvuldig ander op-
zicht overtuigen.

DERDE BRIEF.

Op Zondag den 11 Mei, 's morgens tusschen 8 en 9 uur, reden wij de oude stad *Bremen* binnen. Wij namen onzen intrek in het logement van HILLMAN, in de Nieuwestad, en vonden het daar zeer goed.

Al spoedig gingen wij, onder geleide van een' loonbediende, tempelwaarts, om ons op dezen eersten dag der weke met onze *Duitsche* Gereformeerde geloofsbroeders in godsdienstige aandacht te vereenigen. Wij bezochten de schoone Ansgarikerk, die eene welgebouwde en de hoogste toren van *Bremen* heeft, en hoorden daar van eenen zeer ouden predikant, die in eenen zwarten toga gekleed was, eene leerrede over *de zegeningen, die Christus ons door zijn verzoenend lijden verworven heeft, en de voorwaarden onder welke wij dezelve deelachtig kunnen worden*. De zachte en onduidelijke uitspraak van den grijsaard, (VON ASCHEN was zijn naam) was oorzaak, dat wij niet alles konden verstaan; doch wij werden zeer getroffen door het welluidende koraalgezag van de, niet zeer talrijke, gemeente. Men had hier geen' voorzanger, zoo als bij ons te lande,
doch

doch eene vrij groote schaar welgekleede weeskinderen maakte hier de kern uit van het koraalgezag der gemeente. — De jongens hadden blaauwe buisjes aan, met roode opslagen, de meisjes blaauwe jakjes, die met roode biesjes om de korte mouwen afgezet waren, en helder witte linnen mouwen om de voorarmen, en een bijzonder nationaal mutsje op het hoofd. — Deze kinderen zaten gedeeltelijk op de trappen van het, tegen over het orgel gebouwde, koor, gedeeltelijk op het koor zelf; en door deze hoogere plaatsing konden zij het gezang der gemeente, wanneer het orgel zweeg, en dit had somtijds bij afwisseling plaats, zeer goed leiden. Wat dunkt u, Vriend, van deze inrigting?

Mij kwam ze zeer goed voor, en ik dacht, dat men bij ons op vele plaatsen het kerkgezag vrij wat verbeteren konde, indien men de schoolkinderen in de dorpen ten platten lande, voor zoo verre die tot de Hervormde kerk behooren, onder hunnen meester tot een kerkelijk zangkoor vereenigde, en dit de kerkmelodiën, even als in Duitschland geschiedt, goed leerde zingen; ten einde daardoor het godsdienstig kerkgezag niet alleen op den duur te verbeteren, maar ook reeds aanvankelijk door eene betere leiding, dan door eenen enkelen voorzanger kan geschieden, eene gewenschte bevordering van aandacht en stichting der gemeente onder het zingen tot stand te brengen. Daar, waar het orgel den zang der gemeente wel leidt en ondersteunt, is dit minder noodzakelijk: doch op het orgelspel in onze Hervormde kerken is toch waarlijk op vele plaatsen ook niet zeer te roemen; want vele onzer organisten bevorderen, het zij uit gebrek aan goeden smaak, het zij uit onbedrevenheid, al zeer weinig

nig

nig die godsdienstige stemming, welke door een wel uitgevoerd orgelspel zoo zeer opgewekt of verlevendigd wordt. Het meest ontheiligen zij het God gewijde gezang door hunne ongepaste, smakeloze of stootende voor- en tusschenspelen. — Meesters in het vak, zoo als wij er in onze stad bezitten, die het speeltuig kunnen beheerschen en hunne voor- en tusschenspelen, alsmede de registrering naar den inhoud van de verzen en de bijzondere zangregels weten in te rigten, kunnen daarmede wonderen doen, en den alouden invloed der muziek geloofelijk maken; maar krukken of menschen zonder smaak, die hen naäpen, maken zich door hun spel niet zelden belagchelijk, en ontstichten de gemeente.

Hier in deze kerk hoorde men eene geregelde begeleiding van den zang, met kunsteloze, doch welluidende harmonie; terwijl de tusschenspelen slechts in een paar accoorden-gangen bestonden, die regelmatig in de muzikale maat voortliepen, om den eenen zangregel met den anderen te verbinden. — Deze gewoonte beviel mij, en kwam mij voor zeer navolgenswaardig te zijn voor zulke organisten, die juist geene virtuozen zijn, maar toch kennis genoeg van de toonsoorten en toonschalen en van de accoorden, derzelve oplossingen en bindingen hebben, om, door hunne tusschenspelen, den zangers een *rustpunt* voor hunne stemmen te verschaffen, en hen naar den volgenden toon en de daarbij passende harmonie *heen te leiden*. Deze beide laatste punten zijn toch eigenlijk de bedoeling van de tusschenspelen bij het koraalgezag. Wanneer echter den organist de boven genoemde kennis ontbreekt, wanneer hij voor zijne tusschenspelen telkens dezelfde loopjes 10 of 12
maal

maal laat hooren, en regt tevreden is, zoo hij, b. v. in *Gdur* gesloten hebbende, met de regterhand door den loop g, fis, g, a, h, cis gaande, weder met *Ddur* als het begin van den volgenden versregel aanvangen kan; denzulken zou ik raden, om liever alle tusschenspelen achterwege te laten, want zulke een-toonige en armoedige loopjes zijn even min schoon, als bevorderlijk voor de stichting der gemeente.

Verbeeld u echter niet, dat het kerkgezag en orgelspel overal in Duitschland even doelmatig wordt uitgevoerd. O neen, op vele plaatsen is daarin, even als bij ons, nog vrij wat te verbeteren.

Ieder woord moet in het zingen zóó uitgesproken worden, als men het bij het lezen uitspreekt of behoort uit te spreken; doch tegen dezen regel zondigen vele voorzangers, die men ook nog op sommige plaatsen in Duitschland aantreft, in menigerlei opzigt. Hier zingt men b. v. in plaats van *Op bergen en in dalen: Nop bergen nen nin dalen*, of in plaats van *Amen, Halle-luja amen: Namen Nalleluja namen*; daar voegt men weder de scherp korte è voor de aanvangs-consonanten der woorden en zingt: *èWaar èzijn ède èwijzen, èdie èmij èzeggen?* enz. Verder schijnen vele voorzangers te meenen, dat zij de geheele gemeente moeten overschreeuwen; zij zingen daarom zoo hard, als zij kunnen, en nu schreeuwt oud en jong mede, dat men bont en blaauw wordt om het hoofd. Ook zijn er nog, die den laatsten toon van een' versregel zeer lang aanhouden, om dan met eene verbazing wekkende krul of loop in den volgenden regel over te gaan.

Zie Vriend, zoo klaagt men ook nog in Duitschland, waar de muziek anders op eenen hooger en trap van

vol-

volmaaktheid staat, dan bij ons. Ik behoef u niet te zeggen, hoeveel *ons* kerkgezag nog te wenschen overlaat. Langzamerhand zal hierin wel verbetering komen, en zal men, ook bij ons, begrijpen, dat in het koraal alle krullen moeten wegvallen, dat de melodie zuiver en eenvoudig gezongen moet worden, dat er geene bij- of verkeerde klanken aan de woorden gegeven moeten worden, en dat men tusschen de lettergrepen van een en hetzelfde woord geen adem mag halen.

En welke aanmerkingen maakt men dan nog op het orgel-spel? Even als bij ons, waarde Vriend, dat vele organisten schijnen vergeten te hebben, *waar* het orgel geplaatst is, en *waartoe* het dienen moet.

Of is het geene ontheiliging van het God gewijde gebouw, geene ontstichting van de, tot ernst gestemde en voor godsdienstige indrukken vatbare, gemeente, wanneer de organist in zijn voorspel krijgslust opwekkende thema's laat hooren, even alsof hij een regiment in parademarsch moest laten optrekken, of in stormmarsch op den vijand doen aanrukken? Is het geene zonde, wanneer hij, bij het uitgaan der kerk, door het spelen van *Walzers* alle godsdienstige denkbeelden en gezindheden verzwakt of vernietigt, en het jonge volkje de genoegens van de danszaal of de kermisvermakelijkheden herinnert? En ergert zich ook niet de hoogschatter der toonkunst, wanneer hij in heilige plaatsen de wereldsche melodiën van de zinnen-betoverende opera's hoort aanheffen, en zoo doende even zeer zijn aesthetisch gevoel als zijne godsdienstige stemming beleedigd gevoelt?

Vergeef mij deze uitweiding over misbruiken, die ook nog in ons land plaats grijpen, en hoop met mij, dat

een

106

een meer gelouterde smaak, meerdere kennis en kunstbekwaamheid, en eene meer godsdienstige gemoedsstemming deze gegronde klagten eerlang overbodig mogen maken. —

Toen de predikatie geëindigd was, verzamelde zich de gemeente op het koor, om avondmaal te houden. Deszelfs viering week eenigermate van de bij ons gebruikelijke af. Twee geestelijken stonden voor het altaar, dat een goed altaarstuk had, voorstellende den Heiland, te midden van zijne leerlingen en eene schaar kinderen, en de roerende woorden uitsprekende: *Laat de kinderen tot mij komen, want hunner is het koningrijk der Hemelen.* Ter zijden van dit altaarstuk waren twee brandende waskaarsen geplaatst. Een ander geestelijke, dan de vroeger genoemde, sprak met *waardigheid* en *roering* het avondmaals formulier uit, en op zijne uitnoodiging ging nu ieder, een voor een, naar het altaar, om uit zijne handen het gebroken brood, en uit die van den oudsten leeraar den drinkbeker te ontvangen. Iederen avondmaalsganger werd, bij het genot van brood en wijn, ook nog afzonderlijk door de beide geestelijken een woord van stichting, half luide, toegesproken; terwijl een zacht koraalgezag der gemeente de plegtigheid verhoogde. Het kwam mij vreemd voor, dat de viering op *deze* wijze in eene Hervormde kerk plaats vond; in eene Luthersche zou mij dit minder verwondering gebaard hebben, omdat ik wist, dat daar nog eenige van de oude vormen, het altaar, de brandende waskaarsen enz. bewaard gebleven zijn; van de Hervormde gemeenten had ik dit niet gehoord.

Het kerkgebouw had eenen houten vloer, en was net en wel ingerigt, alles wit geverwd; de predikstoel, zonder

der lessenaar en klankbord, was mede wit en met goud afgezet, en over den rand van denzelven hing een zwart fluweelen kleed met zilveren franjes, dat wel in overeenstemming was met de nette en eenvoudige inrigting van het geheel; — het, in de breedte uitgebouwde, orgel had een aangenaam geluid, en liet zich tussehen beide in zijne volle kracht hooren.

Nadat wij de kerk verlaten hadden, zagen wij op de markt, nabij het raadhuis, het kolossale, doch stijve, steenen Rolandsbeeld, een' geharnasten man met uitgetrokken zwaard voorstellende, om daardoor, naar men denkt, de dezer plaats, als voormalige vrije rijksstad, toekomende hoogste geregtsmagt of misschien ook de onmiddellijke bescherming des Keizers aan te duiden. De optrekkende wachtparade van zoogenoemde Hanseatische troepen, in donkergroene montering, voorafgegaan door een talrijk muzijkorps, lokte ons tot zich. Ik hoorde eenige muziekstukken met zeer veel smaak uitvoeren, en sommige spelers, die zich obligaat lieten hooren, toonden daarbij veel kunstvaardigheid. Met genoegen merkte ik op, dat de muziek hier in de opene lucht niet zoo hard en ruw klonk, als ik ze bij ons te lande wel eens in de vrije lucht gehoord had.

Om 11 uur gingen wij naar de oude, merkwaardige Luthersche domkerk. Door twee schoone portalen komt men in het binnenste van het gebouw, waarin het hooge gewelf van het hoofdschip een' diepen indruk verwekt. Door de vereeniging van het dwarsschip met het eerste verkrijgt het geheel den vorm van een kruis. Breede, gewelfde gangen loopen ter zijde van het hoofdschip, hetwelk door ronde zuilen gedragen wordt, en in het rond hangen er vele schilderstukken, personen uit het

Oude en Nieuwe Testament, alsmede vele oude kerkvaders en santen voorstellende, die zonderling genoeg uitgedoscht waren. Behalve eene fraaije schilderij, de Heiland aan het kruis, zagen wij hier nog twee groote schilderstukken. Het eene, dat ter zijde van het orgel geplaatst was, verbeelde den algemeenen oordeelsdag, en op hetzelfde zag men de verdoemden ter linkerzijde op den voorgrond, wier angst en wroeging zinnebeeldig werden voorgesteld door slangen, draken en andere monsters, die hen aangrepen, beten en kwelden.

Ik kan niet zeggen, dat mij dit stuk, of in vinding, of in uitvoering, zeer beviel; doch ik ben een leek in de kunst, wil daarom mijn oordeel geenszins eenig gezag toekennen, en het niemand ten kwade duiden, wanneer hij er voortreffelijkheden in vindt, welke mijn mingeoefend oog niet konde opsporen.

Het andere stuk, de aanbidding van het kind Jezus door de wijzen uit het Oosten voorstellende, was keuriger uitgevoerd, levendig van koloriet, foutief echter ten opzichte van het kostuum, en niet zeer voordeelig geplaatst met betrekking tot het invallende licht.

De godsdienst begon met het zingen van koralen, — eerst, toen er nog weinig menschen in de kerk waren, door de Lüthersche wezen, die, even als in de Ansgarikerkerk, tegen over het orgel, op het hoogere koor, geplaatst waren; deze werden echter in hun wel uitgevoerd gezang op den duur versterkt door de gemeente, die langzamerhand talrijker werd. Soms zweeg het orgel, en de gemeente zong zonder begeleiding, dan liet het zich weder of zacht of in krachtvolle accorden hooren, alles berekend naar den inhoud der woorden, — en toen er op die wijze ruim een kwartier

uurs

nurs gezongen was, trad de Luthersche predikant KOTTMELJER op den kansel, en predikte, na een kort gebed, over de woorden van den stokbewaarder: »Lieve Heeren, wat moet ik doen, opdat ik zalig worde?» (*)

In deze leerrede trachtte hij inzonderheid de zegenende kracht des geloofs (»des vernünftigen glaubens» herhaalde hij) te betoogen. — »Gelooven of niet gelooven is dat hetzelfde? Velen meenen, dat het genoeg is christelijk te leven zonder geloof, wij zeggen, dat men zonder geloof niet wezenlijk christelijk kan leven:» zóó begon deze welsprekende en zonder schets predikende leeraar zijne inleiding, en, na eene korte geschiedkundige ontwikkeling van de omstandigheden, die tot de bovenstaande vraag des stokbewaarders aanleiding gegeven hadden, toonde hij eerst de zekere gronden des geloofs, zoo wel in als buiten ons, — in de behoeften van ons eigen hart en in den persoon van Jezus Christus, — aan; en maakte der gemeente vervolgens opmerkzaam op de zegeningen des Christelijken geloofs zelve, blijkbaar in de verlichting des verstands, de verwarming des gemoeds en de door beiden veroorzaakte loutering en vrijmaking des wils, alsmede in den troost, die hetzelfde ons schenkt *in* dit tegenwoordige, en de hope *voor* het toekomstige leven. De orde in de voorstelling der hoofdgedachten, de juistheid in de uitdrukking der bijzondere denkbeelden, de naauwkeurige bepaling en onderscheiding van verwantschaps begrippen, b. v. van verstand en rede, de levendige en door eene juiste toongeving zich onderscheidende mondelinge voordragt: dit alles boeide van het

(*) Hand. der Apost. 16 vs. 30.

het begin tot het einde onze opmerkzaamheid, en maakte op ons eenen weldadigen indruk. Dat de predikant geheel uit het hoofd sprak, verwonderde ons juist zoo bijzonder niet, omdat wij bij ons ook vele leeraars hebben, die op den kansel geene geschrevene leerrede gebruiken. Hier in *Bremen* hoorden wij, dat men er in *Duitschland* veel prijs op stelt, dat de predikanten uit het hoofd prediken, en dat de boeren dezulken, die hunne leerredenen voorlezen, eenen bijzonderen naam, ik meen van *lesebengels*, geven. Nu ieder zijn' zin. Ik voor mij geloof, dat de leeraar, die een goed geheugen en zijne leerrede wel doordacht en bestudeerd heeft, door de magt des oogenblikts beheerscht, wel eens uitweidingen en aanspraken kan maken, die meer indruk verwekken, dan hetgene vooraf met bedaardheid op het papier is gesteld, en in de kerk wordt voorgelezen; doch wanneer hij zich niet volkomen op zijn geheugen kan verlaten, en zich met moeite van de baan, die hij zich zelve afgebakend heeft, durft verwijderen, heb ik liever, dat hij mij eene goede schriftelijke leerrede schetsender wijze voordraagt, dan door uit het hoofd te prediken in gedurige herhalingen vervalt, en belangrijke punten over het hoofd slaat.

Bij het uitgaan der kerk merkten wij op, dat vele burgerlieden deftig en eenigermate ouderwets gekleed waren, en dat de volksdragt der vrouwen uit de lagere standen in een kort jakje bestond en een bont kapje, met afhangende linten, tot hoofddekseel. De boerinnen hadden ook zulke kapjes op het hoofd, doch deze waren met vele lange zwarte linten voorzien, die fladderende naar achteren afhingen.

Na het eten moesten wij dan toch ook eens de stad
wat

wat nader in oogenschouw nemen. Ons logement lag in de Nieuwe-stad, en deze is aan den linkeroever der Wezer gebouwd; terwijl de Oude-stad zich aan den regteroever dier rivier uitstrekt.

Even vóór *Bremen* verdeelt zich de Wezer, welke hier ruim 180 Nederlandsche ellen breedte heeft, in twee armen, die verder naar beneden weder te zamen vloeijen, en een gedeelte van de Nieuwe-stad tot een, met huizen bebouwd, eiland maken. In de Nieuwe-stad vindt men breede, regtlijnige straten, doch, over het geheel genomen, niet zoo vele groote en aanzienlijke huizen als in de Oude-stad. De wijze van bouwen is hier over het algemeen, en dit hadden wij vroeger reeds opgemerkt, anders dan bij ons te lande. Gebakken steenen gebruikt men weinig, doch zoo veel te meer zandsteen of zerk, en deze voornamelijk aan de huizen der aanzienlijken. De huizen der minder goeuden worden uit aan elkander verbondene vierkante houten ramen of vakwerk opgericht, waarvan de ledige ruimten ten platten lande met rijstwerk en leem, en in de steden met kleine onregelmatige zandsteenenvol worden. Alles wordt dan met kalk overdekt, en zoo lang die bepleistering zuiver wit is, staat zij niet kwaad; doch daar men weinig zorg draagt, om de huizen van buiten door de verw- of witselkwast op den duur een oogelijk aanzien te doen behouden, ziet men vele gebouwen, waar het houten vakwerk, somtijds ook zeer onregelmatig aan elkander verbonden, afschuwelijk leelijk tusschen het morsige wit of geel der huizen uitkijkt.

De kleine Wezerbrug, die de beide deelen der Nieuwe-stad aan elkander verbindt, is van hout en heeft twee paar platte ijzeren sporen voor de gaande en komende

de rijtuigen ; terwijl men aan weerszijden nog breede paden voor de voetgangers vindt. Onder de groote Wezerbrug zagen wij een groot waterrad , van ongeveer 15 el middellijn , dat op dit oogenblik stil stond , maar hetwelk door den stroom der rivier in beweging wordt gebracht , en dan het water in de hoogte voert en in een bekken uitstort , van waar het door verschillende buizen of pijpen naar de verwijderdste deelen der stad wordt geleid. Door iederen omloop van het rad om zijne as worden 120' emmers water in de hoogte gevoerd , en daar hetzelfde een en vijftig maal in een uur rondloopt , worden er alzoo binnen dezen tijd 6120 emmers water in het bekken uitgestort.

Op eenen kleinen afstand van de brug , naar boven , had men eene soort van houten ijsbrekers , van eene driehoekige gedaante , in de rivier gebouwd , om daardoor de brug te beschermen voor de ijsschotsen , die de rivier bij den opdooi afdrijven. De straten der Oude-stad zijn eng en onregelmatig , en onder de huizen zagen wij er vele , die vrij hoog met spitse daken en zeer overvloedig van vensters waren voorzien. Over het geheel ziet *Bremen* er van binnen vrij oudvaderlijk uit ; doch wanneer men aan de buitenzijde der Oude-stad komt , krijgt alles een meer bevallig voorkomen. Hier heeft men de onaanzienlijke huisjes aan den stadswal op vele plaatsen afgebroken , en daarvoor groote en sierlijke moderne gebouwen , met zerken gevels , in de plaats gesteld ; terwijl de vestingwerken zelve in aangename en met smaak aangelegde wandelplaatsen veranderd zijn. Lommerrijke boomen , grasperken , bedden met de schoonste bloemen , die geene heiligschennende straatjongens handen durven aanraken , bloeiende heesters ,

slij-

slingerlanen; heuveltjes en dalen, die door de voormalige stadsgracht worden omzoomd of doorsneden, vormen met elkander een bekoorlijk geheel, in welks schoon de Bremer burger zich op zon- en feestdagen, of des avonds na volbragten arbeid, verlustigt.

Nadat wij eenigen tijd in dezen schoonen Engelschen aanleg gewandeld, en ons in het gezigt der schoone, levende en bloeiende natuur verlustigd hadden, voerde onze leidsman ons, zonderling genoeg contrasterende met hetgene wij zoo even beschouwden, naar — de verblijven der dooden. — Wij traden namelijk den zoogenaamden *blei-* of loodkelder binnen; welke onder een gedeelte der vroeger vermelde Domkerk gevonden wordt. Deze kelder heeft zijnen naam ontvangen van het lood, dat daarin eens bij en voor de bouw-
wing des torens gesmolten en tot platen gerold is. Ettelijke doodkisten, ik meen 12 of 14, staan hier naast elkander, en de kosterin, die ons dezelve ver-
toonde, ligtte van ieder derzelve het deksel op, om ons aan de lijken de bijzondere, bederfwerende eigen-
schap des kelders te doen opmerken. De lijkkleederen waren grootendeels vergaan, doch de lichamen zelve, ofschoon sommige reeds meer dan 200 jaren in dit doodenverblijf waren bijgezet, waren nog geheel in wezen, en zagen er slechts eenigermate uitgedroogd en oudperkament-kleurig uit. Van vele kon men de gezigtstrekken nog duidelijk onderscheiden; doch die trekken van doodsangst, welke, zoo als CANNABICH er-
gens zegt, op het gelaat van eenen leidekker geteekend zouden staan, die, terwijl hij op het dak der kerk arbeidde, naar beneden stortte en dood bleef, hebben wij niet kunnen opmerken.

Een

Een dikke Zweedsche generaal en zijn adjudant, die in den 30 jarigen oorlog, dus vóór het jaar 1648, gesneuveld zijn, werden ons hier aangewezen, alsmede eene vrouw, wier hals nog de afzigtelijke teekenen des kankers droeg. Wat nu de oorzaak van deze bijzondere eigenschap des kelders is, die echter ook aan eenen grafkelder te *Wieuwert*, in Friesland, en aan eenen anderen in Oostfriesland toegekend wordt, is mij niet opgelost, en de natuurkundigen mogen daar onderzoek naar doen. Mogt gij daar eens over willen nadenken, zoo diene nog tot berigt, dat in dezen luchtigen kelder eene zuivere lucht aanwezig is, die ten allen tijde in aanraking staat met de buitenlucht door opene tralievensters, welke ook het daglicht van de straatzijde in genoegzame hoeveelheid inlaten.

Van dezen kelder begaven wij ons naar eenen anderen, niet, om ons op nieuw de vergankelijkheid des levens te herinneren, maar om daar te zien en te smaken, wat de natuur den mensch tot veraangenaming, vervrolijking en versterking des levens, in eene harer schoonste gaven, aanbiedt. — Wie is ooit in *Bremen* geweest, en heeft niet deszelfs beroemden wijnkelder gezien? Wie kan hem zien, zonder van zijnen geurigen en keurigen inhoud te snoepen?

Maar wat is dat dan toch voor een' kelder, zult gij vragen? Ik zal het u zeggen. Een ruim vertrek of liever eenige zoodanige vertrekken, onder het raadhuis der stad, waarin de stadsregering in vroegere dagen voor hare rekening eenen grooten wijnkelder heeft laten aanleggen. In lange rijen ziet men hier kolosale, doch net bewerkte stukvaten naast elkander, waarin de beste Rijn- en Moeselwijn bewaard wordt.

In

In de lengte van het groote verwulf heeft men aan de eene zijde vele afgeschotene houten kamertjes, met tafels en zitbanken, waar de dorstige broeders hunne kelen kunnen laven, en hunnen smaak wat te goed doen.

In eene bijzondere afdeeling bevinden zich 12 groote wijnvaten, die de namen der 12 Apostelen dragen, met heerlijken Hochheimer en Rudesheimer gevuld, en in eene andere afdeeling, die den naam van *Roze* voert, en ook boven de deur eene groote houten roos tot aanduidingsteeken heeft, vindt men den kostbaarsten Rijnwijn, die meer dan 200 jaren oud is (het oudste stukvat stamt af van 1624), en alleen bij plegtige gelegenheden, als *eeregeschenk*, of ook voor zieken en zwakken, zekerlijk niet voor *Jan en alle man*, geschonken wordt.

Dat wij, om den kastelein geen zuur gezigt te doen trekken, hier voor ons drieën een half fleschje van 60 cent lieten ontkurken, en geenszins begeerig waren naar den wijn, die 20 of 25 gulden de flesch kost, moge u ten bewijs verstrekken, dat de nieuwsgierigheid en niet de wijnlust ons dezen tempel van Bacchus had doen binnentreden. De zoogenaamde acustische, verwulfde zaal, die aan het eene einde van den kelder gevonden wordt, heeft dit eigenaardige, dat twee personen op meer dan 20 voeten afstands, in tegenovergestelde hoeken des vertreks geplaatst, zacht fluisterende met elkander kunnen spreken, hoewel onmiddelijk daar bij staande personen er niets van kunnen hooren. Onze leidsman meende, dat die eigenschap alleen aan twee bijzondere plaatsen eigen was; doch een onzer, die de gesteldheid der zaal opnam, ontdekte die zelfde eigenschap nog in twee

an-

andere hoeken des vertreks, welke door éénen boog des gewelfs met elkander gemeenschap hadden, en daardoor zeker het geluid des sprekenden persoons tot den hoorenden voortleiden.

Het raadhuis zelf is een oud Gothisch gebouw met arcaden, en met vele steenen standbeelden en ander beeldwerk tot aan de gevelspitsen opgesmukt.

Deszelfs benedengangen dienden, zoo als wij den volgenden dag zagen, tot doorloop van het publiek en tot verkoopplaats van vele winkeltjes en kramen.

Nadat wij nog het kabinet van de Heeren FEENSTRA en VAN VLIET, twee Hollanders, die hunne speelwerken, andere kunststukken en merkwaardigheden alhier lieten hooren en bezigtigen, bezocht hadden, gingen wij naar de zoogenaamde *slag*, zooveel als haven of legplaats der schepen, in den eenen arm der Wezer, waarbij eene breede kaai en vele pakhuizen gevonden worden. De schepen, welke wij hier zagen, waren niet zeer talrijk en van geringe grootte; want daar de Wezer hier niet diep is, kunnen er geene groote zeeschepen in de stad komen, maar moeten hunne waren verder naar beneden bij *Brake* of *Vegesack* in platboomde schepen of ligters overladen, welke ze dan verder naar *Bremen* voeren.

Een en ander gaf ons geen groot denkbeeld van den handel dezer voormalige Hanze-stad (*), die, volgens

(*) De stad *Bremen*, die reeds ten tijde van KAREL den grooten aanwezig was, en door dezen in 787 of 788 tot den zetel van eenen aartsbisschop verheven werd, heeft onder keizer OTTO den I hare rijksvrijheid verkregen, die echter door hare aartsbisschoppen gedurende eenen geruimen tijd niet erkend werd.

Door

verzekering van sommige inwoners, dan toch niet on aanzienlijk moet wezen.

Een aanplakbillet verwittigde ons, dat er dezen avond in den schouwburg een zangspel ten tooneele gevoerd zoude worden. Dit hadden wij in het zedige, en naar buiten om zijne godsdienstigheid bekende, *Bremen* niet op Zondag verwacht, te meer, daar wij hoorden, dat de predikanten, die vroeger mede een deel van de regering uitmaakten, nog altijd veel invloed op het stadsbestuur hadden. Doch ook in andere opzigten was ons de viering van den dag des Heeren hier niet als zeer plegtig voorgekomen, daar wij meermalen op dezen dag elkander onze bevreemding hadden te kennen gegeven, dat er zoo veel gewoel in de straten was, dat sommige winkeliers hunne waren voor de deur hadden uitgesteld, en dat huismoeders en meisjes op *stoep* en *straat* met allerlei handenarbeid bezig waren.

Intusschen, de schouwburg lokte ons, en gij weet, mijne liefhebberij voor de Toonkunst is nog al groot; de hoop van eene goede opera in het muzikale Duitschland te hooren, deed alle tegenwerpingen, die ik mij zelven maakte, ter zijde stellen, en daar mijne reisgenooten min of meer met mij in smaak en nieuwsgie-

Door handel rijk geworden en tot het Hanze-verbond toegetreden zijnde, onttrok zij zich in de 13de eeuw meer en meer aan de heerschappij harer aartsbisschoppen, en maakte zich geheel onafhankelijk. Hare rijksvrijheid werd bij den Westfaalschen vrede bevestigd; doch eerst in 1731 gaf Hannover, dat na Zweden in het bezit van het aartsbisdom *Bremen* gekomen was, zijne aanspraken op *Bremen* op. In 1810 werd *Bremen* met het Fransche keizerrijk vereenigd; doch in 1815 werd zij door het Weener-congres weder voor onafhankelijk verklaard, en als eene vrije stad in het Duitsche bondgenootschap opgenomen.

gierigheid overeenstemden, bevonden wij ons des avonds om 7 uren in den schouwburg, die er van buiten vrij goed uitziet, van binnen ruim zoo groot als de Duitse schouwburg te *Amsterdam*, en in de rondte met drie rijen loges bezet is. Ik vond mij echter deerlijk te leur gesteld; want in plaats van een orde-lijk zangspel, zag ik eene zeer laffe parodie op het beruchte Fransche zangspel *Robert, le Diable*, ten titel voerende: *der arme Teufel* of *Robert, der Pasteten-
baker*. De muziek bestond uit losse, onzamenhangende en parodiërende brokken uit de *Don Juan*, *de Freij-
schutz*, uit *Robert le Diable* zelf en andere opera's.

Wat de acteurs vermogten, kon men hier niet beoordeelen; want alles was laf en, naar het scheen, voor een onbeschaafd publiek berekend.

Nu, vele fatsoenlijke menschen zag men ook niet in de loges of in het parterre; doch wel vele kinderen met de kinderen hunner heeren of vrouwen, die misschien zelve op Zondag niet naar de komedie willen gaan, maar dan toch ook wel hunne kinderen en dienstboden van dergelijke zoutelooze en zedebedervende tooneelvertooningen mogten terug houden.

Eene der zangeressen, die, zoo als wij vervolgens in het Bremer-dagblad lazen, vrij wat lof werd toegeswaaid, schitterde nog al eenigzins, minder echter door schoonheid van zang en waarheid in uitdrukking, dan wel door levendigheid van spel en jeugdige bevalligheid.

Genoeg hiervan, waarde Vriend, om u morgen in eene van *Bremens* voornaamste gestichten van onderwijs binnen te leiden.

★

VIER-

VIERDE BRIEF.

Na zoo veel over algemeene onderwerpen gelezen te hebben, wensch gij thans zekerlijk, dat ik u eenigermate met het onderwijs in *Bremen* bekend make. Wel nu, de tegenwoordige brief zal u daarvan het een en ander mededeelen, of liever hij zal voornamelijk de beschouwing eener bijzondere schoolinrigting ten doel hebben, die in haren aard, haar doel en hare strekking tot een bewijs moge strekken, dat de regering van *Bremen* in een doelmatig, grondig en opvoedend onderwijs van hare toekomstige staatsburgers wezenlijk belang stelt.

Een mijner vrienden, welke deze school het vorige jaar bezocht, had mij dezelve doen kennen als eene inrigting, die de verschillende deelen van het Lager-, Middelbaar- en voorbereidend Hooger onderwijs omvatte, en deze op de meest gepaste wijze met elkander in vereeniging had gebragt. Bij ons toch staan de verschillende inrigtingen voor het Lager, Middelbaar en Hooger onderwijs ieder op zich zelve, en de grenzen, waar het eene eindigen, het andere begin-

nen

nen moet, zijn evenmin aangewezen, als de vorm en strekking van het onderwijs met elkander in verband gebracht. Van daar, dat men hier en daar of te veel of te weinig doet, en, bij de aanneming van eenen leerling in eene hoogere school, of te weinig of te veel in denzelfen vooronderstelt; welk laatste dan ook vooral plaats vindt, wanneer hij, in de vroeger doorgeloopene school den voorgeschreven cursus slechts ten deele volbragt heeft, en nu vóór zijn' tijd, onrijp en onvoorbereid, in eene hoogere school overgaat.

De school, die wij op Maandag den 12 Mei gingen bezoeken, was mij, uit eenige gedrukte stukjes van Prof. STRACK, bekend als een instituut, dat door het bestuur van *Bremen* in den jare 1817, voornamelijk ten behoeve van de meer gegoede inwoners dezer stad, gesticht was. Vóór derzelver oprigting had de regering de behoefte gevoeld, om eene verbeterde inrigting van het openbare onderwijs voor de jeugd des mannelijken geslachts, uit de bemiddelde klasse der inwoners, tot stand te brengen. Zij werd daarbij geleid door het denkbeeld, dat de verscheidenheid der geluksgoederen en der levenswijze, — een noodzakelijk gevolg van den tegenwoordigen toestand der burgerlijke maatschappij, — een *gemeenschappelijk* vormend onderwijs voor *alle* standen bezwaarlijk maakte. Ook scheen het haar onbillijk toe, om het onderwijs voor den meer gegoeden stand, zoo in soort als uitgebroidheid van stof, zoodanig te beperken, als de behoefte, om vroegtijdig door lichamelijken arbeid den kost te verdienen, voor velen noodzakelijk maakte.

Zij bragt daarom voor diegenen, welke eerst later een beroep behoeven te kiezen en zich daarvoor meer

op-

opzettelijk kunnen en willen voorbereiden, eene inrigting tot stand, in welke de middelen van algemeene vorming en beschaving op eene ruimere schaal waren aangelegd dan in die gestichten van onderwijs, welke door de meer onbemiddelde en lagere standen des volks bezocht worden.

Die inrigting draagt den naam van Hoofdschool, en staat onder het toezigt en de algemeene besturing, ook der geldelijke aangelegenheden, van eene commissie uit de stedelijke regering; zij wijkt dus, als eene *burgerschool*, van de algemeene *volksscholen* af, die, zoo als vroeger gezegd is, in de meeste Duitsche staten nog onder het toezigt der geestelijkheid staan. Zij is in drie afzonderlijke hoofdafdeelingen, onder drie verschillende hoofdonderwijzers of directeuren, verdeeld. Die afdeelingen zijn eene zoogenaamde *Voor-school*, eene *Handels-school* en eene *Latijnsche school* of *Gymnasium*.

De eerste heeft leerlingen van 8 tot 14 jaren, die vaardig moeten kunnen lezen, aanvankelijk geöefend moeten zijn in het schrijven en de cijfers dienen te kennen, om in de laagste klasse opgenomen te kunnen worden. Haar doel is, om die algemeene beschaving te bevorderen, welke de menschelijke natuur in iederen stand en elke levensbetrekking veredelt, voor ieder zoogenaamd fatsoenlijk beroep de geschiktheid en bekwaamheid vermeerdert, en zelfs aan ieder individu het vermogen verleent, om de keuze van het, voor hem meest gepaste, beroep te leiden en te bepalen.

Die beschaving is echter niet zoo algemeen, of zij neemt ook den *tijd*, den *staat* en het *Duitsche vaderland*, waarin de kweekeling leeft, in aanmerking;

en, bij de voeding en aankweeking van het volks eigendommelijke, wil het onderwijs alhier zich ook *dat-gene* ten nutte maken, waardoor andere volken en de klassieke oudheid op de algemeene Europese beschaving eenen weldadigen invloed hebben uitgeoefend.

De hoofdonderwerpen van onderwijs zijn: Godsdienst, Duitsche, Latijnsche en Fransche talen, Geschiedenis, Aardrijksbeschrijving, Natuur- en Wiskunde, Schrijven, Rekenen en Teekenen. In de bovenste klasse dezer school wordt, buiten den gewonen schooltijd, die 's voormiddags van 8 tot 12 en 's namiddags van 3 tot 5 uur duurt, ook onderwijs in het Grieksch en Engelsch gegeven, ingevalle de ouders of voogden dit voor de vorming hunner kinderen noodzakelijk rekenen.

In het algemeen stelt men zich voor, om de verschillende vermogens van den mensch harmonisch te ontwikkelen en te oefenen, en daar de geheele leer-gang hierop berekend schijnt te wezen, wenscht men ook, dat de kinderen met de benedenste klasse der-zelve aanvangen, en alle vier klassen doorloopen, ten einde of in de Latijnsche of in de Handels-school te kunnen overgaan, of in de Voorschool zoo veel te leeren, dat hunne bijzondere beroepsvorming op eenige andere wijze mogelijk is.

Heeft de voorschool de beschaving van den jeugdigen mensch als *mensch*, en de algemeene opvoeding voor het *leven* ten doel, de Latijnsche en Handels-school stellen zich voor, om hunne kweekelingen, behalve de verdere bevordering van derzelve algemeene beschaving, ook nog voor te bereiden voor die bijzondere standen, waartoe de gegoedste ingezetenen van *Bremen* behooren.

De

De Latijnsche school, die in drie klassen verdeeld is, heeft de volgende leervakken: Latijn, Grieksch, Fransch, Klassieke oudheidkunde, Geschiedenis, Aardrijkskunde, Mathesis en Logica; terwijl er buiten de gewone schooluren ook gelegenheid gegeven wordt, om in het Hebreeuwsch en Engelsch gemeenschappelijk of klassikaal onderwijs te kunnen ontvangen. De bijzondere faculteits-wetenschappen, die tot het akademisch onderwijs behooren, worden hier, zoo als natuurlijk is, niet onderwezen; maar wel, gelijk uit bovenstaande opgave blijkt, die vakken van kennis, welke voor ieder van dezelve grondig voorbereiden.

De Handel-school bestaat uit drie klassen, en is niet alleen voor toekomstige kooplieden, maar ook voor andere jongelieden van 15 tot 18 jaren bestemd, die uit deze school in het burgerlijke beroepsleven overgaan. Behalve het vroeger gemelde algemeene doel, stelt zij zich ook voor, om den jongeling dien grooteren gezigtskring te openen, welke den Bremer burger, in zoo verre hij geroepen is, om aan bestuur, wetgeving en alle staatsburgerlijkè regten in deze kleine republiek deel te nemen, steeds voor oog en moet liggen. Onderwerpen van onderwijs zijn: talen en wetenschappen en daaronder het Duitsch, Spaansch, Engelsch, Fransch, Latijn, Natuurkunde, Technologie, Aard- en Statenkunde, Geschiedenis, Mathesis enz.: wetenschappen, welke deels de algemeene beschaving, deels de beroepsbekwaamheid bevorderen; terwijl men tevens door het onderwijs den leerlingen ook vaardigheid in mondelinge voordragt, in Boekhouden, Rekenen en Schoon-schrijven tracht eigen te maken. Omdat, over het algemeen, het wetenschappelijke onderwijs bij de jongelingen, wel-

E

ke

ke deze school bezoeken, na het verlaten van deze school ophoudt, moet derzelver opvoeding en beschaving voor de wereld, voor den stand en de samenleving hier voltooid worden, en dus sneller plaats hebben dan bij die jongelingen, welke de Latijnsche school bezoeken, en die nog eerst het akademisch onderwijs moeten bijwonen, vóór dat zij op hun 22ste jaar of later tot een bepaald beroep overgaan.

Gij gevoelt, waarde Vriend, dat de Voorschool, als vele punten van overeenstemming hebbende met sommige inrigtingen voor het Lager onderwijs in ons Vaderland, mij en mijne reisgenooten het meest tot zich trok.

Wij begaven ons naar Prof. STRACK, den directeur en hoofd-onderwijzer dier school, die met zijn huisgezin in het ruime, voormalige prefectuur-gebouw, thans geheel en al voor het onderwijs ingerigt, zijne woning heeft. Die Heer, welchen ik door eenen brief aanbevolen was, ontving ons zeer vriendelijk, en leidde ons al schielijk in een schoolvertrek, waar hij het onderwijs, dat door onze komst was afgebroken, aan eene klasse van ongeveer 30 jonge knapen van 13 tot 15 jaren weder opvatte.

Het was de hoogste afdeling der 1ste of hoogste klasse, die op dit oogenblik onderwijs ontving in de Duitsche spraakkunst.

Verbeeld u een schoolvertrek van ruim 20 voeten in het vierkant, het licht ontvangende door vensters, die op eene ruime speelplaats uitzien, 13 à 14 voet hoog onder verdieping, en gij hebt het schoolvertrek voor u. De leerlingen zaten aan halve schrijftafels, en voor de tafels was eene kleine verhooging tot stand-

of

6f zitplaats voor den onderwijzer; aan den blinden muur hingen er borden, ter opheldering van de leerstof of ter opschrijving van opgaven voor de leerlingen.

Kaarten en platen hingen er niet in de school, ofschoon het instituut die in menigte bezit, en ook zag men de borden niet vol geschreven met sierlijke letters, prentwerk of andere dingen, die veelal meer tot pralerij dan tot onderwijs van de kinderen dienen, en welke den onderwijzer, als hij die ten minste dikwijls vernieuwt, eenen kostbaren tijd ontroofen, welken hij beter tot zijne eigene voorbereiding voor de schoollessen gebruiken kan.

Dat, wat voor het onderwijs gebruikt moet worden, wordt *dan* uit de verzameling genomen en ten toon gesteld, als het voor de les noodig is, en van de borden wordt *onder* het onderwijs-zelf al dat voordeel getrokken, wat er van te trekken is. Hoe zeer er nu geen pronk of praal in het schoolvertrek heerschte, hetwelk mijne goedkeuring wegdroeg, had ik er toch wel wat meer netheid en zindelijkheid in gewenscht; want hier viel niet op te roemen, daar de witte muren geweldig beklad en bemorst waren, en ook de vloer de teekenen der onzindelijkheid droeg. Het onderwijs liep, zoo als ik even gezegd heb, over de Deutsche taal, en voornamelijk over de prozodie, verskunde of spraak-toonkunde; de stof was een gedicht, dat de leerlingen in hun leesboek, eene bloemlezing uit Deutsche poëzij — en proza schrijvers bevattende, opengeslagen voor zich hadden liggen.

De vorm van het onderwijs was mondelinge voordragt, afgewisseld door een katechetisch gesprek, waarin de leerlingen zoowel herhalender wijze ondervraagd werden

den over het vroeger geleerde, als door katechetische ontleding der perioden en voorstellen getoetst, in hoe verre zij werkelijk op het thans te leerene opmerzaam waren, en juiste denkbeelden hadden van datgene, wat hun in het dichtstuk als leerstof aangeboden werd.

De vorm van het dichtstuk gaf Prof. STRACK eerst aanleiding, om over balladen, romancen, lyrische en epische gedichten te spreken, en het bleek ons uit de antwoorden der leerlingen, dat zij vrij ervaren waren in het onderscheiden van deze verschillende soorten van dichtstukken.

Na de beschouwing van den inhoud des stuks, waarbij van ieder woord, voor zoo verre dit noodig was, door ondervraging, opheldering en verklaring, deszelfs juiste beteekenis opgegeven werd, en waarbij alle dichterlijke beelden in derzelver eigenlijke beteekenis werden overgebracht, ging men over tot de verskundige beschouwing van hetzelfde. In deze werden eerst de verzen in derzelver voeten gesplitst, op de hoeveelheid der lettergrepen in elken voet achtgegeven, de toonval in die voeten aangewezen, en daarna de soort der voeten, b. v. of het Jamben, Trochéen (klimmende of dalende) enz. waren, bepaald. Ter aanschouwelijke opheldering van het onderwijs maakte de Prof. gebruik van het zwarte bord, en, behalve de voorstelling van lange en korte lettergrepen door de bekende teekens — en $\sim$, stelde hij ook de lettergrepen der verzen, naarmate zich die door meer of minder toonval onderscheiden, door de teekens der Toonkunst, namelijk door halve, kwart en achtste nooten voor, terwijl de splitsing der voeten door maatstrepen werd aangewezen, alles op zulk eene wijze, als wij in onze lagere scholen de kinderen de verdeling

ling

ing van de muzikale tijdmaat en het zingen van zoodenaamde rythmische oefeningen leeren.

Geheel dit onderwijs beviel ons; het was, den ouderdom der leerlingen en derzelve verkregene vorderingen in aanmerking genomen, oefenend en bevattelijk tevens. Het werd met eene zekere levendigheid en belangstelling gegeven, en daar men ongezoekt en bij afwisseling van verschillende leervormen, b. v. van den katechetischen, zelfzoekenden, van den aanschouwelyken en mondeling voordragenden of verhalenden, een zeer gepast gebruik maakte, liet het onzes inziens niets te wenschen over. En toch, hoe belangrijk ons ook het onderwijs voorkwam, hoe zeer het voor de krachten der leerlingen berekend scheen; — daar waren nog vele jongens, die zich door onopmerkzaamheid, door spelen en praatzucht de berisping des onderwijzers op den hals kaalden, en wier onbehoorlijk gedrag onze opmerkzaamheid van tijd tot tijd tot zich trok. — Waaraan dit toegeschreven moet worden: aan de inrigting der school, waaraan *onderscheidene* onderwijzers werkzaam zijn, aan eene te slappe schooltucht of aan het persoonlijke des onderwijzers, zal ik op dit oogenblik niet gaan onderzoeken, daar ik nog eens op dit onderwerp denk terug te komen.

Na de les, die op hetzelfde tijdstip voor alle klassen eindigde, hadden de kinderen, na eenen schoolarbeid van twee uren, gelegenheid, om zich op eene ruime, beslotene speelplaats een kwartier uurs te verpozen. Ook de onderwijzers, 6 of 8 zagen wij op dit oogenblik, maakten daar gebruik van, om frissche lucht te scheppen, zich eenige oogenblikken met elkander te onderhouden, om het oog over de uitspanningen der kin-

kinderen te laten gaan, en derzelver spelen hier en daar te leiden. De vrolijke schooljeugd (meer dan 300 kinderen waren op deze plaats bij elkander), vermaakte zich met tollen, knikkeren, ballen werpen, met springen, elkander te krijgen enz. Enkelen zag men ook bezig met gemakkelijke gymnastische oefeningen bij de, tot dat einde voorhandene, palen en andere in den grond geplante werktuigen. Grootte liefhebberij was er echter niet voor, en op onze vraag, of de gymnastische oefeningen ook regelmatig onderwezen werden, vernamen wij, dat dit vroeger had plaats gehad, en dat Prof. STRACK-zelf de leiding van en het opzigt over dezelve in den aanvang op zich had genomen; maar in vervolg van tijd, door vermeerdering van werkzaamheden en vervulling van andere verplichtingen, verhinderd was geworden, dit regelmatig voort te zetten. Daar toen ook het leerende voorbeeld van volwassene en in de kunst ervarene jongelingen ontbrak, was de deelneming allengs verminderd; terwijl nu de eigene oefeningen van enkelen, die er nog liefhebberij voor hadden, niet zoodanig aangemoedigd en geleid werden, dat men daarvan een wezenlijk voordeel voor de ontwikkeling der lichamelijke krachten en de oefening der behendigheid kon hopen.

GUTSMUTHS werk over de Gymnastiek, door VAN GEUNS vertaald, geeft u een denkbeeld van de inrigting en het groote nut van zulke kunstmatige lichaams-oefeningen; in ons Vaderland is ook de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, blijkens de uitschrijving eener prijsstofte, op de invoering van die soort van oefeningen bedacht: alle geschrevene verhandelingen zullen die invoering echter weinig bevorderen, indien er niet

tevens voor onze jonge onderwijzers en opvoeders gelegenheid is, om zelve hierin de noodige praktische bekwaamheid op te doen, en tot leermeesters in de Gymnastiek gevormd te worden.

In Duitschland, waar men in vroegere jaren veel met de zaak op had, is de deelneming in dezelve *hier* verflauwd, *elders* op eene laakbare wijze door de regeringen onderdrukt. Door de regeringen, zeg ik, die dezelve eerst zeer sterk aanmoedigden, toen men behoefte had aan eene krachtvolle, vlugge en behendige jongelingschap, om daardoor den vreemden overweldiger het Duitsche vaderland te doen ontruimen en van de grenzen te houden. Die kunstmatige ligchaamsoefeningen ontwikkelden bij de Duitsche jongelingschap het bewustzijn van eigene krachten, dat naderhand der regeringen zelve gevaarlijk scheen, toen er geen buitenlandsche vijand meer te bestrijden viel, en het volk de gulden vrijheid, die de vorsten aan hetzelfde beloofd hadden, slechts in de willekeur en aanmatigingen der grooten gehuldigd, doch in de niet-erkenning van de algemeene regten der staatsburgers, vertrapt meende te zien. Onheilspellende verbroederingen en dadelijke miskennis, aanranding en bestrijding van het openbare gezag waren van een en ander de gevolgen, en maakten volk en regering bezorgd voor de toekomst.

In hoe verre nu de schuld dezer uitspattingen of aan de regeringen-zelve, of aan hen, welken de opvoeding der jongelingschap toevertrouwd was, toegeschreven moet worden, waag ik niet te beslissen. In allen gevalle had men, om het misbruik, niet het gebruik behoeven te verbieden, maar liever zorg moeten hebben gedragen, dat

dat de ontwikkeling van ligchaam en ziel meer harmonisch bevorderd en tot het ware doel: bevordering van algemeen menschen-geluk geleid ware geworden. Dan immers zouden die gymnastische oefeningen zulke na-deelige gevolgen niet hebben gehad, als men op sommige plaatsen wil hebben opgemerkt; want de zedelijke kracht zou dan de lichamelijke behoorlijk hebben getemperd en tot een nuttig gebruik geleid, en mede de driften en hartstogten voor uitspatting hebben bewaard.

Verblijvend is het daarom, dat de regeringen in Duitschland de zaak thans weder haren vrijen loop laten, en dat men vooral in de krijgskundige scholen op derzelve instandhouding of weder invoering zeer veel prijs stelt.

Onze vriendelijke leidsman, met welken wij over dit onderwerp eenigen tijd in gesprek waren, liet eene schel klinken, en daarop stroomde alles weder naar binnen, — ieder leerling in zijne klasse of afzonderlijk schoolvertrek. Sommige leervertrekken, meest alle van dezelfde gedaante en inrigting als het vroeger vermeldde, werden door ons bezocht; *hier* hield men zich met het Schoon-schrijven, *daar* met het Latijn, *ginds* weder met het Fransch, *elders* met de Aardrijkskunde bezig. Meest overal onderwees men door mondelinge voordragt, waarbij de eigene werkzaamheid der leerlingen door gepaste oefeningen werd bezig gehouden, die weder eenigermate door vragen afgewisseld werden. Bij de Aardrijkskunde had men geene geschrevene of gedrukte handleidingen in de hand; want de meester had de leerstof welgeordend in zijn hoofd, en zoo behoort het ook,

Doch

Doch ik begon over de leervertrekken te spreken, en daarom wil ik u nog iets over het gebouw, deszelfs bestemming en inrigting mededeelen. Behalve Prof. STRACK wonen er nog een ander getrouwde onderwijzer, met zijne familie, en een bewaarder of oppasser, die voor de zuivering en verwarming der scholen zorg moet dragen, in het gebouw, 't welk buiten de speelplaats nog eene andere ruime en opene plaats heeft. Behalve een genoegzaam aantal leervertrekken voor de Voorschool, die alle naar de binnenplaatsen het uitzigt hebben, heeft men in de beneden-verdieping nog eene ruime en schoone zaal, waar eene welvoorzienne bibliotheek met de kostbaarste werken over Opvoeding en Onderwijs, over Landen- en Volkenkunde, over Taalkunde en andere wetenschappen, ten behoeve der onderwijzers, wordt aangetroffen.

Van de leermiddelen zagen wij eene menigte groote, zoogenaamde wandkaarten voor de oude- en nieuwe Aardrijkskunde, STIELERS groote Atlas, de Atlas voor de Natuurlijke Historie van GOLDFUSZ, *Dusseldorf* bij ARYZ, de tabellen voor de Natuurlijke Historie des Dierenrijks van LUMNITZER, *Weenen* 1825, de Systematische Beeldengallerij, behoorende bij de Duitsche Reaal-Encyklopädie, *Carlsruhe* bij HERDER, en de afbeeldingen van de Westersch-Romeinsche Keizers, benevens de afbeeldingen van de voornaamste Romeinsche en Grieksche schrijvers, *Leipzig* bij KÖHLER. De zaal, waarin zich dit alles bevond, wordt ook tot vergaderplaats van de onderwijzers gebruikt, wanneer deze bijeenkomsten houden, om over de belangen der school te raadplegen. In dezelfde verdieping zijn, in den eenen vleugel van het gebouw, vier vertrekken aanwezig, ten
be-

behoefte van de schoolonderwijzers-kweekschool en de school voor de zeevaart. De vertrekken voor de eerste waren thans gesloten; want deze kweekschool is hier niet anders dan eene inrigting, waardoor men aan jonge onderwijzers, doch voornamelijk ondermeesters van de parochie- en bijzondere scholen dezer stad, dagelijks een of twee uur gelegenheid geeft, om zich, door het onderwijs van een paar leermeesters, voor hun vak meer bekwaam te maken. Op den dag, toen wij hier waren, werd er geen onderwijs gegeven. Naar hetgene Prof. STRACK ons er van mededeelde, moesten wij opmaken, dat hier geene eigenlijke kweekschool voor onderwijzers is, maar wel eene soort van hulpschool of praeparanten inrigting.

In de zeevaartkundige school (Navigations-schule), zagen wij een twaalftal jonge schippers met de beoefening der Stuurmanskunst bezig. De onderwijzer der school, een kloek en rustig zeekapitein, kommandeur was zijn titel, liet ons de hulpmiddelen voor het onderwijs zien. Wij zagen hier een volkomen fregat, ongeveer 14 à 16 voet lang, met zeil en treil, — vele zwartgeverfde linnen rollen, waarop de figuren voor de voornaamste leerstellingen der platte en klootsche Driehoeksmeting geteekend waren, — onderscheidene zeevaartkundige werktuigen en eene fraaije aardglobe, die binnen eenen glazen bol besloten en in dezen beweegbaar was. De glazen bol zelf verbeeldde het hemelgewelf, en men zag daarop de sterren geteekend, en, voor zoo verre die tot hetzelfde sterrebeeld behooren, door regte lijnen met elkander verbonden, ten einde daardoor de sterregroepen gemakkelijker te leeren kennen en onderscheiden.

Op

Op de tweede verdieping heeft men twee groote vertrekken en twee kleine kamers, voor het onderrigt van jonge kunstenaars en handwerkers in het Teekenen, Boetseren en de Wiskunde, dat gedeeltelijk des Zondags gegeven wordt; in een der groote vertrekken zagen wij zeer goede bouwkundige teekeningen. De Handel-school heeft ook op deze verdieping hare leervertrekken; — toen wij deze bezigtigden, was het onderwijs echter reeds geeindigd.

De Latijnsche school is in een afzonderlijk gebouw, dat aan de andere zijde der straat, op kleinen afstand van de Voorschool, gevonden wordt, en 't welk zich van buiten zeer goed vertoont.

Het gebouw voor de Voor- en Handel-school, hetwelk wij van binnen grootendeels gezien hebben, draagt overal de sporen van de milde gezindheid van Bremens burger-regering voor het onderwijs, zoo wel in deszelfs bestemming, — denk maar eens, dat er eene burgerschool, eene handelschool, eene kweekschool voor onderwijzers, eene school voor kunstenaars en handwerkers, eene zeevaartkundige school in gevonden worden, — als in deszelfs doel en middelen. Het heeft daar en boven ook van buiten een regelmatig en bevallig voorkomen, en steekt zoo wel in- als uitwendig sterk af bij die oude, donkere en akelige kloostervertrekken, die hier en daar nog tot leerplaatsen der jeugd of der jongelingschap moeten dienen.

*

VIJFDE BRIEF.

In mijnen vorigen heb ik u eenigermate bekend gemaakt met de burgerschool te *Bremen*, voor zoo verre hare bestemming, inrigting en hulpmiddelen aangaat. Thans moet ik u iets over de onderwijzers mededeelen. Daar zijn er 12, gedeeltelijk vast aangestelde, gedeeltelijk hulponderwijzers. Sommige van hen hebben eene geleerde opleiding genoten, bezitten eenen akademischen graad, en zijn veelal ook reeds op andere plaatsen in het schoolwezen werkzaam geweest; andere hebben hier in *Bremen* zelve welbezochte scholen gehad, die echter door de oprigting dezer stads-burgerschool op den duur in bloei moesten afnemen. Ieder dezer onderwijzers heeft geene afzonderlijke klasse of afdeeling te onderwijzen, maar, volgens de orde der lessen, een of meer leervakken in verschillende klassen voor zijne rekening. Daaruit volgt, dat men, uit deze onderwijzers, telkens voor een of ander bepaald onderwerp van onderrigt zulk eenen kan kiezen, welke voor dat onderwerp de meeste geschiktheid en bekwaamheid heeft.

Niet

Niet alle onderwijzers hebben gedurende den geheelen dag aanhoudende bezigheid in deze school; want daar er 12 onderwijzers en niet meer dan 8 afdeelingen zijn, behouden telkens 4 onderwijzers zekere uren van den schooltijd voor zich zelve, welke door hen tot uitspanning, tot voorbereiding voor hun werk of tot andere bezigheden gebruikt kunnen worden.

Indien nu *al* die onderwijzers hun bestaan van deze school moesten ontvangen, dan zoude deze schoolinrigting voor de stad of de ouders der kinderen al zeer kostbaar zijn; doch dit is het geval niet. Immers sommige der jonge en bekwame mannen, welke hier onderwijs geven, beschouwen hunne betrekking tot deze school als voorbijgaande, en slechts als voorbereidende voor hun volgend beroep, hetzij onderwijzer of predikant. Deze hebben geene groote bezoldiging, en houden buiten de school nog tijds genoeg over, om, zoo dit noodig is, door bijzonder of huiselijk onderrigt in hunne behoeften te voorzien (*), of om hunne eigene studiën verder voort te zetten. En, zoo als ik gezegd heb, dit zijn niet alleen dezulken, die zich in het vervolg uitsluitend aan het onderwijs willen toewijden, maar ook toekomstige predikanten; want in Duitschland vindt men bij de Luthersche gemeenten vele geestelijken, die vroeger huisonderwijzers of gouverneurs geweest zijn, of in de eene of andere school als onderwijzers gewerkt hebben.

Die betrekkingen toch worden door hen beschouwd als praktische voorbereiding voor het leeraarsambt. Zij toch geven hun gelegenheid, om zich de noodige be-

(*) Sommige van hen geven ook onderwijs in de Handel- en Latijnsche school.

bekwaamheid in het onderwijzen eigen te maken, om algemeene menschenkennis op te doen, alsmede om met de jeugd te leeren omgaan, met welke toch ook de predikant in zijne katechisatiën als anderzins te doen heeft.

Men kan dus aan deze school onderscheidene knappe mannen vereenigen, doch men behoudt ze niet lang bij elkander. De Directeur en *die* onderwijzers der Voorschool, welke meer in het bijzonder als opzieners der 4 klassen kunnen aangemerkt worden, worden wel zoo goed bezoldigd, dat zij niet ligt naar eene uitheemsche bevordering uitzien; doch met de andere onderwijzers heeft eene gedurige afwisseling plaats, aangezien deze Heeren bij meer gunstige vooruitzigten *Bremen* verlaten, om elders als onderwijzers aan zoogenaamde hoogere burgerscholen, realscholen en gymnasiën, of als predikanten geplaatst te worden.

Is die gedurige afwisseling vóór of nadeelig voor de vorming der schooljeugd? Mijns bedunkens moet zij groote nadeelen met zich voeren. Het is waar, het zijn onderwijzers voor bijzondere wetenschappen of kunsten, en niet de *geheele* verstandelijke en zedelijke opvoeding der kweekelingen is aan ieder van hen toevertrouwd. Hetgene, wat zij leeren, moet echter als vormingsmiddel in een behoorlijk verband staan met het geheel; want hoe zal anders eene harmonische ontwikkeling en vorming der zielsvermogens plaats hebben? Verder maakt die gedurige afwisseling de betrekking van de nieuw-aangestelde onderwijzers in den beginne altijd moeilijk, aangezien zij eerst eenen geruimen tijd in de school als in het blinde werkzaam moeten wezen, alvorens zij de bedoeling van het geheel en het verband van de bij-

zon-

zondere deelen, de maat der ontwikkelde krachten en de gesteldheid van het zedelijke karakter der kinderen kunnen leeren kennen. Eindelijk, ook met betrekking tot de leerstof en de toeëigening derzelve, door de leerlingen, moeten er zich zwaarigheden opdoen. Want daar men voor vele, ja voor de meeste vakken geene leerboeken of handleidingen gebruikt, maar uit het hoofd en door mondelinge voordragt onderwijst, kan het niet anders, of de nieuw aangestelde onderwijzer moet in den beginne dikwijls den bal mis slaan, en in opzigt tot de leerstof of te veel of te weinig bij zijne kweekelingen onderstellen. Er moet een geruime tijd verloopen, eer hij zich op het juiste standpunt kan plaatsen, en de meest gepaste middelen voor de verstandelijke en zedelijke vorming zijner kweekelingen weet aan te wenden.

Alle zaken zijn vatbaar voor eene verschillende wijze van beschouwing, zegt men wel eens, en daarom kan men in die gedurige verwisseling van onderwijzers toch ook nog wel eenig voordeel opmerken. Hoor, wat Prof. STRACK er van zegt: »Het leven van eenen onderwijzer beweegt zich in eng beperkte banen; zijn streven heeft een bepaald doel; de onderwerpen zijns onderrijs, bijzonder voor den jeugdigen leeftijd, wisselen weinig af. Hij heeft zich zorgvuldig te hoeden, dat hij niet verstijve in zijne werkzaamheden en in derzelve beschouwing; dat zijne gedachten zich niet altijd in denzelfden cirkel bewegen; waardoor hij verleid zoude kunnen worden, om zijne denkbeelden overal, op de onregte zoowel als op de regte plaats, geldend te maken, en hij zelf onvatbaar zoude worden voor iedere andere verbinding van gedachten. Daardoor zoude hij alzoo
zij-

zijnen verderen voortgang in wetenschappelijke en zedelijke beschaving ligtelijk uit het oog verliezen, ten laatste den kring en de soort zijner werkzaamheden voor het hoogste en belangrijkste aanzien, en alzoo al het andere, wat daarnevens of daarboven ligt, gering-schatten of zijner opmerkzaamheid onwaardig keuren; met een woord, hij zoude daardoor ligtelijk een pe-dant kunnen worden."

»Waarom zal men dan eene afwisseling berispen of beklagenswaardig willen vinden, die van de eene zijde of regtstreeks tot het betere voert, of dit ten minste bedoelt; van de andere zijde afwisseling, leven en beweging in de betrekkingen der schoolwereld brengt, voor welke eene nieuwe geestelijke aanblazing van tijd tot tijd even zoo zeer in een zedelijk als verstandelijk opzigt noodzakelijk en weldadig is, als het luchten der schoolvertrekken dit ten allen tijde in een ligeha-melijk opzigt is geweest."

Nu, ik heb er vrede mede; doch of Prof. STRACK dit ook zou hebben, als men zijne denkbeelden eens op hem zelve toepaste, en hem dit jaar hier, het vol-gende daar, het derde jaar weder elders de leerlingen geestelijk liet aanblazen, om hem zelve voor ge-mak en sleurgang in zijnen eigen denk- en werkkring te bewaren, wil ik nog wel betwijfelen. Dan zouden die wandelende schoolmeesters van vroegere eeuwen (*), die met hunne gezellen het land doortrokken, en nu hier, dan daar hunne werkplaatsen opsloegen, toch ook nog al hunne voordeelige zijde hebben gehad!

Van de meesters komen wij tot de leerlingen. Voor wel-

(*). Zie SCHWARTS Geschied. der Opvoeding, 2de deel, 1ste stuk, bl. 176 en verv.

welke kinderen de school opgericht is, blijkt uit het vroeger gezegde. Hier ter plaatse voegen wij er nog bij, dat de opzieners der school het bezoeken derzelve aan zoodanige ouders ontraden, welke hunne kinderen slechts eenen zeer beperkten tijd aan het onderwijs kunnen laten deelnemen. Zulke kinderen, die vroegtijdig als leerlingen in de eene of andere burgerlijke betrekking geplaatst moeten worden, en die daardoor geene vreemde talen noodig hebben, kunnen binnen een' korter' tijd in de welingerigte parochie- of in bijzondere scholen zich die kennis en bekwaamheden eigen maken, welke voor hunne toekomstige levensbetrekkingen noodzakelijk is.

De leerlingen der Voorschool zijn in vier klassen verdeeld: de beide hoogste klassen hebben twee afzonderlijke afdeelingen; de derde klasse heeft er drie, en de laagste klasse bestaat slechts uit eene afdeeling. Vroeger waren de vier hoofdklassen wel eens in meer afdeelingen verdeeld. — Slechts bij het einde van den halfjarigen leercursus kan een leerling van de eene klasse in de andere overgaan; doch om in eene hoogere afdeeling van *dezelfde* klasse opgenomen te worden, behoeft hij dit tijdstip juist niet af te wachten.

Tweemaal in de week, des Woensdags en Zaturdags morgens van acht tot negen uur, wordt er in alle afdeelingen, door acht onderwijzers der school, onderdicht in de Godsdienstleer aan de kinderen gegeven, die meest alle tot de Gereformeerde of Luthersche kerk behooren. Buitendien zijn er nog twee uren van den schooltijd afgezonderd, waarin de kinderen onderwijs bij de leeraars van hun kerkenootschap bekomen, en aan deze laatste is het te samenhangend godsdien-

stig onderwijs in de onderscheidene leerbegrippen der verschillende secten overgelaten. Hier in de school stellen de onderwijzers zich ten doel, om hunne leerlingen met de geschiedenis van Gods openbaring aan- en Gods leiding van het menschedom, als den grondslag van geloof, hoop en liefde regt vertrouwd te maken, om den godsdienstigen zin op te wekken en te voeden, en het gemoed der kinderen tot onghuichelden demoed voor- en eene blijmoedige gehoorzaamheid aan God te stemmen.

KOHLRAUSCH'S geschiedenissen en lessen der H. Schrift is voor de beide benedenste, de Bijbel-zelf voor de beide bovenste klassen het leerboek; en bij het gebruik daarvan heeft men ten grondregel aangenomen, om zich geene enkele schrede van de H. Schrift te verwijderen, en op geenerlei wijze de gemoederen der kinderen in de war te brengen.

Alzoo vindt men ook hier nog een geregeld en opzettelijk godsdienstig onderwijs, en laat dit niet alleen aan de geestelijken over, en teregt: want men begrijpt, dat de school dit onderwijs voor de opvoeding en zedelijke vorming harer kweekelingen niet kan ontberen, dat ook de geestelijken geen' tijd genoeg hebben, om dit onderwijs, van den beginne af aan, voor hunne rekening te nemen, en dat de verzuiming van hetzelfde op de scholen eene verminderde belangstelling in- of geringschatting van de godsdienst in de huisgezinnen der christenen op den duur ten gevolge moet hebben.

Wat nu de overige leervakken betreft: naarmate de kinderen tot eene lagere klasse of afdeeling behooren, zijn ook de onderwerpen van onderrigt minder in aantal.

Lang-

Langzamerhand scheidt zich de leerstof in meer bijzondere takken, en had men in de onderste afdeeling slechts Godsdienst, Natuurlijke geschiedenis, Aardrijkskunde, Duitsche taal, Rekenen en Schrijven; in de hoogste afdeeling der 1ste klasse heeft men bovendien nog de Fransche en Latijnsche taal, alsmede het Teekenen en de Geschiedenis als leerstof opgenomen, terwijl nevens de Arithmetica ook nog Stel- en Meetkunde onderwezen wordt.

Over het geheel genomen stelt men zich niet voor, om den kinderen velerlei zaken, maar wel, om hen vormend en grondig te onderwijzen. Men wil ze hier geene dingen leeren, die hun verstand niet vatten, hun geheugen niet behouden en hun praktisch vermogen niet verarbeiden kan. Gaat men, op zulk eene wijze, buiten den kinderkring, dan werkt men zich aan hen moede, en zij zelve leeren zich dom, zegt Prof. STRACK, of krijgen het hoofd vol schijngeleerdheid. Opvoeders of onderwijzers, die zoo handelen, beschouwen de kinderlijke ziel als eene tafel, op welke men *alles* schrijven kan, wat men wil; zij verbeelden zich, dat de mensch wel opgevoed is, wanneer deze tafel vol geschreven is; doch de straf van zulk eene handelwijze blijft niet uit, en werkt ongelukkig het meest ten nadeele van hem, die het voorwerp geweest is van zulk eene, den tijd en de natuurlijke ontwikkeling vooruitlopende, vorming. Daarom is hier het getal van - en de stof uit de leervakken, vooral voor de jongere kinderen, beperkt; doch dat, wat hun geleerd wordt, wordt grondig onderwezen. Men hoort hier geen doelloos heen en weer praten over koetjes en kalfjes, en ziet de onderwijzers zich niet altijd in denzelf-

den cirkel bewegen; maar zij gaan op het doel af, niet altijd in eene rechte lijn, — want soms moet men, om de zaak meer aantrekkelijk of begrijpelijker te maken, wel eens een' meer bevalligen zijweg inslaan; — doch zij kennen, wat zij leeren, zij weten, wat zij willen, en daar het hun over het algemeen niet aan menschen- en kinderkennis, aan geschiktheid en aan leergaven ontbreekt, wordt hun onderwijs grondig, vormend voor de kracht en geschikt voor eene gemakkelijke toeëigening der leerstof.

Aan het onderwijs in de moedertaal wordt veel tijd en zorg besteed. Het oud-Duitsche spreekwoord, dat de Duitscher geleerd genoeg is, wanneer hij zijne taal goed verstaat, wordt hier wel in waarde gehouden; en over het algemeen besteedt men in Duitschland meer moeite aan de beoefening der moedertaal dan bij ons. Bij ons toch wordt er op de zoogenaamde Fransche scholen al weinig tijds voor de beoefening der moedertaal afgezonderd, en op de lagere scholen kan men het taalkundig onderwijs, — gesteld, dat men het overal doelmatig had ingerigt, — slechts tot eene geringe hoogte opvoeren; uit hoofde vele kinderen in de steden deze scholen reeds op hun 10de of 12de jaar verlaten, om tot de Fransche scholen over te gaan, en het veelal ongeregelde schoolgaan der leerlingen ten platten lande doorgaans met het 12de levensjaar reeds geheel en al ophoudt.

In Duitschland behoudt men de kinderen ten minste tot hunnen 14jarigen ouderdom op de volksscholen, en in twee rijpere levensjaren kan aan dit onderwijs dus vrij wat gedaan worden; ook bezoeken de kinderen de scholen aldaar veel geregelder, omdat er meestal

voor

voor de ouders straf staat op het schoolverzuim hunner kinderen. Zoodanige jonge knapen, welke dan in eene reaal- of burgerschool of in een gymnasium overgaan, of welke vroeger als leerlingen in sommige dier scholen opgenomen zijn, ontvangen ook *daar* een opzettelijk en meer grondig taalkundig onderwijs, ten einde dus doende de moedertaal tot een geschikt werktuig te maken, om gemakkelijk te kunnen denken en verstaan, te onderwijzen en onderwezen te worden. Niet te onregt zegt men toch, dat de kennis van zijne moedertaal en de verkregene vaardigheid, om zich in dezelve wel uit te drukken, de zekerste maatstaf is van des menschen geestelijke beschaving. Op de beschaving zijner taal stelt men daarom ook in Duitschland eenen hoogen prijs, en iemand uit den burgerstand, die zich in eenen brief of in eenig ander opstel aan eenige lompe taal- of spelfouten schuldig maakt, wordt al ligt, door menschen uit zijnen stand, aangezien voor een' persoon, dien het aan eene beschaafde opvoeding heeft ontbroken.

In de benedenste klasse der Voorschool te *Bremen* geeft men spelkundige oefeningen op, ter bevordering van de kennis en het gebruik der letters als klank- en schriftteekens, en maakt men de kinderen ook voorloopig met de rededeelen bekend. In de 3de klasse worden deze laatste meer uitvoerig en volledig behandeld; de woordvorming en woordverandering der *Duitsche* taal worden in het onderwijs opgenomen, en de verkregene kennis der Spelkunde wordt onder bepaalde regelen gebracht. Den leerlingen der 2de klasse wordt de *Woordvoeging* geleerd, en tot grondslag derzelve neemt men het enkelvoudige voorstel, dat allengskens, door nadere bepaling en omschrijving zijner enkele deelen, wordt uit-
ge-

gebreed, met andere voorstellen tot volzin of periode zamengesteld, en in deszelfs verschillende vormen, als vertellend, vragend, bevelend, en gevoel-uitdrukkend voorstel, wordt omgezet of veranderd. In de hoogste klasse wordt de geheele leergang weder aanvullend herhaald en overzichtelijk behandeld. — Doch ook de oefeningen in het lezen, met vaardigheid en uitdrukking, alsmede het mondeling beschrijven en vertellen, het van buiten leeren en opzeggen van schoone stukken in proza en poëzij, — die vooraf door vragen ontleed, opgehelderd en verklaard worden, — behooren onder de spraakkunstige oefeningen. Eindelijk heeft men ook nog schriftelijke werkzaamheden. Bij de onderste afdeelingen bestaan die in verschillende spelkundige opgaven en het opzoeken van voorbeelden, voor de toepassing van het onderwijs in de **Woordvorming** en **Woordvoeging**; bij de hoogste afdeelingen in verschillende soorten van schriftelijke opstellen, waarvan de onderwerpen geregeld worden opgegeven, en in de uitwerking van opgaven, die in verband staan met het onderwijs in de **Geschiedenis**.

In mijnen vorigen heb ik u reeds gezegd, op welke wijze Prof. STRACK het lezen van dichtstukken voor het onderwijs in de **Duitsche taal** dienstbaar maakte; thans moet ik u nog iets mededeelen over het onderwijs in de **Spraakkunst**, dat door den Heer BLENDERMANN aan eene andere afdeeling gegeven werd. Die Heer, welke voor ettelijke jaren eenigen tijd te *IJverdun* geweest is, en zich aldaar met PESTALOZZI's leerwijze heeft bekend gemaakt, had vroeger eene zeer bloeiende school in *Bremen*, en is door de regering aan deze burgerschool geplaatst, onder welker onderwijzers hij eene
waar-

waardige plaats inneemt. Wij woonden zijn onderwijs bij, en dit was ons zeer leerzaam. De les had ten doel, om de kinderen het onderscheid tusschen — en het gebruik van de bedrijvende en onzijdige werkwoorden te leeren kennen, en daartoe bezigde hij den zelfzoekenden en vragenden leervorm. Eerst gaf hij eenige voorbeelden, t. w. enkelvoudige voorstellen, op, waarbij de kinderen het ontbrekende *voorwerp* (object) moesten zoeken. Bij de onzijdige werkwoorden, waar dit natuurlijk geene plaats kon hebben, werd er eene of andere bepaling bij het gezegde gevoegd, en dan het onderscheid tusschen *voorwerp* en *bepaling* zeer juist aangewezen.

Het bleek ons daarbij, dat de Heer BLENDERMANN het redkundig voorstel tot grondslag nam, om de kinderen op de verschillende rededeelen en derzelve verandering en verbinding opmerkzaam te maken. Doch niet alleen de onderwijzer gaf het voorstel, en liet de gevraagde zaken daarin aanwijzen; maar ook de leerlingen moesten zelfzoekend werkzaam zijn, en hun denkvermogen inspannen, om gepaste voorbeelden, mondeling of schriftelijk, op te geven, en daarbij aantoonen, in hoe verre zij datgene gevonden hadden, wat de onderwijzer van hen vorderde. En dit deden zij regt goed; want er was leven en *innerlijke* werkzaamheid bij de kinderen, en eene *bepaalde*, *krachtige* werkzaamheid; want met vuur en ijver grepen zij de zaken aan, die de vriendelijk-ernstige, eenigermate zacht, doch met veel toon en nadruk sprekende BLENDERMANN hun aanbood. Allen waren opmerkzaam op hunnen meester, wiens voordragt hen boeide, en wiens wenken zij met belangstelling ter har-

harte namen, wanneer hij hier en daar, bij de uitwerking der schriftelijke opgaven, eenige teregtwijzingen gaf.

Een enkelvoudig voorstel: *De koopman heeft eenen brief geschreven*, door een der kinderen opgegeven, gaf aanleiding tot meerdere uitbreiding, door het invoegen van bijvoegelijke naam- en bijwoorden, door plaats- en tijdsbepaling, door inlassching van tusschenvoorstellen enz. Van dat gene, wat er bijgevoegd werd, moesten de kinderen nu behoorlijk rekenschap geven, t. w. ieder kind van dat, door eigenschapswoorden of door bepalingen en tusschenzinnen omschrevene of uitgebreide, voorstel, hetwelk hij gevonden en op zijne lei geschreven had. De meeste kinderen hadden het voorstel in den vertellenden vorm uitgedrukt; doch eenige hadden ook van den vragenden en wenschenden vorm gebruik gemaakt, en dit gaf weder aanleiding, om over het gebruik van die vormen der voorstellen te spreken, en sommige der door de kinderen opgegevene in eenen anderen vorm over te brengen. Ik verzeker u, dat dit onderwijsvormend was; het hield het denkvermogen gepast bezig, bood daartoe telkens het geschiktste voedsel aan, en ontwikkelde, zoo wel in spreken als schrijven, het vrije en doelmatige gebruik van het spraakvermogen. Nog eene bijzonderheid merkte ik op, die mij zeer wel beviel. Bij dat spreken over *schrijven*, brieven schrijven, uitdrukken zijner gedachten, was het onderwijzend gesprek ongemerkt gekomen op SENNENFELDERS uitvinding der Steendrukkunst, en nu moesten de kinderen de denkbeelden nagaan, die in den loop van het gesprek gewisseld waren, en opgeven, hoe men op dit

ou-

onderwerp gekomen was; — eene werkzaamheid, die mij voorkwam zeer doelmatig voor de oefening der opmerkzaamheid en des geheugens te zijn, en die hen er toe leiden moest, om de verbinding der denkbeelden, door de overeenkomst der kenmerken, weder op te sporen. Dat men bij dit taalkundig onderwijs gebruik maakte van Latijnsche benamingen bevreemde mij niet, omdat er op de Duitsche scholen geene eenparigheid is in het benoemen der rededeelen en van derzelver veranderingen en verschillende betrekkingen (*); bedenkt men daarbij, dat de leerlingen van de beide hoogste klassen dezer school ook onderwijs ontvangen in de Latijnsche taal, dan kan men toch ook niet zeggen, dat die vreemde benaming hier niet op hare plaats was.

Met het Latijn worden de leerlingen op de meeste zoogenaamde hoogere burgerscholen in Duitschland bekend gemaakt, en zoo was het ook hier. Dit doet men, omdat vele leerlingen in vervolg van tijd eene geletterde opvoeding ontvangen, en omdat men de beoefening dezer taal, ook voor de andere leerlingen, als een krachtig middel ter opwekking, scherping en versterking der geestvermogens — en de kennis derzelve als den hoofdsleutel beschouwt, waardoor men zich ook tot vele andere levende talen, welke het Latijn tot hare moeder hebben, den toegang kan openen.

Ik zou u nu nog veel kunnen mededeelen over den gang en den omvang van het onderwijs in de Natuurlijke historie, de Aardrijkskunde en de Geschiedenis; want de stukjes, die Prof. STRACK van tijd tot tijd in het licht heeft gegeven, bieden daartoe stof genoeg

(*) Zoo zegt men voor Zelfstandig naamwoord : hier *Dingwort*, daar *Hauptnamwort*, elders weder *Selbstand* enz.

noeg aan; doch omdat wij dit onderwijs niet anders dan ter loops hebben bijgewoond, wil ik mij daarover niet uitlaten. Alleen moet ik u zeggen, dat men in de laagste afdeelingen hoofdzakelijk *vormend* onderwijst, maar bij de verdergevorderde leerlingen ook behoorlijk zorg draagt voor *zamenvatting* en *overzicht* van de leerstof.

Het Rekenen beschouwt men hier, volgens Prof. STRACK, als een der werkzaamste middelen voor de verstandsbeschaving. Men gaat uit van de aanschouwing; — want, zoo als PESTALOZZI zeer juist heeft opgemerkt, alle verstandswerkzaamheden moeten eenen zinnelijken grondslag hebben. — Men onderwijst niet met te grooten spoed, maar streeft langzaam en zeker, op den analytischen en synthetischen weg, voorwaarts; het Rekenen wordt daarbij eene vrije werkzaamheid des verstands, en deszelfs toepassing op verschillende, uit het leven genomene, gevallen is de speerij, die den leerling de zaak aangenaam maakt, zoodat hij niet alleen door het onderwijs zelf den regel vindt, maar dien ook op menigvuldige wijze leert toepassen. — In de laagste klasse behandelt men voornamelijk de zoogenaamde 4 speciën; in de 3de de leer der breuken en den regel van drieën; in de beide hoogste klassen leert men de grondregelen op de gevallen, die in het maatschappelijke leven en den handel kunnen voorkomen, toepassen. Het uit het hoofd rekenen gaat het schriftelijk rekenen altijd vooraf en bestendig ter zijde, en hierin heeft men voorzeker een uitmuntend middel, om het geesteloze mechanismus te verhoeden, waartoe het rekenen op de lei zoo ligtelijk aanleiding kan geven.

Het

Het onderwijs in andere deelen der Wiskunde wordt slechts in de beide bovenste klassen gegeven. Het begint met de vorm- en grootheden-leer en wordt op deze school tot de bekende leerstelling van PYTHAGORAS, de Stelkunst (hoe ver weet ik niet) en de leer der Evenredigheden voortgezet. Ook hier bedient men zich van geene leerboeken, — men demonstreert den leerling niet voor, maar laat hem liever de leerstellingen en bewijzen zelf vinden: wijl men dezen langeren weg voor den jeugdigen ouderdom als meer *vormend* beschouwt, dan wanneer men den leerling den kortsten weg afbakent, en dezen schielijk met hem afloopt, ten einde hem daardoor den omvang der wetenschap te leeren kennen, en deszelfs voornaamste waarheden spoedig in het geheugen te prenten.

Eén onderwijsvak, dat ik ten minste in eene school, die zoo *vele* hulpmiddelen voor de verstandelijke en aesthetische beschaving van hare leerlingen bezit, dacht aan te treffen, ontbrak er: het was het onderwijs in de Zangkunst. Vroeger was dit onderwijs aan eenen voortreffelijken meester, den organist der Domkerk, RIEM, toevertrouwd; doch omdat die Heer zijnen tijd voordeeliger konde besteden, en de Commissie der school hem niet genoegzaam konde, of, uit geringschatting van het onderwerp, niet wilde bezoldigen, was die tak van onderwijs afgesneden, en aan het huiselijk onderrigt overgelaten. Uit het gesprek, dat wij over deze zaak voerden, bleek ons, dat Prof. STRACK dit gemis zeer ter harte ging, en voornamelijk toeschreef aan bekrompenheid van inzigten en aan onverschilligheid voor de ontwikkeling van het gevoel voor het schoone, hetwelk de school toch ook in hare

kwee-

Lweekelingen door gepaste middelen moet opwekken. Te meer bejammerde hem dit, omdat de andere scholen in *Bremen* veel zorg droegen, om haren leerlingen een gepast onderwijs in de Zangkunst en vooral in het kerkelijk koraalzingen te geven. Ook aan het Teekenonderwijs scheen men geene groote waarde te hechten; want alleen de hoogste klasse had wekelijks slechts twee teekenlessen.

Nadat Prof. STRACK ons met dit een en ander, na de bijwoning van de les des Heeren BLENDERMANN, had bekend gemaakt, leidde hij ons in een ander vertrek, waar de schooljeugd op dit oogenblik onderwijs ontving in de Fransche taal. De vorm was mondelinge voordragt, — de onderwijzer sprak en vroeg, de kinderen luisterden en antwoordden; de stof was woordenleer, uitspraak en spelling. De onderwijzer gaf een woord in het Duitsch op, en de kinderen zeiden het hem dan in het Fransch. »Wat merkt gij daar in op?» vroeg hij zijnen leerlingen, en dan moesten zij hem het eigendommelijke van de uitspraak, de schriftteekens, die tot het schrijven van het woord gebruikt worden, de veranderingen, die hetzelfde in het meervoud onderging, en dergelijke bijzonderheden opgeven. Ofschoon er niet veel afwisseling in dit onderwijs was, zoo heerschte er toch veel oplettendheid bij de leerlingen, ten gevolge van het belang, dat de onderwijzer in het onderwerp stelde, de levendigheid, waarmede hij zijne zaken voordroeg, de vastheid en den ernst, die in zijn spreken en doen doorstraalden, en den scherpden blik, waardoor hij de moedwilligen in toom hield. — Het tooneel veranderde echter spoedig, toen de les geëindigd was, en deze jonge onderwijzer het vertrek verlaten had;

had; want bij de intrede van eenen anderen leermeester joelden en schreeuwden de knapen, ongeacht het bijzijn van den hoofdonderwijzer en dat van ons, zoodanig, dat ons hooren en zien verging; zoodat Prof. STRACK, die zekerlijk geen lust gevoelde, om ons het wiskundig onderwijs van dezen onderwijzer te doen bijwonen, ons al heel spoedig naar buiten leidde. Hoe veel schoons Prof. STRACK dan nu ook in zijne werkjes over de schooltucht geschreven moge hebben; hoe zeer hij een voorstander moge zijn van eene liefderijke en vaderlijke tucht; hoe zeer hij eene onbepaalde, en op achting en vertrouwen gegronde, gehoorzaamheid, als een eerste vereischte, van de leerlingen eener school verlangt; datgene, wat wij hier, en vroeger ook bij zijn eigen onderwijs, zagen, overtuigde ons niet, dat eene doelmatige, en de zedigheid en gehoorzaamheid bevorderende, schooltucht hier vaste wortelen geschoten had.

Ik wil niet zeggen, dat er eene verwildering der schooljeugd plaats vond; maar wij zagen toch genoeg, om te besluiten, dat die kinderlijke ondergeschiktheid en bescheidenheid, en die eerbied voor talenten en voor rijpere jaren, welke het sieraad der jeugd moeten uitmaken, hier niet inheemsch waren; en waar deze ontbreken, kan de zedelijke vorming, gesteld ook dat de verstandelijke beschaving er even goed om mogt gaan, toch nimmer gewenschte vruchten dragen. — Het is waar, de inrigting dezer school geeft ieder onderwijzer de regten van opvoeder, en laat dus aan hem ook de aanwending van doelmatige verbeteringsmiddelen over; terwijl in bedenkelijke gevallen of herhaling van misdrijf het geheele ligchaam der onderwij-

wij-

wijzers, in derzelve zamenkomsten, over de doelmattigste straffen raadpleegt, en deze dan den leerling oplegt: doch de verscheidenheid van onderwijzers, de gedurige afwisseling derzelve bij de verschillende leer- vakken, — hoe voordeelig die afwisseling dan ook voor de wetenschappelijke vorming moge wezen, — en de persoonlijkheid van ieder in het bijzonder brengen ongetwijfeld een verschil in de behandeling der leerlingen te weeg. Deze verschillende behandeling veroorzaakt eene zekere onvastheid en oneenparigheid in het leiden en bevelen, en weifeling of tegenstand in het gehoorzamen; welk alles niet anders dan nadeelig op de orde en leiding der school kan werken, en waarvan zij inzonderheid den last moeten dragen, die geene kracht, geen' vasten wil of ernst genoeg bezitten, om de jeugd behoorlijk binnen de palen der gehoorzaamheid en welvoegelijkheid te houden.

De meeste groote scholen en opvoedings-instituten, in welke vele onderwijzers, natuurlijk ook al weder van verschillende gemoedsstemming, hartstogtelijkheid en geschiktheid arbeiden, gaan min of meer aan dit euvel mank; en zelfs in de zoo hoog geroemde instituten van FELLEBERG en PESTALOZZI, — die zelve, ten minste in de kracht huns levens, wel voor hunne taak berekend waren, welken het doel der opvoeding zoo helder en bepaald voor oogen stond, en die met zulk een' heiligen ijver voor het opvoedingswerk bezielde waren, — hebben wel eens tooneelen van ongehoorzaamheid, tegenstand en onzedelijkheid plaats gehad (*), welke den

(*) Zie onder anderen *Pädagogische Hand- und Tasschenbibliothek*, 3er Abth., 4tes Bändchen, Seite 5 u. s. w. Neisze, bei TH. HENNINGS 1832.

eenvoudigen dorpschoolmeester, die liefderijk en vaderlijk leert en leidt, doch in zekeren zin ook met koninklijk gezag bestuurt, in zijne school bezwaarlijk zullen voorkomen.

Dat evenwel een vaderlijk en krachtig bestuur van den hoofdonderwijzer eener school, die over alles een oplettend, wakend en een, het kwade voorkomende, toezigt houdt, en overeenstemming in de opvoedkundige behandeling zijner medearbeiders weet te brengen, zulke tooneelen van verwarring en regeringloosheid in de kleine schoolmaatschappij verhoeden, en het gemis van eenparigheid in opvoeding en tucht door zijnen alles bezielenden geest vergoeden kan, zien wij toch ook weder bewezen in het voorbeeld van zoo vele geschikte en bekwame opvoeders in ons Vaderland.

Ik heb genoeg gezegd, om u te overtuigen, dat deze school in zich zelve de hulpmiddelen voor een goed onderwijs bezit, dat het doel derzelve edel en loffelijk, dat het onderwijs, ten minste zoo verre wij ons daarvan met eigene oogen konden overtuigen, vormend en grondig is. Mogt alles nu ook al niet aan het ideaal eener goede school beantwoorden, bedenk dan, dat alle menschelijk werk onvolkomenheden en gebreken heeft, en dat, wanneer men zich aan die van eenen anderen spiegelt, dit voorzeker zacht is. Meerdere volmaaktheid te bereiken, moet immers, tot aan onzen jongsten ademtogt, het doel van ons streven zijn.

Tusschen de schooltijden was Prof. STRACK onze leidsman in en door *Bremen*, van hetwelk wij evenwel op den vorigen dag reeds de meeste merkwaardigheden gezien hadden. Twee gebouwen, die wij met hem binnen traden, bevielen ons zeer: het Museum en het Luthersche weeshuis.

Het

Het eerste is, even als het gebouw van de Maatschappij *Felix Meritis* te *Amsterdam*, eene inrigting voor verschillende wetenschappelijke en kunst-bevorderende einden, en door een gezelschap van kooplieden en andere inwoners van *Bremen* opgericht. Wij vonden er, behalve eene gezelschaps- of koffijkamer, eene vrij groote zaal, waar des winters concerten en voordrachten over wetenschappelijke onderwerpen gehouden worden. Eene andere zaal dient voor bals en andere partijen, en bovendien vindt men er een kabinet van natuurkundige werktuigen, eene kamer met verschillende gipsafgietsels van antieken en met goede teekeningen, ter beoefening der beeldende kunsten, en eene groote zaal met opgezette zoogdieren, vogels en met onderscheidene mineralen. Ofschoon dit laatste kabinet, wat deszelfs uitgebreidheid betreft, in geenen deele met onze akademische verzamelingen voor de Natuurlijke historie te vergelijken is, waren wij hier toch met genoegen; want de voorwerpen waren rein en goed bewaard, en men had aan de opgestopte voorwerpen eenen bevalligen stand gegeven, en alles behoorlijk gerangschikt. De Doctor, die ons hier de voorwerpen aanwees, en dien Prof. STRACK ons als een' zijner medearbeiders voorstelde, was een beschaafd en innemend man, die met veel belangstelling over de Natuurlijke historie sprak, in welke Prof. STRACK ook op verre na geen vreemdeling was. Op de aanmerking van dezen laatsten, dat de natuur hare schoonste gaven en bevalligste vormen bij voorkeur aan het mannelijke geslacht der dierenwereld geschonken had, en dat de mensch in deze alleen eene uitzondering maakte, beweerde onze Doctor, dat ook wij mannen op schoonheid

heid aanspraak mogten maken, zoo wij zelve maar niet ons hoofd en aangezicht van derzelve natuurlijk tooisel beroofden, als de mode, vele jaren geleden, door het knippen van het haar en scheren van den baard, onder ons ingevoerd had. — Nu, die wegname van den manhaften baard en knevel heeft eenmaal het schoonheidsgevoel eener vrouw zoodanig beleedigd, dat zij haren bruidegom of man ontrouw geworden is of verlaten heeft, en is oorzaak geweest van eenen hardnekkigen oorlog; doch ik twijfel zeer, of onze beminnelijke vrouwen ons thans juist zoo bijzonder aanvallig zouden vinden; wanneer wij haar met ruige sappeursbaarden onze hulde kwamen aanbieden. Het gevoel voor schoonheid en bevalligheid, ofschoon in ieder mensch, in deszelfs kiemen althans, aanwezig, kan toch door opvoeding en gewoonte zoodanig verkeerd gewijzigd, ja verdoofd en verbasterd worden, dat deszelfs vrije en onbepaalde werkzaamheid niet meer te herkennen is.

Ook vonden wij in dit museum het geraamte van de beruchte giftmengster GODFRIED, alsmede haar hoofd in wijngeest, en een afgietsel van hetzelfde in gips. De gruweldaden van dat monster, hetwelk zoo vele van hare eigene bloedverwanten, andere, haar bijkans vreemde, personen en onschuldige kinderen om het leven heeft gebragt, zal ik hier niet optellen, daar gij dezelve zeker, voor eenige jaren, in de couranten gelezen zult hebben. Dat wij den kop van dit zedelijk wangedrogt met afschuw beschouwden, en, door enkele blikken op het misvormde gelaat, ook eenige zielkundige opmerkingen, hoewel vruchteloos, trachtten te maken, zij ter loops aangestipt. De Heer STRACK

had haar eene enkele maal gezien, toen hij eenen, bij haar inwonenden, onderwijzer moest spreken; doch toen had zij zulk een' ongunstigen indruk op hem gemaakt, dat hij bij zich zelve gedacht had, »met zulk een wijf zoude ik niet onder één dak willen wonen.»

Het Luthersche weeshuis, waarvan ik hier boven melding maakte, was een zeer schoon en wel ingerigt gebouw, en de netheid, die in keuken en kelder, in eet- en slaapzalen, in zieken- en werkkamers, in het kleederen-magazijn en schoolvertrek heerschte, was zoo voorbeeldig, dat het daarin met de beste weeshuizen in ons Vaderland wel zoude kunnen wedijveren. Dat het huis goede fondsen moet bezitten, merkten wij op in eene voorzaal, waar verschillende groote zwarte borden aan den muur hingen, op welke met groote letters in gele verf geschreven stond, door welke personen, wanneer en welke legaten er aan het weeshuis vermaakt waren, en onder de aangeschrevene sommen stonden vele aanzienlijke kapitalen.

Volgens het oordeel van onzen logementhouder hadden de kinderen het hier *al* te goed, omdat zij er te weinig aan ingespannen werkzaamheid, doch meer aan zekere soort van gemakkelijke gewend werden, aan welke naderhand niet altijd voldaan kon worden, wanneer zij als volwassenen het huis hadden verlaten; de meisjes toch moesten dan veelal als dienstboden bij anderen verkeerren, en konden niet wel met het werk voort. Deze aanmerking werd echter door Prof. STRACK tegengesproken, die zeide, dat zijne vrouw ook wel eens meisjes uit dat huis bij zich in dienst had gehad, en in dezelve altijd goede dienstmeiden had gevonden,

wan-

wanneer zij slechts eenigermate aan hare nieuwe be-
trekking gewoon waren geworden.

Het weeshuis van de Gereformeerden, zeide men, had
nog grootere inkomsten, en daar was alles op eene nog
ruimere schaal aangelegd.

De school in het Luthersche weeshuis was zeer doel-
matig ingerigt. Het plan van de lessen der school be-
viel ons, want de onderrigtsstof was berekend naar de
behoefden; — er stond een huisorgel, om den zang te
begeleiden, en een grooter orgel was in de zooge-
naamde bidzaal, om gebruikt te worden bij de huise-
lijke godsdienstoefeningen.

Hadden wij tijd gehad, dan zouden wij ook nog
eenige andere scholen in *Bremen* bezocht hebben;
doch de burgerschool had onze opmerkzaamheid den
geheelen dag bezig gehouden. Van Prof. STRACK ver-
namen wij, dat de scholen in *Bremen* gedeeltelijk uit
parochie scholen, dezulke namelijk, die bij eene zekere
kerk gevestigd zijn, gedeeltelijk uit bijzondere scholen
bestaan, en dat vele derzelve zeer wel ingerigt zijn.

wanneer wij slechts eenige uren aan hare nieuwe be-
 zitting konnen wijzen. Het verloop van de verhandelingen, zelden men heb-
 het meeste inkomsten, en daar was alles op eenen nog
 traneer schiel aangelegd.

ZESDE BRIEF.

— — — — —
 — — — — —
 — — — — —

's Maandags avonds om 9 uur namen wij afscheid
 van den Heer STRACK, die de vriendelijkheid had, ons
 een paar aanbevelingsbrieven voor *Hamover* mede te
 geven.

Gezeten in eenen postwagen, die door twee andere
 wagens gevolgd werd, reden wij door eene der voor-
 steden van *Bremen*, die er niet zeer behagelijk uitzag.
 Een groot aantal Wurtembergsche en Hessische land-
 verhuizers zaten hier in groepen voor de deuren van
 eenige herbergen, en zongen uit volle borst. God geve,
 dat de zanglust dier menschen in het land der vrijheid
 niet moge verstommen, en dat zij aldaar hunne va-
 derlandsche volksliederen nog dikwijls mogen laten
 hooren! Doch of sommigen, die zich, ter vergoeding
 van de kosten hunner overvaart, een' veeljarigen dienst-
 tijd zullen moeten getroosten, en een kommervol leven
 voortslepen, anderen, welke zich als landontginners
 in de bosschen van Amerika, verre van hunne lotge-
 nooten afgescheiden en voor vele jaren van de genoe-
 gens des gezelligen verkeers verstoken, zullen moeten

ne-

nederzetten, daartoe dan wel de noodige opgewektheid zullen bezitten, betwijfel ik zeer.

Het gezigt van talrijke scharen van menschen, die vrijwillig hun Vaderland verlaten, en zoo vele teedere banden, die niet alleen den beschaafden, gezelligen, maar ook den onbeschaafden, doch vaderlandlievend mensch niet anders dan waard en dierbaar zijn, moedwillig of door nood gedrongen losrukken, om eene onzekere toekomst te gemoet te ijlen, maakt eenen onaangenen indruk op ieder, die eenig gevoel voor het leed en de vreugde zijner natuurgenooten heeft.

Ten minste was dit bij ons het geval. Wij konden niet anders dan een diep medelijden hebben met die duizenden, van welke de meesten hunnen gedanen stap eenmaal te laat zullen betreuren. Het is mogelijk, dat de achteruitgang van den landelijken stand, gebrek aan onderhoud en verkeerde maatregelen der regeringen in Duitschland tot zulke landverhuizingen aanleiding hebben gegeven; doch zeker werden er onder die landverhuizers ook velen gevonden, die door het voorbeeld van anderen aangespoord zullen zijn, om hunne bezittingen te gelde te maken, en die niet weten, welke opofferingen, ontberingen en afstand van gezellig en levensgenot aan het vertrek van den vaderlandschen bodem en de vestiging in een ander werelddeel verknocht zijn. In ons logement te *Bremen* hadden wij vernomen, dat er in 1833 meer dan 80,000 menschen, en van deze alleen 12,000 over *Bremen*, naar Amerika vertrokken waren, en dat er, in de vier eerste maanden van 1834, reeds weder 3000 landverhuizers die reize over *Bremen* hadden aanvaard.

Door de invallende duisternis konden wij weinig of niets

niets van de landstreek zien. Onze weg liep eerst digt aan den linkeroever der Wezer, van welken hij echter spoedig afweek. — Bij de vroege schemering was ik frisch genoeg, om de omringende natuur met belangstelling te beschouwen. Wij waren in eene zandige, eenigermate heuvelachtige landstreek, die rijkelijk met heide en bosch was begroeid. De straatweg liep soms over heuvels en door dalen, doch altijd met eene flauwe helling; regts van ons zagen wij eene, niet zeer hooge, heuvelketen, links vloeiende de Wezer, die wij bij het kleine, doch niet onaardige stadje *Nienburg* overtrokken. De stroom der rivier was hier vrij snel, en hare boorden waren vruchtbaar; doch toen wij ons van haren regteroever verwijderden, vonden wij al weder dezelfde zandige landstreek, waarmede het koninkrijk *Hannover* niet karig bedeed is.

Wij trokken enkele onaanzienlijke dorpen door, wier huizen uit de vroeger beschrevene vierkante houten ramen opgetrokken waren; de muren bestonden uit gevlochten rijstwerk, aan de buitenzijde met leem overdekt. Boven de schuurdeuren, ook wel in den gevel, zag men meest altijd eene bijbelspreuk of een vers uit een kerkelijk gezangboek geschilderd; — en dit mag in de bewoners eene zekere mate van godsdienstigen zin doen vooronderstellen, zin voor netheid en schoonheid schijnen zij in eenen geringen graad te bezitten, immers als men daarover naar het uiterlijke voorkomen en het inwendig aanzien hunner huizen mag oordeelen.

Bij *Neustadt am Rübenberg* gingen wij over de *Leine*, een' bijvloed, die in den *Aller* uitloopt, en, met dezen vereenigd, zijne waterschatting aan de *Wezer* betaalt. De weg bleef zich zelven gelijk, doch de landstreek

streek liet ons vele schoone korenvelden , op hellende heuvelen , zien ; terwijl dezelfde heuvelketen , die wij in den vroegen morgen opgemerkt hadden , nog altijd den horizon aan onze regterzijde beperkte. Ettelijke lange Hessische wagens , met goede paarden bespannen , en waarin meer dan eene landverhuizende familie , met hare meest noodzakelijke tilbare have , schuilplaats en berging vond , reden ons stapvoets voorbij. Huilende kinderen en lichamelijke tucht uitoefenende moeders waren daarin de hoofdpersonadjes , terwijl het jonge volkje , nevens de wagens wandelende , zich den langen weg door eenen vrolijken dans verzoette , die de somber uitzierende , kloeke huisvaders , met het jagtgeweer of de bus over den schouder , niet met hunne blikken verwaardigden.

Ook zagen wij nog vele reizende , goedgekleede handwerksgezellen , die van de voorbijrijdende reizigers eenen reispenning bedelden. Waarschijnlijk dwingt hun de nood , om zich daartoe te verlagen , en daaruit ziet men , dat het zoo geroemde Duitsche gebruik , om ettelijke jaren op zijn ambacht te reizen , hoe zeer daardoor dan ook de ondervinding en kunstvaardigheid van den handwerksman bevorderd moge worden , toch ook weder zijne nadeelige zijde heeft ; want de krachtvolle en zijner bekwaamheid bewuste jongeling , die zonder blikken of blozen den voorbijganger om eene aalmoes durft vragen , moet reeds het gevoel van achting voor zich zelve verloren hebben , alvorens hij in staat is zulke vernederende stappen te doen.

In de nabijheid van *Hannover* zagen wij het prachtige koninklijke lustslot *Herrenhausen* , en daarna nog eenige andere fraaije buitenverblijven ; te 11 uur reden wij

wij de koninklijke residentie binnen, om ons vooreerst in het Britsch-hotel van de vermoeijenissen onzer reize een poosje uit te rusten.

• Niet lang gunden wij ons echter deze rust; want nadat wij ons in het wel ingerigte en groote logement wat verfrist en een goed middagmaal genoten hadden, wandelden wij de stad door, die 27,000 inwoners telt, en zagen er vooreerst vele huizen, welke van buiten een vuil-wit en morsig voorkomen hadden, en in wier gevels het vroeger beschrevene vakwerk opgemerkt werd. De Leine vloeit door de stad en neemt daarbij de Ihme op. Aan den regteroever der Leine heeft men de Oude- en de Aegidiënstad; aan de linkerszijde de Kalenberger-Nieuwstad, die door de Ihme van de voorstad Linden wordt afgescheiden. In de Aegidiën- en de Kalenberger-Nieuwstad zagen wij zeer goede huizen, doch de schoonste gebouwen, vonden wij in de George-sstraat; want hier waren de meeste huizen uit zandsteen opgetrokken, en prijkten met schoone kolonnades en breede balkons, zoodat sommige zelfs vorstelijke paleizen geleken. Laatstgenoemde straat, die slechts aan de eene zijde zulke schoone huizen, en aan de andere zijde aangename alléén, kleine boschjes en liefelijke bloemtuintjes heeft, mag daarom voorzeker eene der schoonste straten genoemd worden. Eene andere straat, de Frederiks-sstraat, even als de vorige, langs de voormalige vestingwerken der stad aangelegd, is 1400 voet lang en van eene aanzienlijke breedte; zij heeft mede aan de eene zijde zeer voortreffelijke gebouwen en aan den anderen kant eene heerlijke wandelplaats met hooge boomen. Een bekoorlijk uitzigt op de vele tuinen en warmoezerijen, die de stad aan deze zijde

om

omringen, en op het, in de nabijheid liggende, Deistergebergte maken deze wandelplaats wezenlijk verrukkelijk. Buiten de stad bezochten wij de ruime esplanade of paradeplaats, in het midden geheel open, doch rondom met eenige rijen boomen beplant, en daar tusschen, vlak tegen elkander over, zagen wij twee schoon gebouwde kasernen voor de garde-grenadiers en garde-jagers, welker rekruten zich hier met verschillende gymnastische oefeningen bezig hielden.

Doch eene kolossale kolom, die aan het einde der esplanade zich trotsch in de hoogte verhief, trok onze blikken tot zich; het was de Waterloo-zuil, die de Hannoversche regering hier ter gedachtenis van de bekende overwinning bij *Waterloo*, en als gedenkteeken voor de gesneuvelde Hannoversche krijgslieden heeft laten oprigten. Het is eene Korinthische zuil, van zandsteen gebouwd, 156 voet hoog en $12\frac{1}{2}$ voet dik. Hare schacht is met groeven; op haar kapiteel verheft zich eene bronzen Victoria of zegegodin, en op haar voetstuk leest men aan drie zijden de namen der gesneuvelde Hannoveranen, terwijl de vierde zijde de woorden bevat:

Aan de overwinnaars bij Waterloo, het dankbare Vaderland.

Acht op de Franschen veroverde twaalfponders, verheffen zich op de hoeken des voetstuks, terwijl deszelfs bovenrand met eenen krans van zandsteen kogels omzoomd is. Met uitzondering der kanonnen maakt deze zuil in haar geheel eenen goeden indruk, en dat wij, Nederlanders, haar met veel belangstelling beschouwden en bij derzelve aanblik ook vaderlandsche herinneringen in ons levendig voelden worden, zult gij niet oneigenaardig vinden.

Aan

Aan de regterzijde der esplanade zagen wij ook nog op eene kleine verhooging eene opene koepel, bestaande uit een gewelfd dak en 12 zandsteenene pilaren, en onder die koepel het marmeren borstbeeld van den beroemden LEIBNITZ, die in 1646 te *Leipzig* geboren en hier te *Hannover* in 1716 gestorven is.

Verder achterwaarts, aan de buitenzijde der stad, was men aan het afbreken van verschillende oude en onaanzienlijke huizen, en men zeide ons, dat ook daar eene schoone straat en nieuw plantsoen zoude aangelegd worden, hetwelk het voorkomen der stad aan deze zijde vrij wat opluisteren zal.

In de stad terug gekeerd, bezagen wij het paleis van den vice-koning van *Hannover*, den hertog van Cambridge, en vonden hetzelfde van binnen een prachtig gebouw, rijk en met smaak gemeubileerd, en voorzien van vele schoone schilderstukken en portretten van het regerende vorstenhuis. De hertog en hertogin bevonden zich op dit tijdstip op derzelve buitenverblijf te *Mont-Brillant*. Konden wij ze dus al niet persoonlijk zien, de oude poortier, dien wij vreemdelingen, om zijne gouden epaulettes en fijn-roodlakenschen rok, in de verte voor een' generaal hadden aangezien, doch die ons naderhand met eene diepe buiging voor een paar 4 grossen-stukken zeer beleefdelyk bedankte, toonde ons ten minste derzelve afbeeldingen, en, zijn deze gelijkend, dan moet de hertogin eene niet onbevallige vrouw van ruim 30 jaren, de hertog een welgevoede zestiger zijn. De bibliotheek bevatte eene verzameling van prachtig ingebondene oude, klassieke schrijvers, vele werken der heden-daagsche Letterkunde en schoone kaarten en platen.

Tc-

Tegen over het paleis van den vice-koning, zagen wij de steenhouwers bezig aan den vooruitspringenden gevel van het koninklijk slot, welke met eene sierlijke, bijkans voltooide kolonnade pronkte. Ter wederzijden van het vooruitpringende frontespice stonden nog eenige onaanzienlijke huizen, die allen afgebroken, en op welker grond de vleugels van het slot gebouwd zouden worden. Doch daar er jaarlijks slechts eene zekere bepaalde en niet zeer ruime som tot den bouw van dit paleis besteed mag worden, kan het vrij lang duren, eer het geheel klaar is, en dan zal het vroeger gebouwde, nu reeds voltooide gedeelte van den achter- en zijgevel weder eene aanmerkelijke herstelling noodig hebben; want aan behoorlijk onderhoud van het aanwezige schijnt men hier niet te denken. De liefhebbers van paarden kunnen in den ruimen en netten vorstelijken stal (Marstall) een honderdtal uitmuntende rij- en koetspaarden zien. De rijpaarden waren nu buiten, doch de koetspaarden, meest alle fraaije hengsten, van verschillende kleur en ras, waren aanwezig, en dan nog een twaalfstal muilezels, die er vrij goed uitzagen, doch in schoonheid van vorm voor de edele en fiere paarden toch verre moesten onderdoen. De rij-school, die nevens deze groote en welingerigte stalling gebouwd is, is ruim en net.

Nadat wij dus des nademiddags het een en ander in *Hannover* bezigtigd, en onzen, door eenen slapeloozen nacht, niet zeer opgewekten geest door de beschouwing van natuur- en kunstvoortbrengselen een weinig verlevendigd hadden, begaven wij ons naar den Opperschoolraad (Ober-schulrath) KOHLRAUSCH, voor welken Prof. STRACK ons een' aanbevelingsbrief medegegeven had.

Wij werden er vriendelijk ontvangen. De Heer

KOHL-

KOHLRAUSCH, een Pruis van geboorte, doch door de regering van *Hannover*, om zijne erkende kunde en bekwaamheid, aan het hoofd van het gymasiaal-onderwijs geplaatst, is een man in de kracht van zijn leven, en toonde in het korstondig gesprek, dat wij met hem hadden, een warm belang in het volksonderwijs te stellen. VAN HOORN, als Hannoveraan, gaf hem eenig bericht van de instellingen voor het onderwijs in Oostfriesland, en ik, daartoe door hem uitgelokt, vertelde hem een en ander van het lager schoolwezen in ons Vaderland. Toen wij ons verlangen te kennen gaven, om de kweekschool voor onderwijzers te bezoeken, zeide hij, dat hij tot die school en de eigenlijke lagere scholen van *Hannover* in geene betrekking stond, doch ons een briefje aan den Heer RETTIG, eersten inspecteur der kweekschool zoude medegeven, die zeker bereidwillig zoude zijn, om aan onzen wensch te voldoen.

Nog dien zelfden avond gingen wij den Heer RETTIG opzoeken. Bij onze aankomst openbaarden wij hem dadelijk het oogmerk onzer reis, en verzochten hem de kweekschool te mogen bezigtigen, het aldaar gegeven wordende onderwijs bij te wonen, en bekend gemaakt te worden met al datgene, wat ons in onze betrekking tot nut en leering kon zijn. Wij overhandigden daarbij ons aanbevelingsbiljet van den Heer KOHLRAUSCH; doch, zonder dit in te zien, betuigde de Heer RETTIG ons in de allervriendelijkste bewoordingen, dat wij hem, ook zonder dat, welkom waren, en bood aan, om ons alle mogelijke inlichtingen te geven, en den toegang tot alle gegeven wordende lessen open te stellen. Hij gaf ons daarbij het lessen-plan voor de

seminaristen of kweekelingen in handen, waaruit wij kiezen konden, welke lessen wij den volgenden dag bijwonen wilden. Daar de Heer RETTIG zelf op dien dag onderwijs in de kweekschool moest geven, zou het hem niet mogelijk zijn, om ons overal rond te leiden; maar hij zou een der kweekelingen tot onzen bestendigen leidsman benoemen, en zelf van tijd tot tijd nog wel gelegenheid hebben, om ons over het een en ander, wanneer dit noodig was of verlangd werd, in te lichten.

Ons gesprek liep over de stichting en inrigting der kweekschool. Wij hoorden, dat er op den duur waarschijnlijk eene verandering in de seminariën van het koninkrijk *Hannover* tot stand zoude worden gebragt, en, wanneer deze verandering doorging, zouden de instituten te *Stade*, *Ahlfeld* en *Osnabruck* tot voorbereidingskweekscholen of preparanten-instituten worden ingerigt, en dat van *Hannover* zoude dan tot hoofdkweekschool of seminarium voor het geheele koninkrijk verheven worden.

Aangaande de stichting van de kweekschool te *Hannover* vernamen wij, dat deze reeds van 1751 dagteekent. Een gegoed koopman E. C. BÖTTCHER, die geheel doordrongen was van de noodzakelijkheid der verbetering van het volksonderwijs, had eerst, met eene beminnenswaardige bescheidenheid, onbekend der regering eene aanzienlijke somme aangeboden, om arme kinderen doelmatig te doen onderrigten en aan den arbeid te gewennen, ten einde hen alzoo tot goede Christenen en nuttige burgers van den staat op te leiden. Daarna was hij op het denkbeeld gekomen, om de verbeterde schoolinrigting der armen kinderen te *Han-*

no-

nover tot een middel te gebruiken, om ook andere Duitse scholen in deze streken van bekwame onderwijzers te voorzien. Daar hij geene kinderen had, zóó had hij later aan de regering te kennen gegeven, wilde hij slechts zijn vaderlijk erfgoed aan zijne bloedverwanten vermaken; doch daarentegen zijne alhier verworvene bezittingen zijnen armen medeburgers ten beste geven.

In de uitvoering zijner plannen door den hofprediker en consistoriaalraad GOETTEN, door het consistorie en de regering ondersteund, liet hij nu drie huizen in de Aegidiën-stad voor zijne rekening bouwen, daarin eene armenschool oprigten, en verschafte aan eenige jongelieden de gelegenheid, om zich aldaar, door het goede voorbeeld van den onderwijzer, door praktische oefeningen en opzettelijk onderwijs, tot goede onderwijzers te vormen. Eerst was die school eene privaat onderneming; doch in 1752 werd dezelve eene staatsinrigting, die het echter aanvankelijk aan de noodige fondsen tot onderhoud en uitbreiding ontbrak.

BÖTTCHER voorzag in hare eerste behoeften, en daarmede men zich op den duur in verschillende, voor haar bestemde, erfmakingen verheugen mogt, kon men langzamerhand aan de school eene grootere uitbreiding geven, en meer armen kinderen in de vrijschool, meer kweekelingen in het seminarium opnemen.

GEORGE de IIde, keurvorst van Hannover en koning van Engeland, schonk der kweekschool in 1762 eene som van 22,906 rijksdaalders, voortspuitende uit eene erfenis, die zijn huis ten deel gevallen was van zekere dame te *Neuhaus*, in het graafschap Bentheim, GEURTIE AHLERING genaamd, en daardoor kon nu alles op

ce-

eene grootere schaal worden aangelegd. BÖTTCHER schonk haar, behalve zijne drie huizen, gedurende zijn leven de renten van aanzienlijke kapitalen, die hij tot bezoldiging der leermeesters, tot onderhoud van de huizen, tot verwarming der scholen enz. aanwendde, en na zijn dood viel haar eene som van 10750 rijksdaalders uit zijne nalatenschap ten deel.

In het jaar 1800 had deze school ruim 1930 rijksdaalders jaarlijksche renten, der naar 4% uitgezette kapitalen, en ongeveer 300 rijksdaalders aan andere inkomsten. Thans, zeide Dr. RETTIG, had het seminarium een vast kapitaal van 80,000 rijksdaalders, en vloeiden hetzelfde, aan jaarlijksche subsidiën, nog ongeveer 2000 rijksdaalders toe.

Verder vernamen wij van hem, dat de kweekschool, even als het geheele schoolwezen in *Hannover*, — voor zoo verre er geene bijzondere burgerlijke inrigtingen, hoedanige men ook in sommige plaatsen vindt, aanwezig zijn, — onder kerkelijk oppertoezicht staat, en wel onder het consistorie te *Hannover*. Een consistoriaalraad, de abt Dr. RÜPSTEIN, is thans curator der school.

De onderwijzers derzelve zijn de volgende:

- DR. F. G. RETTIG, eerste inspecteur of hoofdonderwijzer,
- C. A. RITMEIJER, tweede inspecteur,
- H. F. ENKHAUSEN, organist, onderwijzer der zangkunst,
- J. F. LAHMEIJER, organist, onderwijz. in de instrumentale muziek,
- G. A. F. KRANCKE, rekenmeester,
- F. WARMBOLD, schrijfmeester,
- E. H. LAHMEIJER, seminar-oudste,
- H. L. RABE, seminar-oudste,

benevens nog twee Theologische kandidaten.

Het

Het seminarium verdeelt men in een *hoofdinstituut*, waarin op dit oogenblik 36 kweekelingen (seminaristen), buiten de twee seminar-oudsten, hunne opleiding ontvangen, en in een *neven-instituut*, waar

a) in de beide winterkwartalen ongeveer 38 jonge lieden (schulpraeparanten) de allernoodigste voorbereiding ontvangen, om of tot eigenlijke seminaristen in het hoofdinstituut voorbereid, of voor de aanstelling van onderwijzer in kleine of bijscholen bekwaam gemaakt te worden; en

b) in de beide zomerkwartalen ongeveer 48, reeds in bijscholen werkzame, onderwijzers, die dan geene school houden, hunne verdere vorming ontvangen, te gelijk met oudere schoolpreparanten, van welke laatste des zomers zoo veel opgenomen worden, dat daardoor het bovenstaande getal, ingevalle er zich geene werkelijke onderwijzers genoeg aanmelden, voltallig wordt.

Nadat wij dit bovenstaande, meestal uit den mond van den Heer RETTIG vernomen, gedeeltelijk in ons logement uit een paar, ons door hem geschonkene, gedrukte stukjes opgeteekend hadden, besloten wij ons dagwerk, en sliepen als op rozen in het zeer zindelijke, smaakvol gemeubileerde en welingerigte logement. Wat wij den volgenden dag in de kweekschool zagen en opmerkten, zal ik u in mijnen volgenden mededeelen.

ZEVENDE BRIEF.

Woensdag morgen om 8 uur waren wij weder in de kweekschool te *Hannover*, waar wij door een der kweekelingen ontvangen werden. Deze jongeling, HÖPFNER geheeten, was 23 jaren oud en had reeds twee jaren in deze kweekschool doorgebracht; hem had de Heer RETTIG de taak opgedragen, gedurende ons verblijf te *Hannover* onze leidsman te zijn. Wij leerden hem kennen als een zeer bescheiden, beschaafd en goed onderwezen jongeling, die ons hier te *Hannover* en naderhand, op onze reize naar *Minden*, van veel dienst is geweest.

Met hem gingen wij eerst in de elementaire of laagste klasse van de, met de kweekschool verbondene, lagere school. Hier zagen wij ongeveer 60 kinderen van 7 tot 9 jaren, jongens en meisjes, in twee, door een middelpad gescheidene, afdeelingen zitten, op banken die geen schrijftafels of lessenaars hadden. Vóór de kinderen, langs den muur, zaten ruim 20 preparanten, die in hunne schrijfboeken aantekeningen moesten maken: over den gang van het onderwijs,

H dat

dat hier door een' der seminaristen aan de schoolkinderen gegeven werd; over de behandeling der leerstof; over den indruk, die het onderwijs op de leerlingen maakte, voor zoo verre zich dit uit derzelver opletendheid en antwoorden liet opmaken; over der leerlingen gedrag in de school enz. Deze aantekeningen moesten zij bij de inspecteurs ter beoordeeling inleveren.

Bij onze intrede in de school stonden alle leerlingen en de aanwezige preparanten van hunne zitplaatsen op, en groetten ons bescheiden; en ditzelfde zagen wij ook telkens in de andere leervertrekken plaats hebben, wanneer wij of de onderwijzers der school er binnen traden. Allen bleven staan, tot dat een wenk van den onderwijzer hun het teeken tot zitten gaf. — Deze handelwijze herinnerde mij een stuk van eenen zekeren schoolmeester FELIX, dat ik voor een paar jaren in de *Allgemeine Schulzeitung* van Dr. ZIMMERMANN gelezen heb. Die onderwijzer, sprekende over de bescheidenheid en beleefdheid der kinderen, zegt daarin, dat bovengemelde gewoonte ook bestaan had in eene school, bij welke hij in vroegeren tijd als onderwijzer was aangesteld. Zijne nieuwe leerlingen hadden hem daarom, bij zijne eerste intrede in de school, ook op die wijze begroet; doch, omdat hij in dat gebruik een ongepast ceremonieel meende te zien, had hij het spoedig afgeschafft. Van achteren beklaagde hij zich daarover; want dat zijne leerlingen in vervolg van tijd minder bescheiden en beleefd waren, schreef hij voornamelijk daaraan toe, dat hij hen, door de afschaffing van dat gebruik, in den waan had gebracht, dat hij in de uitwendige vormen van beleefdheid

heid en betooning van eerbied weinig belang stelde. Den kinderen, zegt hij, mag heel wel geleerd worden, dat er tusschen hen en volwassene personen onderscheid bestaat en moet bestaan, en dat zij verplicht zijn hunne onderwijzers, ook naar het uiterlijke, met achting en eerbied te behandelen. — Ons kwam het voor, dat de handelwijze, die wij in deze school opmerkten, verre van belagchelijk te zijn, zoo als sommige onderwijzers in Duitschland het wel eens hebben doen voorkomen, wel in overeenstemming was met die algemeene beginselen van welvoegelijkheid, die in ieder beschaafd gezelschap, bij de intrede van een fatsoenlijk man, in acht genomen worden. —

De kweekeling, die hier onderwijs gaf, katechiseerde met zijne leerlingen *over de liefde van God*. Toen hij zijn onderwijs, dat vóór onze intrede reeds begonnen was, weder opvatte, sprak hij over de bewijzen, die de menschen, en inzonderheid kinderen, van Gods liefde ontvangen. Hij vroeg op eene zeer uitlokkende en bevattelijke wijze, en sprak duidelijk en met zeer veel klem of nadruk, ten einde de kinderen de juiste vraagpunten wel te doen opmerken. In kleine vertellingen, die zeer levendig werden voorgedragen, bragt hij hun de bewijzen van Gods goedheid vrij aanschouwelijk voor de verbeelding, en dan putte hij ook uit de eigene ondervindingen en waarnemingen der kinderen de noodige stof, om hen te laten oordeelen, *waarin* en *wanneer* die goddelijke liefdeblijken op te merken waren. In het toepasselijk gedeelte (de Nütz-anwendung) dezer godsdienstige les trachtte hij bij de leerlingen het gevoel van dankbaarheid jegens den goeden God op te wekken, en hen

opmerkzaam te maken, waardoor en op welke wijze zij reeds als kinderen, die dankbaarheid kunnen en moeten aan den dag leggen.

Deze eerste proeve van katechetisch onderwijs, die wij hier bijwoonden, deed ons al dadelijk een gunstig denkbeeld opvatten van de geschiktheid van dezen leerform voor het onderwijs der jeugd. Zij gaf ons tevens een bewijs van de bekwaamheid des onderwijzenden kweekelings in deze leerwijze; eene bekwaamheid, die niet verkregen kan worden dan door een welingerigt onderwijs, veelvuldige oefening en door opmerkzaamheid op de goede voorbeelden, welke de kweekelingen hier, zoo als wij vervolgens zagen, in hunne leermeesters bestendig voor oogen hebben. Niet alleen toch was de vorm der vragen goed, zoodat er altijd eene verstaanbare, duidelijke en bepaalde vraag werd voorgesteld; maar de onderwijzer wist ook, door doelmatig in de denk- en handelwijze der kinderen in te dringen, vrij juist het standpunt, waarop de leerlingen zich bevonden, te ontdekken, en daarenboven door de levendigheid en den nadruk, waarmede hij sprak, en de goede voorbeelden, die hij ter opheldering koos, belangstelling te wekken. Van daar, dat de kinderen over het algemeen vrij oplettend waren, nimmer het antwoord schuldig bleven, en zelden in hunne antwoorden behoefden terecht gewezen te worden. Was dit noodig, dan onderzocht de onderwijzer snel, of de vraag wel goed gevat was, en uit het antwoord kwam hij dan te weten, of hij de zaak duidelijker moest voorstellen, of op meerdere oplettendheid bij de leerlingen aandringen. Zelden behoefde hij echter de vraag in andere woorden te kleeden, doch meestal

was

was het genoeg, dat hij het eigenlijk vraagwoord: *wie, wanneer, waardoor* enz. met wat meer nadruk uitsprak, om een goed antwoord te bekomen. Het kwam ons echter voor, dat de klasse al te talrijk was, om *alle* leerlingen uit dit onderwijs het gewenschte nut te doen trekken: want hoewel de meeste kinderen door het opsteken der vingers te kennen gaven, dat zij gaarne *wilden*, en velen door hunne goede antwoorden toonden, dat zij ook *konden* antwoorden; zoo zagen wij toch ook nog enkele onverschilligen, en deze zullen misschien in grooter aantal zijn, wanneer de zucht der kinderen, om in het bijzijn van vreemden een goed antwoord te geven, haren prikkel mist, en daardoor de oplettendheid op- en de belangstelling in het onderwijs flauwer is. Te eerder moet dit bij *grote* afdelingen het geval zijn; daar de onderwijzer, die katechetisch onderwijst, altijd zijne gedachten goed bij elkander moet houden, en zich steeds ten doel moet stellen, om die der kinderen tot het regte punt te leiden; eene werkzaamheid van den geest, die op zich zelve zoo veel inspanning vordert, dat enkele leerlingen daardoor wel eens uit het oog verloren kunnen worden.

Na het eindigen van deze les gingen wij naar de hoogste klasse der lagere school, waar ongeveer 70 jongens en meisjes, tusschen de 12 en 14 jaren oud, afgescheiden van elkander, achter halve schrijftafels zaten. Langs de muren zaten weder verscheidene preparanten en kweekelingen, gereed om hunne opmerkingen op te schrijven. Hier zoude Dr. RETTIG zelf onderwijs geven. Bij zijne intrede in de school verwelkomde hij ons zeer vriendelijk, en ging daarop ter-

terstond aan het werk. — Het uiterlijke van dien ruim dertigjarigen man maakt een' goeden indruk; want hij heeft eene kloeke en welgevormde gedaante, eene krachtige, volle en welluidende stem en spreekt niet alleen zeer duidelijk, maar ook, waar het redeaccent dit vordert, met bijzonder veel nadruk. Daarenboven was hij welvoegelijk gekleed, en zeer beschaafd in zijne gebaren en in zijnen omgang; terwijl zijne minzaamheid en zijn gulle, in het onderwijs soms ook goeddelijke, toon achting en vertrouwen inboezemen. Naar aanleiding van den Hannoverschen landskatechismus katechiseerde de Heer RETTIG met zijne leerlingen *over de voortreffelijkheid van het menschelijk spraakvermogen*. — Aanvankelijk behandelde hij het onderwerp ontbindend (analytisch). Eerst bragt hij de kinderen door gepaste vragen tot eene bepaling (definitie) van het spraakvermogen, en leidde uit de waarnemingen der kinderen zelve, die hij door vraag en vertelling weder voor derzelve herinneringsvermogen bragt, het gevolg af, dat er slechts *een* spraakvermogen, een *menschelijk* spraakvermogen bestond. Daarop werd de voortreffelijkheid van dat vermogen aangetoond; want door vragen werden de kinderen uitgelokt, om op te geven, hoe men door hetzelfde op *anderen* werken kan. Zoo werd er b. v. aangewezen, hoe de spraak op het denkvermogen kan werken, door duidelijke denkbeelden bij anderen te verwekken of geboren te doen worden; hoe het oordeel door hetzelfde geleid wordt, om de voorstellingen en begrippen op eene juiste wijze met elkander te verbinden, en hoe de rede er de stoffe door ontvangt, om goede besluiten en gevolgtrekkingen te maken. Doch
ook

ook de werking der spraak, als hoorbaar uitvloeisel van den menschelijken geest, op het gevoel en den wil onzer natuurgenooten, werd niet vergeten; want in terugwijzing op de ondervinding, die sommige kinderen reeds konden hebben opgedaan, werd het onderscheid tusschen het spreken van verschillende personen, die dikwijls hetzelfde willen zeggen, aanschouwelijk voor den geest gebragt, terwijl zij verder bij *die* gelegenheden bepaald werden, waarin het een of ander gesprokene of door anderen gelezene, juist door den *toon* of *nadruk*, *waarin* of *waarmede* het voorgedragen werd, eene bijzondere roering van hun gemoed en eene gewenschte besturing van hunnen wil had te weeg gebragt. Doch die voortreffelijkheid der spraak, zoo ging de Heer RETTIG al katechiserende voort, — en gij merkt, dat hij nu eenen zamenstellenden (synthetischen) gang volgde, — bestaat niet enkel in haren nuttigen invloed op *anderen*, maar ook daarin, dat wij door haar onze *eigene* denkbeelden des te beter kunnen bewaren, van elkander onderscheiden, bepalen, rangschikken en met elkander verbinden; terwijl daarenboven de mondelinge uitdrukking van de aandoeningen onzes harten en die van de werkingen onzes begeervermogens evenzeer voor ons eene erkende behoefte, als eene bron van veel genoeg is. De spraak is alzoo het *uitvloeisel* van den *geheelen mensch* en zij werkt op den *geheelen mensch*, zeide RETTIG.

Dat zij op het verstand en gevoel werkte, hiervan zagen wij een sprekend bewijs in het onderwijs van RETTIG zelf. Alles was oog en oor; geene vraag werd er gedaan, of zij werd gevat en doorgaans wel beantwoord; geen antwoord werd er gegeven, of het gaf

aan-

aanleiding, om er weder nieuwe vragen uit af te leiden of aan te verbinden; geene vertelling of geen voorbeeld tot opheldering werd voorgesteld, of de levendigheid en de warmte der voordragt, het aanschouwelijke voor de kinderlijke verbeelding, de nadruk, waarmede sommige woorden werden uitgesproken, werkten onwederstaanbaar op het gevoel der leerlingen, en dit was inzonderheid blijkbaar, toen de Heer RETTIG met de toepassing zijner katechisatie bezig was. Nu toch werden de kinderen bepaald bij hunne verpligting, om het spraakvermogen wel te gebruiken, en nimmer tot onedele oogmerken aan te wenden. Zoo bragt hij hun onder het oog, dat de mensch zich grootelijks bezondigt, wanneer hij liegt of een' ander' bedriegt; wanneer hij vuile taal uitslaat, en daardoor onreine denkbeelden bij anderen opwekt; wanneer hij lastert, een valsch getuigenis spreekt, ligtvaardig zweert, vloekt en wat dies meer zij. De verpligting, om het spraakvermogen *wel* te gebruiken, kon echter maar in algemeene trekken opgegeven worden, aangezien de tijd, voor deze les bestemd, ten einde was geloopen. Voor dat zij eindigde, werden de hoofddenkbeelden, die in dezelve ontwikkeld, en de leeringen, die er uit afgeleid waren, nog weder herhalender wijze door de kinderen opgegeven.

Met bijzonder genoeg waren wij bij deze les tegenwoordig. Wij bewonderden den man, die zoo helder dacht, zoo bevattelijk en geleidelijk de denkbeelden te voorschijn riep, die zich in alles met zoo veel juistheid uitdrukte, en, door zijne vaardigheid in de taal en de levendigheid zijner voordragt, zoo veel leven en belangstelling wist op te wekken. Waarlijk,

zoo men ooit enig vooroordeel tegen den katechetischen leervorm mogt koesteren; men moet hier zijn, om van de gepastheid dier leerwijze voor leerlingen, die eenigzins gevorderd zijn, volkomen overtuigd te worden. Doch er behoort voorzeker veel aanleg, geschiktheid, rijkdom van denkbeelden, goeden rede-nertrant, vaardigheid in taal, en bovenal gepaste voorbereiding en veel oefening toe, om een goed katecheet te zijn. Dat **RETTIG** berekend voor zijne taak is, wordt ook in Duitschland door mannen, die meer in de gelegenheid geweest zijn, om goede katechisatiën bij te wonen, dan met ons het geval was, wel erkend; dat hij veel tegenwoordigheid van geest bezit, en scherp en snel denkt, hiervan zagen wij, bij onvolkomene antwoorden van de kinderen, en vervolgens ook een en andermaal bij het onderwijs der preparanten, zeer sprekende bewijzen.

Na den afloop van bovengemelde les, hadden de leerlingen der school een kwartier uurs speeltijd. De kweekelingen leidden hunne klassen naar de, niet zeer ruime, speelplaats, en wisten de honderde kinderen, die men hier bij elkander zag, zeer goed bezig te houden. De plaats was te klein, om zich vrij te bewegen; doch daar ieder seminarist de leerlingen zijner afdeling goed bij elkander hield, en de spelen eenigermate bestuurde, had er wel eene algemeene deelneming in dezelve en een vrolijk gewoel, doch geene ongebondenheid plaats. De meisjes vormden kringen of maakten ketens, sommige jongens oefenden hunne krachten door tegen elkander te dringen, anderen bewogen de verschillende leden des ligchaams op kommando van hunnen meester, nog andere knapen, in rijen vereenigd, trok-

trokken tegen elkander enz. Overal merkten wij veel gehechtheid van de leerlingen aan hunne meesters op.

Daarna was er zangoefening voor de hoogste klasse van de leerlingen der school. Aanvankelijk onderwijs in de Zangkunst werd er *nu* niet gegeven, en uit de mededeelingen, die ik over dit onderwerp ontving, ontwaarde ik, dat men in dezen ook geenen bijzonderen, van anderen zich bepaald onderscheidenden, leerweg bewandelt. Men had er, naar men zeide, maaten melodische oefeningen, en voor de laatste gebruikte men de noten, niet de cijfers, welke op sommige Duitsehe scholen ingevoerd, doch op vele andere, waar men er vroeger gebruik van maakte, ook weder verworpen zijn. In deze les hielden de leerlingen zich bezig met het instuderen der sopraan- en altpartij van sommige vierstemmige koren, en met het zingen van eenige tweestemmige schoolliederen. Deze laatste, door een der onderwijzers van de kweekschool, den organist LAHMEIJER, gecomponeerd, waren over het algemeen wel geschikt, en werden vrij goed uitgevoerd, wat maat en toon betrof.

Het klavier, dat door een' der seminaristen bespeeld werd, was echter te zwak, om het zakken der toonen te beletten. Van de vierstemmige koren, waarvan nu slechts de sopraan door de meisjes en de alt door de jongens ingestudeerd werden, en die in andere uren meer volstemmig met de seminaristen gezongen worden, herkende ik het eerste koor uit WINTERS *Unterbrochene Opferfest* en een paar *Motetten* van ROLLE en NEEFE. De overige koren, die er gezongen werden, kende ik niet; alle echter, behalve het eerst gemelde, waren van godsdienstigen inhoud. Om deze
ko-

koren, waarvan de kinderen hunne partijen vrij goed zongen, wat volstemmiger te maken, zong ik de tenor-partij, terwijl mijn schoonbroeder en de ons begeleidende seminarist den bas voor hunne rekening namen. Toen men hier bemerkte, dat wij liefhebbers en beoefenaars der Zangkunst waren, beloofde men ons de gelegenheid te verschaffen, om in een buitengewoon uur ook den zang der kweekelingen, in vereeniging met dien der leerlingen, te kunnen hooren.

Ik had echter *nu* reeds opgemerkt, dat het zingen hier niet verwaarloosd wordt; doch of hetzelfde hoofdzakelijk een gehoor-zingen is, — want ook de moeilijkste koren kan men de kinderen, door tijd en moeite aan te wenden, wel van buiten doen leeren, — dan of het door een welgeordend en doelmatig zangonderwijs geleerd wordt, ben ik niet te weten gekomen. Bijkans zoude ik het eerste vermoeden, omdat men mij op mijne vragen, dien aangaande, ontwijkende antwoorden gaf, en de zangoefeningen der kinderen ook alle niet even zeer voor hunne krachten berekend waren.

Na de zangles begaven wij ons naar een ander schoolvertrek, waar alle kweekelingen van het neven-instituut, namelijk de vroeger vermelde schoolhouders van het platte land en de schoolpreparanten, verzameld waren. Onder het opzigt van den inspecteur RETTIG, moesten hier drie kweekelingen eene proeve geven van katechetisch onderwijs. Voor dit onderwijs moesten zij zich, even als altijd, wanneer zij in de leerschool eene les hadden te geven, zorgvuldig hebben voorbereid. Ten dien einde hadden zij ieder eene dispositie of ontwikkelde schets van de zaken, die in hunne katechi-

chisatie moesten voorkomen, ontworpen, en aan den Heer RETTIG ter hand gesteld. Deze gaf ons die schetsen in handen, en daardoor konden wij nu, staande de proeven dezer kweekelingen, opmerken, in hoe verre zij werkelijk ten uitvoer bragten, wat zij zich ten doel hadden gesteld. Bij dit onderwijs moesten zij hunne medekweekelingen als hunne leerlingen beschouwen, en deze, meestal jongelingen of mannen tusschen de 20 en 30 jaren oud, gedroegen zich ook als zoodanig, waren zeer bescheiden en oplettend, en wachtten zich wel, om de fouten van hunne tegenwoordige leermeesters te bespotten; wel wetende, dat zij op hunne beurt ook wel eens gelegenheid zouden geven, dat een ander zich ten hunnen koste vrolijk zoude kunnen maken. Doch waarschijnlijk hield hun ook de tegenwoordigheid van den Heer RETTIG en de ernst van de behandelde onderwerpen van ontijdige spotternij terug.

Een der kweekelingen, de minstgevorderde der drie, hield zich slechts bezig met eene zoogenaamde *ontledende* katechisatie; de anderen moesten een zelfgekozen of opgegeven onderwerp meer *ontwikkeld* of socratisch behandelen (*).

De eerste had eene zekere Bijbelspreuk gekozen, die hij door zijne medekweekelingen in enkelvoudige voorstellen, en deze weder in bijzondere begrippen liet ontleden. De stof was dus gegeven, en er werd slechts van de leerlingen verlangd, dat zij de verschillende woorden, die in de spreuk voorkwamen, wel opmerkten, en op de voorgestelde vragen weder

(*) Over de drie verschillende soorten van vragend of katechetisch onderwijs vindt men iets in eenen volgenden brief.

terug gaven. Met deze woordontleding was echter ook eene woordverklaring verbonden, en deze had plaats, wanneer de fungerende meester oordeelde, dat er in de voorstellen woorden voorkwamen, die nadere toelichting vereischten, of door duidelijker bewoordingen vervangen moesten worden. Eindelijk hield hij zich ook nog met het ontleden van begrippen bezig, door b. v. van eene of andere zaak, die in den tekst voorkwam, de eigenschappen en kenmerken te doen opgeven, ten einde daardoor eene duidelijke voorstelling dier zaak bij zijne leerlingen te verwekken. De aanmerkingen, die **RETTIG** dezen jongeling na zijne proefles, in het bijzijn der anderen, mededeelde, waren zeer leerzaam. De nog weinig geoefende katecheet had ettelijke malen fouten gemaakt tegen den *vorm* van *goede vragen*, door b. v. het vraagwoord niet op de regte plaats te stellen, door zich onduidelijk uit te drukken, door niet bepaald genoeg te vragen, of door veel van zulke vragen te doen, waarop slechts *ja* of *neen* behoefde geantwoord te worden. In zijne verklaring en begrips-ontleding was hij ook niet met de vereischte bedachtzaamheid te werk gegaan. Zoo had hij het begrip van sommige woorden willen ontleden, die dit niet noodig hadden, en andere, die dit behoefden, over het hoofd gezien; verder had hij ook de wezenlijke eigenschappen van sommige zaken niet wel opgemerkt, maar daarentegen het toevallige als wezenlijk beschouwt, en daardoor geene duidelijke denkbeelden bij zijne leerlingen verwekt enz.

Soortgelijke aanmerkingen werden gedeeltelijk herhaald en in de gegevene proeven aangewezen, toen de katechisatiën der beide andere kweekelingen beoordeeld

wer-

werden. Een derzelve sprak over *de liefde tot den naasten*, de andere over *der menschen gehoorzaamheid aan God*. De eerste, die al reeds in den beginne eenige fouten tegen den vorm der vragen maakte, werd, onder zijne proefles, een en andermaal door den Heer RETTIG teregt geweest; doch daardoor verloor hij, hoewel die teregtwijzing altijd liefderijk en aanmoedigend geschiedde, zijne tegenwoordigheid van geest, en dit was van eenen nadeeligen invloed op de voortzetting van zijn werk. Want hetgene hij vervolgens vroeg, geschiedde met zeer veel benaauwdheid, stootend en met groote tusschenpoozen; daarenboven was hij nu ook niet opmerkzaam genoeg op de antwoorden, welke zijne medekweekelingen hem gaven, en liet het verkeerde onverbeterd en het onvolledige onaangevuld, terwijl hij ook menige gelegenheid verzuimde, om uit de gegevene antwoorden weder stof voor nieuwe vragen te putten.

De tweede, die eene meer levendige voordragt had, was zijne zaak beter meester; doch bij het gebruik maken van een ophelderend voorbeeld, dat hij vertellend voordroeg, deed hij eens eene zeer onbepaalde vraag, die met geene mogelijkheid goed beantwoord konde worden, en toen hij zelf daarop nu het antwoord moest geven, was dit zoo zot, dat al de anderen er om begonnen te lagchen. De Heer RETTIG had deze fout zeer wel opgemerkt, en nam daaruit aanleiding, om den onderwijzenden kweekeling en al zijne medeleerlingen, op eene zeer ernstige en indrukmakende wijze, te waarschuwen tegen het gebruik van ongepaste voorbeelden bij het katechetisch onderwijs in de Godsdienst. De zaak was te heilig, zeide hij, om er
bij

bij te lagchen, en de meester moest door zijne onbedachtzaamheid nimmer aanleiding of reden tot ongepaste scherts geven. Koos hij zijne voorbeelden niet met de noodige voorzigtigheid, en berekende hij niet derzelve gepastheid, dan zoude hij moedwillige knapen ligtelijk tot eene of andere belagchelijke aanmerking uitlokken; en al het goede zaad, dat hij in eene katechisatie had uitgestrooid, zoude daardoor in deszelfs ontkieming verstikt, alle goede gezindheden, die hij bij dezen en genen mogt opgewekt hebben, zouden dan ligtelijk weder vernietigd worden. Bijbelsche voorbeelden en gelijkenissen werden door hem bij deze gelegenheid zeer aangeprezen, niet alleen als bronnen (Deductions-*quelle*), om daaruit begrippen en leerstellingen af te leiden, maar ook als middelen om de toepassing (Nützanwendung) op het kinderlijke gemoed meer indrukwekkend te maken, en daardoor godsdienstige gezindheden bij kinderen op te wekken of te versterken.

Dat RETTIG den laatsten kweekeling daarenboven ook nog eenige teregtwijzing gaf, om zich door zijne levendigheid niet tot achteloosheid in toon en uitdrukking te laten verleiden, en hem eenen liefderijken ernst en bezadigdheid bij het godsdienstig onderwijs aanbeval, kwam ons zeer gepast voor. Minder had het ons bevallen, dat hij den tweeden kweekeling reeds *onder* zijne proeve een en andermaal teregt wilde brengen, doch hem daardoor werkelijk geheel van zijn stuk bragt. Gij dient daarbij echter in aanmerking te nemen, dat het niet in tegenwoordigheid der kinderen, doch slechts van zijne medekweekelingen geschiedde.

Over

Over het geheel genomen waren wij echter met veel genoeggen getuige van deze practische oefeningen; want de proeven, hoe onvolkomen dan ook, vooral in het oog van den Heer RETTIG, als zulk een' volmaakten katecheet, gaven bewijzen, dat de kweekelingen zich op hunne taak hadden voorbereid; dat zij er naar streefden, om zich verstaanbaar uit te drukken, om goed te vragen, en zich de gegevene antwoorden ook weder ten nutte wilden maken voor volgende vragen.

RETTIG'S opmerkzaamheid, geoefende denkracht en geheugen waren daarbij wezenlijk bewonderenswaardig.

Na deze les bragt de Heer RETTIG ons bij den tweeden inspecteur, den Theol. kandidaat RITTMEIJER, die den preparanten onderwijs zou geven in de Bijbelkunde. Deze heer is een jong man van een zeer gunstig voorkomen. De natuur heeft hem bedeed met een schoon en innemend gelaat en een welgevormd ligchaam. Dit zijn nu wel uiterlijke gaven; doch ook het uitwendige van den onderwijzer mag men niet voor onverschillig rekenen. Wat echter voor hem in zijne betrekking van meer belang is: hij is minzaam en bezit beschaafde manieren, en deze eigenschappen, die hij in het gesprek op een bevallige wijze ten toon spreidt, geven aan zijne voordragt, wanneer hij onderwijst, eene zekere aantrekkelijkheid, die, ook als voorbeeld, zeer voordeelig op de kweekelingen en jonge onderwijzers moet werken.

RITTMEIJERS katechisatie handelde over den goddelijken oorsprong des Bijbels. Eerst werden de kweekelingen herhalenderwijze ondervraagd, of de mensch wezenlijk behoefte had aan eene buitengewone openbaring; voor die behoefte werden de bewijzen opgegeven,

en

en aangetoond, dat die openbaring slechts van God konde komen. Daarna werden de natuur en het wesen van zulk eene openbaring meer bijzonder ontwikkeld, en aangewezen, dat God die openbaring op tweederlei wijze aan de menschen *kan* hebben medegedeeld: 1) of door enkele menschen met groote geestvermogens uit te rusten, zoodat zij, deels door eigene drift tot werkzaamheid aangespoord, deels door buitengewone voorvallen opgewekt, tot de kennis van bovenzinnelijke waarheden gekomen, en door derzelve mededeeling de leeraars van hunne tijdgenooten geworden zijn; 2) of door eene onmiddellijke ingeying aan sommige menschen, waardoor het Opperwezen zoodanig op hen werkte, dat die waarheden zelve voor het oog van hunnen geest, zonder dat zij noodig hadden er naar te zoeken, gebragt werden. Eindelijk werd er aangetoond, dat den schrijvers der H. Schrift zulk eene onmiddellijke openbaring ten deel gevallen was, waarbij de gronden van zekerheid voor de *geschiedkundige waarheid* derzelve werden opgegeven.

Gij ziet daaruit, dat de stof zeer belangrijk was, en ook de behandeling hield onze belangstelling in eene hooge mate gaande. In den beginne had RITTMELJER niet die zekerheid in toon en die vrije onbevangenheid in uitdrukking, welke RETTIG zoo eigen zijn; maar langzamerhand sleepte hem zijn onderwerp mede, en zijne voordragt van vragend onderwijs, soms ook door voorbeelden en ophelderingen afgebroken, was werkelijk bezielend. Daarbij had hij eene bijzondere gevatheid, om uit de antwoorden der kweekelingen dadelijk het standpunt te ontdekken, waarop deze, hoofd voor hoofd, stonden, ten aanzien van derzelve kennis en

de geoefendheid hunner geestvermogens. Van daar, dat het onjuiste op eene ongezochte wijze werd verbeterd, door middel van nieuwe vragen, welke ten doel hadden, om den kweekeling nader te toetsen, te beproeven en, zoo noodig, te regt te brengen, of dieper met hem de zaak in te dringen; terwijl zij, die van het onderwerp afdwaalden, zeer spoedig op de regte baar werden terug gebragt.

Dat men er zich veel aan gelegen laat zijn, om den kweekelingen een grondig onderwijs in de Godsdienst en Bijbelkennis te geven, zagen wij nu ook weder in deze les bevestigd. En, is het voor ieder' mensch eene wezenlijke behoefte, om in datgene, wat zijn troost, zijne bemoediging en ondersteuning in dit tegenwoordige - en zijne hoop voor het toekomstige leven moet uitmaken, het noodige licht te ontvangen; hoe noodzakelijk is het dan niet voor toekomstige onderwijzers, die eenmaal zelve hunne leerlingen moeten leeren, leiden en besturen, dat zij heldere denkbeelden verkrijgen van de Bijbelsche geschiedenis, geloofs- en zedeleer, welke hun eene rijke voorraadschuur openen, om hunnen kweekelingen dagelijks het meest gepaste zielevoedsel toe te reiken.

Gij weet toch, dat het *opzettelijk* onderwijs in de Godsdienstleer in de scholen van het koninkrijk *Hannover* geen' enkelen dag wordt overgeslagen. Onderwijzers nu, welke zulke grondige denkbeelden van de Godsdienst verkrijgen, als hier door het katechetisch onderwijs mogelijk is, en die dagelijks zulke voortreffelijke voorbeelden voor de leerwijze en den leertoon voor oog en hebben, moeten zeker eenmaal, bij eenigen aanleg en geschiktheid en bij lust en liefde voor de zaak, een nut

nút stichten, dat van eenen gezegenden invloed op de geluksbevordering hunner kweekelingen is.

Toen de les afgeloopen was, verzocht RITTMELER ons bij zich op zijne kamer, en vertelde ons verschillende bijzonderheden van de inrigting der school en van het onderwijs der kweekelingen, die ik u in mijnen volgende zal mededeelen. Daarna leidde hij ons door de verschillende leervertrekken, kamers en slaapzalen, waarvan ik later ook iets zeggen zal.

Des namiddags was er vacantie, en deze tijd werd door ons besteed, om de omstreken van *Hannover* te bezigtigen, waarbij de seminarist HÖPFNER onze leidsman was.

Op den volgenden morgen vonden wij den Heer RETTIG afgereisd. Wij vonden nu echter nog gelegenheid, om eene rekenles, eene les in de Technologie en eene zangoefening in de kweekschool bij te wonen.

Gaarne zouden wij ook iets gezien hebben van het elementair onderwijs in het lezen en van het zoogenaamde aanschouwelijk onderwijs voor eerstbeginnenden, welk laatste vooral in de Pruisische scholen sterk in zwang is. Toen wij daarnaar vraagden, hoorden wij, dat er op dat tijdstip geen onderwijs in het aanvankelijk lezen gegeven werd, en men hier van het aanschouwelijk onderwijs niet bijzonder veel werks maakte. Het onderwijs in het lezen rekende men hier ook zoo belangrijk niet, om ons de bijwoning daarvan op een ander tijdstip aan te bevelen. Dat er met het onderwijs in het aanvankelijk lezen geene doelmatige vooroefeningen in het schrijven gepaard konden gaan, liet zich opmaken uit het gemis van schrijftafels bij de laagste klasse, welker leerlingen echter, volgens verzekering

van een' der onderwijzers, toch kleine leitjes in handen kregen, om hand en oog, in het vormen van letters, eenige bezigheid en oefening te geven.

De les in de Technologie werd ook al weder katechetisch behandeld, en liep over de verschillende soorten van olieën. Eerst werden de kinderen opmerkzaam gemaakt op hunne zinnelijke waarnemingen aangaande deze vloeistof; daarna werden de algemeene kenmerken dier stoffe uit die waarnemingen afgeleid, en eindelijk werd, door opnoeming en zamentrekking van de kenteekenen, het begrip bepaald, de beschrijving gegeven. Het kwam ons echter voor, dat de kweekeling, welke dit onderwijs gaf, te veel kennis en ondervinding bij zijne leerlingen onderstelde, te geleerd sprak en hoofdzakelijk op de oefening des geheugens werkte. Daarenboven scheen het ons, dat de gebruikmaking van den vragenden leervorm hier niet op de regte plaats was; want er kwam te veel in de leerstof voor, dat gegeven en verklaard moest worden, en te weinig, dat men door afleiding uit de kinderlijke ondervindingen ontwikkelen en ontleden kon. Ook had de onderwijzer duidelijker kunnen zijn, wanneer hij zijne beschrijving van de werktuigen, die men tot het maken van olieën gebruikt, vergezeld hadde doen gaan van eene, al was dit dan ook slechts ruwe, afbeelding dier voorwerpen op het zwarte bord. Een leervorm kan in het algemeen van veel waarde zijn; doch wanneer men zich verbeeldt, dat de vorming der jeugd slechts door éénen vorm van onderrigt, door eene bijzondere wijze van doen, mogelijk is, dan dwaalt men, en vervalt tot eenzijdigheid, met betrekking tot de ontwikkeling en oefening der geestvermogens.

De rekenles beviel ons beter. De kweekeling, die hier onderwées, legde veel geschiktheid aan den dag; hij hield de opmerkzaamheid behoorlijk gespannen en de zelf-werkzaamheid bezig, en bood den kinderlijken vermogens eene gepaste stof ter verarbeitung aan. Hij gaf voorstellen op, naar aanleiding van een rekenboek van KRANCKE. Die voorstellen waren uit de Winsten Verlies-rekening en uit de Algebra (oplossing van vraagstukken door Vergelijkingen met eene onbekende), en werden door de leerlingen op hunne leijen opgelost. Hadden zij een voorstel uitgerekend, dan moesten een of meer kinderen bij het bord komen, en het dáár voor allen aanschouwelijk oplossen. Daarbij moesten zij dan ook de vragen van hunnen leermeester beantwoorden, die ten doel hadden, om te onderzoeken, of zij het voorstel wel gevat en doordacht hadden, en redenen van hunne oplossingen konden geven. Tusschen beide werden er ook eenige vragen over de kenmerken der deelbaarheid van sommige getallen en over de eigenschappen der breuken gedaan, en uit de antwoorden, die hierop kwamen, bleek het, dat de kinderen die kenmerken niet alleen wisten, maar ook konden bewijzen, en van de breuken een duidelijk begrip hadden verkregen. Niet alle kinderen hadden de voorstellen op *dezelfde* wijze opgelost. Zij, die daarover gevraagd werden, wisten voldoende redenen van hunne handelwijze te geven, en deden dit met eene vaardigheid, juistheid en met zulk een geregeld verband, dat men duidelijk ontwaarde, dat hier een grondig onderwijs in het rekenen gegeven werd. Ook in het rekenen uit het hoofd waren zij wel ervaren. Dat men ons niet bedroog, en geene van buiten geleerde oplossingen op-

zet-

zeide, bleek uit de oordeelkundige wijze van behandeling, en ook daaruit, dat de 12 tot 14 jarige leerlingen die voorstellen, welke wij zelve in het rekenboek aanwezen, even zoo fiks en gemakkelijk uitwerkten als diegenen, welke de onderwijzer had opgegeven. — Dat men hier zulke gunstige resultaten van het onderwijs zag, werd door de seminaristen voornamelijk toegeschreven aan den geest en gang, die de onderwijzer KRANCKE, een voormalig kweekeling van het seminarium, thans medeonderwijzer aan hetzelfde en onderwijzer van eene bijzondere meisjesschool, in dit leervak gebragt had. Zijn rekenboek onderscheidde zich door eenen doelmatigen gang en door rijkdom van voorstellen. In het gebruik maken van aanschouwingsoefeningen voor de getalleer, en van het, het cijferrekenen voorbereidende, rekenen uit het hoofd kwam het boek eenigermate overeen met het rekenboek van den onderwijzer STEVENS te *Zevenaar*.

In de zangoefening, die de kweekelingen, ons ten gevalle, nu gemeenschappelijk met de schoolleerlingen hielden, had men een personeel bijeen, met hetwelk men nog al iets uitvoeren kon. Een dertigtal meisjes, die lieve stemmen hadden, een vijftwintig jongens, welke eene krachtige, soms al te doordringende tweede partij of alt zongen, een twaalfstal tenoristen, onder welke echter weinig *ware* tenorstemmen op te merken waren, en twintig baszangers, die in de diepte vrij wat kracht hadden, maakten het koor uit. Een der kweekelingen, de geoefendste in de muziek, had de directie, en begeleidde den zang op de piano. Men zong onderscheidene grootere en kleinere vierstemmige koren, meest alle van geestelijken inhoud, en dit ging
vrij

vrij wel. Echter was er zeer weinig licht en schaduw in de voordragt; want meest alles werd even sterk uitgevoerd, en sommige der seminaristen schenen, even als onze vroegere voorzangers, er eene eer in te stellen, om hunne stemmen boven anderen te laten hooren. Dat er bij zulk streven geen welluidend en harmonisch geheel kon worden voortgebracht, hoe zeer ook de partijen, wat maat en toon-treffing aangaat, juist gezongen werden, zult gij gemakkelijk beseffen. — Dit was de laatste les, die wij in de kweek-school te *Hannover* bijwoonden.

ACHTSTE BRIEF.

Ik heb u in mijnen vorigen bekend gemaakt met hetgene wij van het *onderwijs* in de kweekschool te *Hannover* gezien en gehoord hebben; thans zal ik u in algemeene trekken opgeven, wat wij te weten zijn gekomen aangaande de wijze, waarop de jonge lieden aldaar tot onderwijzers der jeugd gevormd worden.

Van de stichting der kweekschool, van hare verdeding in een hoofd- en neveninstituut en van hare onderwijzers heb ik reeds vroeger gesproken; thans bepaal ik mij eerst tot de jongelingen, die in het seminarium worden opgenomen en hoe die opneming geschiedt, en dan tot datgene, wat er voor hunne vorming en opleiding in het werk wordt gesteld.

Ieder jaar om Michaelis worden er 12 kweekelingen in het hoofd-instituut opgenomen, en daar er dan telkens een gelijk getal aftreedt en alle kweekelingen eenen driejarigen cursus moeten bijwonen, krijgt men alzoo drie klassen van seminaristen. Deze zijn niet verdeeld naar derzelver bekwaamheid of vorderingen, maar wel naar derzelver verblijf aan de school, en daarnaar

naar is nu weder de leerstof onderscheiden , welke aldaar , voor de verschillende klassen , in onderscheidene leergangen behandeld wordt.

Diegenen , welke geplaatst wenschen te worden , moeten tusschen de 20 en 25 jaren oud , van een gezond gestel en gevaccineerd zijn , en geene ligchaamsgebreken hebben. Buitengewoon kleine personen , of dezulken , die kortzigtig of zwak van borst zijn , worden niet opgenomen , ook diegenen niet , welke de vlekkeloosheid van hun tot hiertoe doorgebracht leven door geene voldoende kerkelijke en burgerlijke getuigschriften kunnen staven. Heeft de aspirant de bovengenoemde vereischten , dan moet hij zich aan een onderzoek onderwerpen , dat door de gezamenlijke onderwijzers van het seminarium afgenomen wordt , en hetwelk ten doel heeft te ontdekken :

a. of zijne geestvermogens en zijn aanleg van dien aard zijn , dat men zijne vorming voor mogelijk en waarschijnlijk mag houden ;

b. of hij zich de noodige voorbereidende kennis verworven heeft :

1. *in de Godsdienst*: d. i. zoo veel mogelijk nauwkeurige kennis van den Bijbel en den Hannoverschen lands-katechismus ;

2. *in de Duitsche taal*: de noodzakelijkste taal- en spelkundige kennis , alsmede eenige oefening in de juiste schikking en schriftelijke uitdrukking der gedachten ;

3. *in algemeen nuttige kennis*: bijzonder de Aardrijkskunde van Duitschland en van het koninkrijk Hannover ;

4. *in het Rekenen*: de vier hoofdregels in benoemde getallen ;

5.

5. *in het Lezen*: vaardigheid;

6. *in het Schrijven*: een handschrift, dat de eigenschappen bezit, om verder tot schoonheid gebragt te worden;

7. *in de Muzijk*: muzikaal gehoor en eenige vaardigheid in het koraalgezing en in het orgelspel.

Van dit onderzoek wordt nauwkeurige aanteekening gehouden, en de aspiranten worden dan in drie verschillende afdeelingen opgeteekend. De eerste afdeeling maken zij uit, welke in alle opzigten aan de vereischten voldoen, en deze jonge lieden kunnen, wanneer zij niet meer dan 12 zijn, alle op den bepaalden tijd opgenomen worden. Belooft hun getal geen 12, dan neemt men ook de *besten* der tweede afdeeling op, en daartoe brengt men die jonge lieden, welke eenen goeden aanleg toonen, doch in *sommige* onderwerpen van het onderzoek nog zwak bevonden zijn.

De *minsten* der tweede afdeeling (jonge lieden met middelmatigen aanleg en nog onvoldoende bekwaamheid), kunnen zich in een volgend jaar op nieuw tot een onderzoek aanbieden; doch de derde afdeeling, welke uit dezulken bestaat, die zwakke geestvermogens en eene beperkte kennis hebben, worden voor altijd afgewezen.

Gij ziet daaruit, dat men veel zorg aanwendt, om wezenlijk geschikte kweekelingen te kiezen, en te regt; want wat zal de doelmatigste opleiding en het beste onderwijs ook baten, indien de voorwerpen van nature niet die eigenschappen bezitten, waardoor hunne vorming voor den gewigtigen stand, dien zij wenschen te bekleeden, mogelijk wordt gemaakt.

De

De aangenomene kweekelingen zijn verplicht, om alle tegenwoordige en toekomstige wetten en verordeningen van het Instituut onvoorwaardelijk te gehoorzamen. Zij mogen, zonder dringende oorzaken, voor den afloop van den driejarigen cursus de kweekschool niet verlaten, doch moeten, na ommeekomst van denzelven, werkelijk aftreden, ook dan, wanneer hun op dat tijdstip geen uitzigt voor hunne plaatsing als onderwijzer geopend is. Iedere plaats, die het koninklijk Consistorie hun aanbiedt, moeten zij aannemen, en wanneer hun eene plaats buiten het Koninkrijk ten deel valt, rust de verplichting op hen, om de kosten van hun onderhoud en van hunne opleiding aan de kweekschool te vergoeden. Tot waarborg van de nakoming dezer verplichtingen moeten de kweekelingen en derzelve ouders of voogden een schriftelijk verbandschrift teekenen.

De voordeelen, welke het gesticht den kweekelingen aanbiedt, bestaan in vrije woning, nevens een bed, vrij vuur en licht, middagkost en onderwijs. Bovendien heet het ook, dat de seminaristen vrijstelling hebben van de militaire dienst; doch, daar zij eerst na hun 20ste jaar aangenomen worden, kan geen seminarist enig voordeel van deze wetsbepaling hebben, aangezien de loting in datzelfde jaar plaats heeft. In vroegeren tijd werden er ook nog 500 Thalers onder de seminaristen verdeeld; doch daar deze ondersteuning de neiging tot weelde en ijdelheid voedsel gaf, en de ongenegenheid der afgaande kweekelingen tot het aannemen van min-voordeelige onderwijzers plaatsen vergrootte, heeft men dezelve ingetrokken, en het daardoor bespaarde geld tot verbetering aangewend

van

van de voeding der kweekelingen en tot eene meer doelmatige inrigting van de slaapkamers en gebouwen der kweekschool. Mogten de kweekelingen nu, buiten het genoemde, nog iets noodig hebben, dan verdienen zij dit door bijzonder onderwijs aan de huizen der aanzienlijken, in hunne vrije uren, en daarmede kunnen zij, omdat ze, volgens zeggen van een hunner, als huis-onderwijzers zeer gezocht zijn, wekelijks ongeveer een paar daalders verdienen. Bovendien krijgen velen ook eenige toelage van hunne ouders, en een en ander zal zeker genoegzaam zijn, om in al hunne behoeften te voorzien. Hunne kleeding althans getuigde van zekeren welstand.

De vraag: wat wordt er voor derzelve vorming en opleiding gedaan, zullen wij trachten te beantwoorden, door eerst derzelve opvoeding in het algemeen en dan derzelve vorming als opvoeders en onderwijzers na te gaan, voor zoo verre de ons gegevene mededeelingen en onze eigene opmerkingen ons hiertoe in staat stellen.

Vooreerst dan de opvoeding, en wel die des lichaams. Voor jongelingen, welke tusschen de 20 en 25 jaren oud zijn, en die dus meerendeels den staat van volwassenheid bereikt hebben, is in dit opzigt minder iets opzettelijks te doen, dan voor jongere knapen. In eenen negativen zin verschaft de kweekschool, door zijne uit- en inwendige inrigting, al dat gene, waardoor de gezondheid bewaard en versterkt kan worden. Immers het gebouw ligt in een gezond oord, en is, hoe wel het niet overal een bevallig voorkomen heeft, in zijne school- en woonvertrekken toch ruim en luchtig genoeg, om tot eene gezonde woonplaats te verstrekken.

Vier

Vier of zes seminaristen bewonen met elkander eene kamer, waarin eene tafel, eenige stoelen, eene boekenkast en een klavier staan. — Buitendien zagen wij in de orgelzaal van het seminarium ook een klavier, even als een kerkorgel, met een pedaal voorzien, en dit kwam ons voor toekomstige organisten, die als zoodanig toch ook hunne voeten moeten gebruiken, zeer doelmatig voor. — Een der seminaristen heeft, als kameroude, het opzigt over de kweekelingen, die met hem dezelfde kamer bewonen. Zij slapen echter niet in deze kamers, welke alleen voor hunne studiën bestemd zijn, maar in eene ruime zaal, die vrij hoog onder verdieping is, en eene pijp met eenen trechter in de zoldering heeft, om de onzuivere lucht uit te laten. Zij slapen daar ieder afzonderlijk, en de seminar-oudsten hebben het opzigt in deze slaapzaal, die ook in de nabijheid van de woonvertrekken des eersten inspecteurs is.

De voeding bestaat in plantenvoedsel, dat de omstreken van *Hannover* in overvloed oplevert, en waartoe ook de tuin van het seminarium zijne bijdragen geeft; vier of vijfmaal in de week hebben zij vleesch, en tweemaal eijerspijzen.

Brood voor morgen en avondeten geeft het instituut niet, en dit moeten de kweekelingen zich zelf verschaffen; doch ieder derzelve krijgt wekelijks $\frac{1}{2}$ fl boter. Is er iemand ziek, dan wordt hij in eene afgezonderde ziekenkamer behoorlijk verpleegd, en voor zijne herstelling de noodige zorg aangewend.

Volgens de schoolorde begint het onderwijs der seminaristen in den zomer des morgens om 5 uur en duurt tot 7; vervolgens is er weder van 11 tot 12 uur on-

onderwijs, en des namiddags van 4 tot 7, met uitzondering van Woensdag en Zaturdagnamiddag, wanneer er vacantie is.

Er blijft dus tijds genoeg over voor hunne ontspanning, die in wandelingen en tuinarbeid bestaat; doch niet alle kweekelingen kunnen over den overschietenden tijd beschikken, omdat er door hen, bij beurten en bij uurafwisseling, ook onderwijs in de, met het instituut verbondene, leerschool gegeven moet worden. Buitendien zullen vele jongelingen te weinig tijd voor hunne lichamelijke uitspanning overhouden, wanneer zij veel huisonderwijs hebben te geven; terwijl verder ook de tuinarbeid, zoo heilzaam voor jonge lieden, die veel met het hoofd moeten werken, niet genoegzaam aangemoedigd wordt of onder opzicht staat, dan dat men daarvan eenige weldadige gevolgen voor de ontwikkeling en versterking des ligchaams verwachten kan. Een, bij het seminarium behoorende, welingerigte en ruime tuin, van welken ieder' kweekeling een stuk gronds ter bearbeiding wordt aangewezen, biedt daartoe wel de gelegenheid aan, en is ook voor aankomende onderwijzers in andere opzigten eene zeer wenschelijke zaak; doch vele kweekelingen, zoo zeide ons immers een derzelve, bewerken zelve den hun toegedeelden grond niet, maar besteden het gevorderde werk, de omspitting, beplanting, bepoting enz., aan de preparanten of schoolhouders uit. Eigenlijke gymnastische oefeningen hebben er ook geen plaats, en dit was, onzes inziens, een gebrek bij eene goed ingerigte kweekschool; want, buiten de ontwikkeling, versterking en oefening des ligchaams van den jongen onderwijzer, zien wij in het invoeren van zoodanige

oefeningen aan eene kweekschool, die een groot deel van het land van onderwijzers moet voorzien, het eenige middel, om het volk daarvan op den duur de gewenschte voordeelen deelachtig te doen worden.

Om welke redenen er in *Hannover* geen onderrigt in de Gymnastiek gegeven wordt, is ons niet bekend. Misschien heeft men er geene geschikte onderwijzers voor, en die reden is van gewigt; doch aan plaats ontbreekt het niet, want, ofschoon de speelplaats misschien te klein is voor gymnastische oefeningen, zou men daarvoor wel de noodige ruimte, in den tuin der kweekschool kunnen afzonderen.

Om nu over de opvoeding der seminaristen, voor zoo verre hunne ziel betreft, te kunnen oordeelen, zouden wij dienen na te gaan, wat er voor de ontwikkeling van het verstand, de vorming van den smaak en de veredeling van het hart gedaan wordt. De zeer beperkte tijd van ons verblijf in *Hannover* heeft ons echter niet toegelaten, daaromtrent genoegzame waarnemingen te doen, of volledige berigten in te winnen. Hetgeen wij er van te weten zijn gekomen, zal evenwel bij de beschouwing van de vorming der seminaristen tot opvoeders en onderwijzers niet over het hoofd worden gezien.

Eenige algemeene opmerkingen mogen hier hunne plaats vinden. Zij betreffen eenige regtstreeksche en meer ongezochte middelen, die men ter bevordering van het zedelijke leven der kweekelingen in de laatste jaren heeft ingevoerd. En daartoe behooren eene, onveranderlijke bepaling van hun verblijf op drie jaren, waardoor ieder kweekeling aangespoord wordt, om zijnen tijd regt nuttig te besteden, alsmede een vast leer-

leerplan, waardoor eene doelmatige en onafgebrokene werkzaamheid bevorderd wordt.

Werkzaamheid en eene nuttige besteding van den tijd zijn twee middelen, om veel kwaads te verhoeden en veel goeds te bevorderen; doch buitendien heeft men ook, door de afschaffing van de geldelijke ondersteuning, eene meerdere beperking van de uitgaven der seminaristen noodzakelijk gemaakt, en hun de gelegenheid tot ongepaste en tot onzedelijkheid leidende uitspanningen benomen. De leerwijze, bijzonder die bij het godsdienstig onderwijs, heeft, volgens de verzekering van de onderwijzers, in de laatste jaren ook eene meer bepaalde strekking gekregen, om, nevens de verlichting des verstands, eenen weldadigen invloed op het hart uit te oefenen.

Bovendien zijn er schriftelijke instructiën voor de seminaristen vastgesteld, welke alle half jaar voorgelezen worden, en waarin men hunne verplichtingen onder het oog brengt, en eene bepaalde dagorde of verdeeling van den tijd heeft voorgeschreven. Soortgelijke instructiën, doch naar de verschillende omstandigheden, waarin zij zich bevinden, gewijzigd, hebben ook de seminar- en kameroudsten.

Aangename en treurige voorvallen, die in eene naauwe betrekking tot het instituut staan, bezigt men ook als middelen, tot opwekking en verlevendiging van den godsdienstigen zin en ter bevordering der zedelijkheid. Daartoe behooren de aankomst van nieuwe onderwijzers en de aanneming van nieuwe kweekelingen, de geboortedag des Konings, de dood van bevorderaars van het onderwijs en van zulke personen, die aan- of voor het seminarium gewerkt hebben.

Ten

Ten slotte zij nog vermeld, dat er 's morgens en 's avonds eene huiselijke godsdienstoefening, onder de leiding van den Heer RITTMELER, gehouden wordt, die, buiten gezang en gebed, uit de mondelinge behandeling van een godsdienstig onderwerp bestaat. Bovendien worden de gezette bijwoning der openbare godsdienst en de deelneming aan het H. avondmaal den kweekelingen als heilige verplichtingen voor oogen gesteld.

Het tot dus verre vermelde betrof hoofdzakelijk de *algemeene opvoeding van den mensch*; hetgeen ik u nu zal mededeelen, bepaalt zich meer bijzonder tot de *opleiding der kweekelingen voor hun toekomstig beroep als onderwijzer*, of datgene, wat men hier hunne paedagogisch-didactische vorming noemt.

Vier zaken komen hierbij in aanmerking:

1. de leerstof,
2. de leervorm,
3. de leerwijze (methode),
4. de leertoon.

Welke zijn de onderwerpen van onderwijs voor de kweekelingen van de Hannoversche kweekschool? Wij hebben vroeger gezegd, dat de seminaristen in drie afdeelingen verdeeld worden; die van het 1ste jaar maken de derde, die van het 2de de tweede, en die van het 3de jaar de eerste afdeeling uit. Voor ieder half jaar is er eene bijzondere leercursus vastgesteld. *Sommige* onderrigtsvakken worden gemeenschappelijk aan de derde en tweede; *meer* onderwerpen aan de tweede en eerste afdeeling gezamenlijk onderwezen.

De hoofdonderwerpen zijn: Godsdienst, Duitse taal, Wereldkunde, Wiskunde, Lezen en Declameren,

K

Schrij-

Schrijven, Rekenen, Gezang, Orgelspel, Methodenleer en Onderwijskunde, verbonden met praktische oefeningen in het onderwijzen.

Van deze vakken hadden de kweekelingen der derde afdeeling in het toenmalige zomerhalfjaar: Godsdienst (Bijbelkunde), Spraakleer (oefeningen voor de Woordvoeging), Wereldkunde (Nat. historie), Wiskunde (voortzetting der Vormleer als Meetkunde), Leesoefeningen, Schoon-schrijven, Rekenkunde (aanvankelijk onderrigt), Gezangonderrigt (gemeenschappelijk met de beide andere afdeelingen), Orgelspel (drie kweekelingen te gelijk in een uur), het noodzakelijkste van de Methodenleer en Onderwijskunde (in toepassing gebragt door katechetische oefeningen).

De tweede en eerste afdeeling hadden nu wekelijks onderwijs in de Godsdienst (Christelijke geloofs- en zedeleer), in de Duitsche taal (Spelkunde en Stijloefeningen), Wereldkunde (Vaderlandsche geschiedenis en Weérkunde), Wiskunde (Algebra), Lezen en Declameren, Schrijfoefeningen, Hoogere rekenoefeningen, Gezang, Orgelspel en Methodische en Katechetische oefeningen.

Eenige dezer leervakken worden mede in het winterhalfjaar onderwezen; andere, ofschoon ook de hoofdonderwerpen dezelfde blijven, worden dan door andere vakken, die tot dezelfde wetenschap behooren, vervangen.

Gij ziet uit deze opgave, dat er geen gebrek aan leerstof is; doch deze rijkdom van onderwerpen zou wel eens aanleiding kunnen geven tot eene oppervlakkige veelweterij, indien er namelijk geen genoegzame tijd in iedere week afgezonderd werd, om ieder

on-

onderwerp, naarmate van zijne meerdere of mindere noodzakelijkheid, behoorlijk te behandelen.

Door de veelheid van onderwijzers en het klassikale onderwijs kan men echter aan het Godsdienstig onderwijs, buiten de huiselijke godsdienstoefeningen, 4 uur, aan de Duitsche taal 2, aan de Wereldkunde 4, aan de Mathesis 2, aan het Lezen 2, het Schrijven (voor de beide laatste afdeelingen) 4, het Rekenen 4, het Gezangonderrigt 3, het Orgelspel 4, Onderwijskunde en Methodenleer 2 en aan de praktische oefeningen in het onderwijzen 5 uren in de week toewijden.

Wanneer men nu onderstellen mag, dat de kweekelingen, om tot hun beroep, als behoorlijk voorbereid, toegelaten te kunnen worden, eene meer dan oppervlakkige kennis van - en bedrevenheid in *alle opgenoemde* onderrigtvakken moeten bezitten, en daarvan in een af te leggen examen blijken geven; dan volgt daaruit, dat er van hen meer gevorderd wordt dan van die onderwijzers, welke men bij ons voor den 2den rang examineert.

Een vak van onderwijs heb ik echter, tot mijne bevreemding, in deze kweekschool gemist. Het is het Teekenen, dat ik niet alleen als een uitmuntend middel beschouw voor de vorming van den smaak van iederen mensch, maar ook als eene wezenlijke behoefte voor den onderwijzer, om zijn onderwijs, daar, waar dit noodig is, meer aanschouwelijk, levendig en bevattelijk te maken, en als een onderrigtvak, hetwelk in eene lagere volksschool, voor de oefening van hand en oog en voor de opwekking van het gevoel voor het schoone en regelmatigte, van groot nut kan zijn.

Wij hebben de onderwerpen van onderrigt opgegeven, laat ons nu zien, *hoe* zij onderwezen worden. Daarbij komt vooral de beschouwing van de gebruikelijke *leervormen* in aanmerking. De onderwijzer die zijnen leerlingen iets leeren wil, *deelt* hun iets *mede* van datgene, wat hij zelf bezit; hij biedt hun de *stof*fe aan, die zij zich zullen *eigen* maken, en waardoor hunne vermogens *gevoed* en *versterkt* zullen worden. Doch buiten deze mededeeling stelt hij zich ook nog ten doel, om datgene, wat bij de kweekelingen inwendig, veeltijds nog sluimerende, aanwezig is, *op te wekken*, te *voorschijn te roepen* en als een eigendommelijk gewas in het licht te doen treden.

Het onderwijs door mededeeling kan geschieden door iets aan de zinnen der leerlingen voor te stellen, door hun iets aanschouwelijk voor te doen, en door mondelinge voordragt. — Wil de onderwijzer meer opwekkend en ontwikkelend op de vermogens zijner kweekelingen werken, dan geeft hij hun ook zekere mondelinge of schriftelijke werkzaamheden op, die naar hunne krachten berekend zijn, en waarbij zij *zelfzoekend* werkzaam moeten wezen, — of hij maakt een meer opzettelijk gebruik van het vragend- of zoogenaamde katechetisch onderwijs, om de denkbeelden der kinderen uit te lokken, op te helderen en duidelijk te maken.

Nemen wij den ouderdom van de leerlingen in aanmerking, die onze gewone lagere scholen in den regel bezoeken, dan zullen deze leervormen of leerwerkzaamheden des onderwijzers nagenoeg in deze orde op elkander volgen:

1. aanschouwelijk onderrigt;
2. zelfzoekende leervorm, in op te geven oefeningen;

3. vragend of zoogenaamd catechetisch onderwijs;
4. mondelinge voordragt van den onderwijzer.

Die orde is toch het best berekend naar den gang van de ontwikkeling der kinderlijke natuur; want jonge kinderen zijn niet zeer geschikt, om eene mondelinge voordragt lang achtereen aan te hooren, doch scheppen daarentegen veel behagen in voorstellingen, die op hunne zinnen werken. Verdergevorderden echter hebben meer behoefte aan die inspanning des geestes, die door doelmatige vragen wordt opgewekt en zelfwerkend bezig gehouden. Gewoonlijk zal men echter in eene goede school, ook in *eene* en *dezelfde* klasse, zeer dikwijls verschillende leervormen met elkander vereenigd en met voordeel gebruikt zien. Dáár wordt b. v. de aaneengeschakelde voordragt of de vertelling door vragen afgebroken, en aan vragen verbindt men weder eene mondelinge mededeeling als verhaal, geschiedenis of gelijkenis; opgaven zullen daar aanleiding tot gesprekken geven, waarin de onderwijzer de denkbeelden der kinderen door vragen uitlokt, of de volzinnen catechiserender wijze ontleedt, en de begrippen, door opgave van de kenmerken der dingen, tot meerdere duidelijkheid brengt; en zoo zal het voordoen, of in het algemeen het aanschouwelijk onderwijs, des onderwijzers ook weder zeer dikwijls door opgaven vervangen worden. De ware leermeester is vrij in zijne werkzaamheid, en niet slaafs gebonden aan het uitsluitend gebruik van den eenen of anderen leervorm; hij weet alle ongezocht met elkander te vereenigen, zich met afwisseling van dezelve te bedienen, en daardoor zijn onderwijs altijd belangrijk te maken; hij is alzoo in de daad een meester in zijne kunst en vrij van alle

me-

mechanismus, dat de dood van alle verstandelijk en zedelijk onderwijs is (*).

In hoe verre nu door de onderwijzers aan de kweek-school te *Hannover* van *al* deze *verschillende* leervormen voor het onderwijs der kweekelingen gebruik wordt gemaakt, is niet door ons opgemerkt; omdat sommige dier vormen bijzoodanige onderwerpen van onderwijs gebruikt werden, welker behandeling door ons niet is bijgewoond.

Van aanschouwelijk onderwijs, door voorstelling van de dingen zelve of door middel van afbeeldingen of van afteekening op het zwarte bord, schijnt men hier niet veel werks te maken; ten minste wij misten het wel eens in de leerschool bij onderwerpen, waar men het met voordeel had kunnen gebruiken. De zelfzoekende leervorm werd echter niet verzuimd; dit bleek uit het leerplan der kweekelingen, uit de vaardigheid en het oordeel, waarmede men in de leerschool de rekenkundige voorstellen oploste, en uit het goed van buiten kennen der vragen en antwoorden van den *Hannoverschen* landskatechismus.

Zoo ook hebben wij opgemerkt, dat men zorg droeg voor eene gepaste afwisseling van het katechetische onderwijs en de vrije mondelinge voordragt: want zoo wel de kweekelingen als de hoofdonderwijzers braken hunne ondervraging dikwijls af door grootere of kleinere verhalen en geschiedenissen; en, buiten en behalve het zedelijk nut, dat men, bij de toepassing van het geleerde, beoogde, was het niet te miskennen, dat de aandacht door zulke verhalen dikwijls verlevendigd werd en er nieuwe veerkracht door ontving.

De

(*) Zie ook; *Kort overzicht der leer van de Opvoeding en het Onderwijs*, van B. BRUGSMA, bij W. ZUIDEMA, te Groningen.

De katechetische leervorm, aangewend bij het Godsdienstig en Zedekundig onderwijs, alsmede bij het Spraakkunstig onderrigt, de Technologie en andere onderwerpen, is, zoo als Dr. HARNISCH in zijn reisberigt zegt (*), het eigenlijke levensbeginsel van de Hannoverse kweekschool, en iemand, die zelden in de gelegenheid geweest is, om eene goede katechisatie bij te wonen, kan hier veel goeds opmerken, en in voorbeelden zien, hoe men door den vragenden leervorm op kinderen werken, en wat men er door bewerken kan.

Laat ons hier in het kort bijeen vatten, wat omtrent dien leervorm door ons is opgemerkt. — Het is algemeen bekend, dat hij, die met vrucht over eene zaak katechiseren wil, eenen rijkdom van denkbeelden bezitten moet, die daartoe in betrekking staan. Deze denkbeelden moet hij in eene behoorlijke orde gerangschikt hebben, en dan moet hij weten, welke aantrekkelijke zijden de zaak voor zijne leerlingen hebben, opdat hij in staat zij, de belangstelling in het onderwijs bestendig levendig te houden. Daarenboven moet hij eene hebbelijkheid bezitten, om goede vragen te doen, en de antwoorden zijner leerlingen, zij mogen dan goed, half goed of valsch zijn, aan de bereiking van zijn doel weten dienstbaar te maken. — Wat is zijn doel? Hij wil zijnen leerlingen eenen *voorgelezenen* of *van buiten geleerden* tekst, eene spreuk, eene les enz., door ontleding in - en verklaring van de bijzondere deelen, verstaanbaar maken, en hun er een verstandelijk of zedelijk nut uit doen trekken; of hij wil uit de kinderlijke ziel zelve iets, dat vooraf niet *gegeven* is,

(*) Medegedeeld in de *Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en de Opvoeding* enz. Voor 1854.

is, te voorschijn roepen en tot meerdere duidelijkheid brengen, en bedient zich dan van den synthetischen gang, om van de deelen tot het geheel, van het bijzondere tot het algemeene, van het enkelvoudige tot het zamengestelde over te gaan. Eindelijk kan het ook slechts zijn doel zijn, om door vragen te ontdekken, op welken trap van ontwikkeling der kinderen geestvermogens staan, en hoe verre hunne kennis zich uitstrekt.

Het eerste is het werk van de *ontledende*, het tweede van de *ontwikkende* (socratische), het derde van de *onderzoekende* (examinerende) katechisatie (*).

Alle drie soorten van vragend onderwijs worden echter zeer dikwijls met elkander verbonden, en zoo zagen wij het ook hier. Doorgaans toch werd de stof voor het katechetisch onderwijs in eenen volzin of tekst aan de kweekelingen voorgesteld, en onder het ontleden en verklaren der woorden en zaken, die
in

(*) Het onderscheid tusschen den ontledenden en ontwikkelenden (socratischen) leervorm wordt door DINTER in de volgende vergelijking opgegeven. »De *ontledende katecheet* toont zijnen kweekeling het aanwezige woonhuis: hij zegt hem de bestemming van het geheel, maakt hem op de enkele deelen en derzelver inrigting opmerkzaam; hij leert hem dus het huis *kennen*, dat anderen gebouwd hebben. De *ontwikkende katecheet* (socratiker) voert zijnen kweekeling op eene ledige plaats, overlegt met hem, hoe die gebruikt, bebouwd kan worden; hij haalt gemeenschappelijk met hem de bouwstoffen aan, en laat hem, onder zijn opzigt, het werk volvoeren. Zijn leerling leert dus huizen *bouwen*. De *eerste* geeft; de *tweede* leert vinden, vormen.” -- De eerste vertoont zich meer als onderwijzer; de tweede schijnt een mede-onderzoekende waarheidsvriend te wezen, die zijnen leerling leidt, zonder hem te laten merken, dat hij geleid wordt.

in dien volzin of tekst voorkwamen, nam men aanleiding, om nieuwe begrippen in de kinderlijke ziel op te wekken en tot de meest mogelijke duidelijkheid te brengen.

De bijgewoonde katechisatiën van de Heeren RETTIG en RITTMELJER overtuigden ons van de geschiktheid en bekwaamheid dier onderwijzers in het katechiseren; de oefeningen, die door de kweekelingen van het neveninstituut met hunne medekweekelingen, en die, welke door de seminaristen met de leerlingen der lagere school gehouden werden, bewezen, dat deze jongelingen hunne onderwerpen wel doordacht en de stoffe goed geordend hadden, en dat zij zich de ontvangene lessen en voorbeelden van hunne onderwijzers ten nutte zochten te maken.

Ik heb u vroeger gezegd, dat de kweekelingen, die katechiseerden, vooraf eene dispositie of schets moesten ontwerpen en aan den eersten onderwijzer ter hand stellen. In die, welke wij gezien hebben, was het onderwerp van onderwijs in een enkelvoudig voorstel te zamen gevat (b. v. kinderen moeten hunne ouders gehoorzaam zijn). Dat voorstel was in deszelfs enkelvoudige bestanddeelen of begrippen ontleed; die enkelvoudige deelen waren, zoo dit noodig was, weder nader ontwikkeld, en ieder denkbeeld of begrip, was, door opgave van deszelfs wezenlijke kenmerken, zijne behoorlijke en tot deszelfs verklaring leidende grenzen aangewezen. De verschillende denkbeelden waren alzoo in eene behoorlijke volgrij gebragt, die de onderwijzer bij zijn onderwijs tot leidraad kon bezigen.

In de katechisatie zelve werd echter doorgaans niet met de opgave van het hoofdonderwerp of de hoofdstel-

stelling begonnen. Soms vng men aan met een der denkbeelden of leden van het voorstel; ook wel eens met eene korte vertelling of eene spreuk. Bovendien wees men dikwijls terug op eigene ondervindingen of op bekende geschiedenissen en verhalen, en maakte een gepast gebruik van zulke ondervindingen en voorbeelden, om het algemeene uit het bijzondere af te leiden, alsmede van vergelijkingen, om de verschillende begrippen op te helderen en daardoor de hoofdgedachte in het helderste licht te plaatsen en duidelijk te maken. — Eene enkele maal, en dit zagen wij bij RETTIG, begon men met de voorstelling van het hoofdonderwerp, zoodat dus de analytische, even zeer als de synthetische leergang bij het onderwijs gebruikt werd. Bij het vragen werd het eigenlijke punt, *waarnaar* gevraagd werd, op den voorgrond geplaatst, en dit geschiedde vooral door eene juiste schikking der woorden en door den nadruk of klemtoon, waarmede men het vraagwoord uitsprak. Die vragen, — en dit bleek uit de antwoorden der leerlingen, vooral in de katechisiatiën van RETTIG en RITTMELJER, — *waren volkomen naar de krachten* der leerlingen berekend; zij waren *enkelvoudig*, zoodat er altijd maar *een* vraaggpunt in voorkwam, *kort en duidelijk*, alsmede *bepaald*, zoodat er geene twee verschillende goede antwoorden op gegeven *konden* worden, en daarenboven *geleidelijk* en behoorlijk aan elkander *verbonden*. Daardoor werd dan ook de aandacht der leerlingen onafgebroken bezig gehouden; — want de vraag werd meest altijd aan alle kinderen gedaan, en de meeste toonden dan, door het opsteken der vingers, dat zij een antwoord hadden te geven, en zij, die dan werkelijk antwoordden,

ga-

gaven doorgaans voldoende blijken van hunne opmerkzaamheid en gevatheid. — Het gezamenlijk spreken van vele kinderen werd niet geduld, en te regt; want zulke antwoorden in koor veroorzaken niet alleen wanorde in de school, maar bedriegen ook den onderwijzer in de juiste schatting van de kennis en de ontwikkeling der geestvermogens van zijne leerlingen.

Een der moeilijkste punten van den katechetischen leervorm, de doelmatige behandeling van de gegevene antwoorden en het doen van nader *indringende* vragen, wanneer er *geen* of een *onjuist* antwoord volgt, werd door de beide hoofdonderwijzers ook naar genoegen opgelost. Nimmer ontvingen zij *geen*, zeer zelden een *onjuist* antwoord; voorzeker een gevolg van hunne geoefendheid in alle takken van dezen leervorm. Onjuiste antwoorden werden door nieuwe vragen ontleed, het valsche afgezonderd, het goede met de vorige begrippen in verband — en het verkeerde, als door eigene vinding der leerlingen, weder te regt gebracht.

Ten slotte werd bij iedere katechisatie vooral ook op de roering en stemming des harten gewerkt, ten einde daardoor een' magtigen hefboom bij de zedelijke zelfvolmaking in werking te brengen.

Zoo veel over de leervormen. — Ons bericht over de leerwijzen kan niet anders dan kort zijn; want wij hebben alle onderwijsvakken niet bijgewoond, en zijn ook niet met alle gedrukte of geschrevene handleidingen, die hier in gebruik zijn, bekend geworden. Dat er geleidelijk en grondig onderwijs gegeven wordt, hiervan waren wij, door hetgene wij gezien hadden, wel overtuigd. Uit twee leerboeken, die ons in handen

den

den zijn gekomen, hebben wij bovendien nog opgemerkt, dat men in het Leesonderrikt der kleinen en in de Bijbelkennis der seminaristen eenen goeden leerweg heeft afgebakend, langs welken zoowel de toe-eigening der leerstof, als de vormende beschaving van de leerlingen bereikt kan worden.

Wat den leertoon in de kweekschool en de daarmede verbondene leerschool betreft: eene warme belangstelling in het onderwijs en de opvoeding en in de zaken, die de onderwijzers voordroegen, was duidelijk bij deze op te merken. Die belangstelling was blijkbaar in de levendigheid hunner voordragt en van hun doen, in den scherpen en schielijken blik, met welke zij datgene bemerkten, wat bevorderlijk of nadeelig voor hun onderwijs was, en in hunnen ijver, om het ontbrekende overal en oogenblikkelijk aan te vullen. Stel u daarbij voor, dat zij zich gemakkelijk in de denkwijze der leerlingen verplaatsten, en door eene vaardige en ongedwongene taal leven en nadruk aan hunne voordragt wisten te geven, en gij zult met mij gevoelen, dat hier veel goeds ten opzichte van den leertoon aangetroffen werd. Daarenboven ontbrak het de onderwijzers niet aan waardigheid, vastheid en zekerheid in het uitwendige; doch daarin, zoowel als in de, den kinderen te gemoet komende, minzaamheid, lieten zij het magtigste beginsel der opvoeding, de liefde jegens hunne leerlingen, op eene ongezochte wijze doorstralen.

De uitwendige hulpmiddelen, om het onderwijs bevattelijk en duidelijk te maken, waren sober; want afbeeldingen, kaarten en tabellen zagen wij er weinig en juist niet van de beste soort; voorwerpen voor
aan-

aanschouwelijk onderwijs, om de leerlingen de natuur en kunstligchamen wel te leeren kennen, vergelijken en onderscheiden, ten einde daardoor de kennis der wereld en van hare betrekkingen voor te bereiden, hebben wij er niet opgemerkt.

Overigens vonden wij het zeer doelmatig, dat de seminaristen zulk een werkzaam aandeel in het onderwijs van de leerschool moesten nemen, om zich in de praktijk te oefenen. Die leerschool is thans geene vrij-school meer; want er wordt nu door de meeste leerlingen een gering schoolgeld betaald. Zij is in vier klassen verdeeld, die ieder een afzonderlijk schoolvertrek hebben, waar de meisjes ook eenig onderrigt in vrouwelijke handwerken ontvangen; doch, omdat de kweekelingen hier niet het beeld van eene gewone lagere stads- of landschool voor oogen hebben, is er ook nog eene andere school, die in één vertrek alle afdeelingen van eene gewone lagere school vereenigt, aan het seminarium verbonden, en in deze geven telkens een of twee seminaristen bij afwisseling onderwijs. Dat onderwijs hebben wij evenwel niet bijgewoond. Doch ik moet mij bekorten; want ik heb mij reeds lang met u over de kweekschool te *Hannover* bezig gehouden. Een paar aanmerkingen wil ik u nu nog over deze inrigting mededeelen.

De kweekschool te *Hannover*, een der oudste schoolonderwijzers-seminariën in Duitschland, heeft reeds meer dan 80 jaren bestaan en doorgaans goede hoofdonderwijzers gehad; zij heeft verschillende knappe onderwijzers gevormd, en is daardoor van een' zegenrijken invloed op de verlichting en de zedelijke en godsdienstige beschaving van de inwoners dezes koning-

ningrijks geweest. Vooral wil men, dat de gedurige afwisseling van hoofdonderwijzers, die aan deze school plaats heeft, groote voordeelen oplevert. Gij hebt gezien, dat de beide tegenwoordige hoofdonderwijzers geestelijken zijn; al hunne voorgangers behoorden of behooren nog tot dezen stand. Deze heeren blijven in hunne betrekking van onderwijzer niet voortdurend, maar slechts eenige jaren, doorgaans 4 of 5, werkzaam, om dan in eene meer voordeelige ambtsbetrekking geplaatst te worden. Eene goede predikantsplaats is het loon van hunnen vroegeren arbeid, en velen van hen worden dan zelfs wel tot superintenden ten of geestelijke districtsopzieners bevorderd.

Nu is het, zoo zegt SAALFELD ten minste in zijne *Geschiedenis van het Seminarium te Hannover*, door de ondervinding bewezen, dat de superintenden ten, die vroeger inspecteuren der kweekschool zijn geweest, zich in hunne nieuwe betrekking zeer voordeelig onderscheiden. Door de vele en veelsoortige werkzaamheden, welke aan hunnen vroegeren post verknocht waren, hadden zij zich in het algemeen, niet slechts een zekere bekwaamheid eigen gemaakt, om die menigvuldige bezigheden, welke aan eene superintendentaar verbonden zijn, met gemak en vaardigheid te verrigten; doch, door hunne vorige betrekking regt vertrouwd geworden met de behoeften en bedoelingen van- en de middelen voor het volksonderwijs, hadden zij ook, meer in het bijzonder, dat onderwijs in hunne districten, door leer en teregtwijzing, aanmerkelijk verbeterd, en door hunnen invloed en hun gezag krachtadig ondersteund. Doch niet aan alle voormalige hoofdonderwijzers der kweekschool was eene superintenden-

tendents-plaats ten deel gevallen; sommige hadden de hun toegedachte eer wel eens van de hand gewezen; deze hadden evenwel altijd hun herders- en leeraars-ambt loffelijk uitgeoefend, en bovendien, als plaatselijke schoolopzieners hunner gemeenten, veel goeds ten nutte der scholen en onderwijzers tot stand gebragt.

De middelijke werking van deze inrigting der kweek-school is dus zeer voordeelig. Doch ook in andere opzichten werkt de kweek-school nüttig naar buiten; want er bestaat te *Hannover* eene kweek-school voor predikanten, en daar derzelver kweekelingen dikwijls als hulponderwijzers aan de kweek-school voor onderwijzers werkzaam moeten wezen (thans waren er twee), kunnen deze daardoor veel praktische kennis en ondervinding opdoen, welke voor hun volgend beroep als niet onbelangrijk gerekend mogen worden.

Intusschen zal het toch ook niet te ontkennen zijn, dat die gedurige afwisseling van onderwijzers al die nadeelen met zich voert, welke ik vroeger in mijn berigt over de burgerschool te *Bremen* heb opgenoemd. Er kan geene eenheid in de behandeling der kweekelingen, geen blijvend belang in de bevordering van den bloei der school plaats hebben, en dit moet zeker nadeelig werken op de vorming der kweekelingen; en hoewel die nadeelen ons niet dadelijk in de oogten zijn gesprongen, laat derzelver aanwezigheid zich toch a priori wel onderstellen.

Hoe veel zorg men hier aanwendt voor de aankweeking van goede onderwijzers; voor hunne voortdurende gunstige stemming schijnt men niet zoo veel te doen of te kunnen doen, als voor de goede zaak wenschelijk is. Immers, de seminaristen klagen, dat sommige

superintendenten hen in hunne bevordering tegenwerken, en liever minbekwame, dan met zorg gevormde onderwijzers in hunne districten geplaatst wenschen te zien; omdat deze laatste, die hunne eigene waarde weten te schatten, en misschien dat sommige dit wel eens wat te veel zullen doen, niet zoo den gediensigen knecht van den geestelijke kunnen spelen, als dit wel eens met minder verstandelijk beschaafde en meer eenvoudige menschen het geval is. De werkelijk in dienst zijnde schoolonderwijzers in dit koninkrijk, onder welke men zeer vele knappe en hunnen pligt getrouw behartigende mannen aantreft, zijn ook op verre na niet tevreden. Deze klagen, dat er van de zijde des gouvernements en der gemeenten geringe belangstelling wordt getoond in het onderwijs der jeugd, en daardoor nog aan vele schoolonderwijzers de bevrediging van de allernoodzakelijkste levensbehoefden onmogelijk wordt gemaakt. Op sommige plaatsen toch wordt de onderwijzer kariger bedeed dan de boerenarbeider of veeherder, en in vele oorden moet hij nog bij de huizen der boeren rondgaan, om zijne kost te zoeken (aan zoogenaamde *Reihe-tische*), en zich daarbij allerlei vernederingen laten welgevallen. In Pruisen en Nassau, zegt men, is het in dit opzigt veel beter gesteld; want daar stelt niet alleen het algemeen gouvernement een hoog belang in het volksonderwijs, maar ook de gemeenten toonen door woord en daad, dat zij hetzelfde met lust en liefde bevorderen. De onderwijzer geniet daar alle aanmoediging en ondersteuning, blijkbaar ook in een toereikend en verzekerd inkomen; hij wordt daardoor steeds in eene gunstige en onbezorgde stemming gehouden, terwijl een waakzaam school-

schoolopzigt den ijver en de pligtsbetrachting der goede onderwijzers erkent, de tragen aanspoort en de slechten ontzet, waardoor natuurlijk het minder volkomene eene betere rigting kan verkrijgen en het goede meer en meer bevorderd worden.

Wat den staat van het lager onderwijs in de stad *Hannover* aangaat: **RETTIG** gaf er geen gunstig getuigenis van, en zeide, dat men hier slechts weinige goede scholen aantrof(*). Dit was ook de reden, waarom de aan de kweekschool verbondene lagere school zoo talrijk bezocht werd; welke talrijkheid, hoezeer pleitende voor de goedheid van het aldaar gegeven wordende onderwijs, echter nadeelig was voor het seminarium zelf, aangezien de krachten der onderwijzers, die hoofdzakelijk *daaraan* gewijd moesten zijn, al te zeer aan gene inrigting opgeofferd werden.

Onder de genoegens, die wij buiten de kweekschool gesmaakt hebben, behooren een uitstapje naar *Herrenhausen* en de bijwoning van een zangspel in den schouwburg.

Herrenhausen ligt ruim een half uur van de stad, en een breede straatweg, die aan weerszijden met drie rijen forsche beuken- en lindeboomen beplant is, voert naar dit koninklijke lustslot.

Deszelfs voorgevel is wit, en pronkt met vergulden lantarens; doch daar men hier ook weinig zorg heeft gedragen, om het uitwendige van het gebouw wel te on-

(*) Sedert ons verblijf in *Hannover* is hier echter eene verbetering tot stand gekomen; want men heeft de gezamenlijke scholen der oude stad tot één geheel, in een afzonderlijk gebouw, vereenigd, de leerlingen naar de seksen afgezonderd, en ieder geslacht in vier klassen, met even zoo veel onderwijzers, verdeeld.

onderhouden, stuit het oog hier en daar wel eens op morsige en verweerde plekken en op andere teekenen van verval, die aan deszelfs schoonheid afbreuk doen. Hoe het er van binnen uitziet, weten wij niet, aangezien wij meer belang stelden in den uitgebreiden, 182 morgen grooten, tuin, dan in de vorstelijke vertrekken. De wandeling in dien tuin verschafte ons echter weinig genot; want wij vonden denzelfden in den stijven oud-Franschen smaak aangelegd, met regtlijnig geschorene heggen, van 8 of 10 voet hoogte, en met paden, die stralen van sterren en dergelijke regelmatige figuren vormen. Ook vindt men er eene groote, 200 voet lange oranjerie en onderscheidene groote vijvers, met fonteinen, die echter niet altijd springen, maar slechts op bepaalde tijden in werking worden gebragt. Een dier kunstige watersprongen moet wel 120 voeten hoogte bereiken. De broeikasten, die wij in eenen anderen tuin aantreffen, welke aan de overzijde van den weg ligt, zijn zes in getal en van aanmerkelijke grootte. Aan dezen tuin had men een zogenoemd Engelsch aanzien gegeven; doch alles was popachtig en, hoewel men ruimte genoeg had, met te kleine partijen en zonder smaak aangelegd.

Met meer genoegen wandelden wij in den voormaligen *Walmodenschen*, thans koninklijken tuin, en in eenen anderen daar aan palenden, die aan een aanzienlijk Heer toebehoort en *Mon plaisir* genaamd wordt. In deze beide laatste had men, behalve twee schoone lusthuizen, werkelijk veel schoone partijen, stoute boomen, bloeiende heesters, geurige bloemen, stroomende beekjes en de overheerlijkste uitzigten naar *Hannover* en een gedeelte van deszelfs heuvelachtige

en

en met groen bedekte omstreken. — *Mont-brillant*, dat het zomerverblijf van den vice-koning is, en tegenover den *Walmodenschen* tuin ligt, doet zich in de verte schitterend wit en zeer goed voor. Waarschijnlijk is alles hier beter in orde dan te *Herrenhausen*, waar geen vorstelijk personaadje gehuisvest is. Gaarne zouden wij deszelfs groote tuinen bezigtigd hebben, doch konden daartoe geene toestemming bekomen, van wege de aanwezigheid van den vice-koning en deszelfs echtgenoot.

In den niet zeer grooten, doch netten schouwburg, die, even als sommige particuliere gebouwen en de straten der stad, door gaz verlicht wordt, woonden wij de uitvoering bij van een zangspel van AUBER, getiteld: *Fra Diavolo, oder das Gasthaus in Terracina*, dat mij dusverre nog onbekend was. Een wel bezet orchest voerde de ouverture meesterachtig uit, begeleidde den zang met zeer veel netheid en keurigheid, en liet zich in de Finales met bijzonder veel kracht en overeenstemming hooren.

De zangers hadden over het algemeen goede stemmen, en vormden met elkander een goed geheel. Wel merkte men onder hen geene kunstenaars op van den eersten rang; doch een paar derzelve, namelijk eene zangeres, Meisvrouw GROUX, en de 1ste tenorist, welke laatste echter bij dit tooneel niet vast aangesteld was maar er eene gastrol vervulde, zouden toch ook nog wel op grootere tooneelen met bijval gehoord worden. De dame vooral had veel kunstvaardigheid en in de hoogte eenen vollen en welluidenden toon; de tenorist, dien ik den vorigen avond ook in ons logement gehoord had, bezat eene goede voordragt, doch zijne stem miste reeds veel van hare jeugdige frischheid, en had weinig over-

eenstemming in kracht en hoedanigheid der borst- en keeltooncn, welke laatste ook niet altijd even aangenaam waren.

De opera zelf bezit, mijns oordeels, eenige nummers, die men met genoegen hoort; doch de muziek mist, even als die van zoo vele Italiaansche en Fransche zangspelen, dat karakteristieke, waardoor de meesterstukken van MOZART, BEETHOVEN en WEBER zich zoo voordeelig onderscheiden. Het onderwerp van het stuk is onbeduidend, en de hoofdpersoon een lage bandieten hoofdman, die in zijne handelingen geen de minste grootheid of kracht van ziel vertoont, en daardoor geen blijvend belang kan inboezemen.

Hannovers ingezetenen houden veel van de Toonkunst, en men vindt onder hen verschillende muzik- en zangvereeningcn. Ook in den huiselijken kring strekt ze tot eene bron van uitspanning. Dit verzekerde men ons hier, en wij zagen er een voorbeeld van in de familie van onze logementhouders, de gebroeders WESSEL. Bij deze vonden wij op Dingsdag avond een klein gezelschap, dat aan het klavier onderscheidene zangstukken vrij goed uitvoerde. De vroeger vermelde Tenorist, ALBERT, was er ook tegenwoordig, en droeg eenige stukken zeer goed voor. Ook ik werd uitgenoodigd, om eene partij van een meerstemmig stuk op mij te nemen, en, behalve eenige koren, werd nu ook het laatste Finale van de *Freijschütz* gezongen, van hetwelke de partijen van *Casper* en den *Heremiet* voor mijne rekening waren. — Niet zonder genoegen was ik een paar uren in dezen beschaafden en kunstlievenden kring.

☆

NEGENDE BRIEF.

In mijne laatste brieven heb ik u eene beschrijving van de kweekschool te *Hannover* gegeven, en u tevens met eenige bijzonderheden bekend gemaakt, welke in en om die stad door ons opgemerkt zijn. Ons verblijf aldaar is in allen opzichte zeer leerzaam en genoegelijk voor ons geweest: want in *Hannovers* kweekschool hebben wij het nut van eene goed uitgeoefende en doelmatig toegepaste katechetische leerwijze door eigene aanschouwing leeren kennen, en tevens de voortreffelijkheid van het onderwijs in de *Godsdienstleer* bewonderd; terwijl *Hannover* zelf, in zijne schoone omstreken en in zijne inwendige inrigtingen, onze zinnen eene aangename verpoozing geschonken en ons menig kunstgenoegen verschaft heeft. Met weerzin verlieten wij daarom eene stad, die ons, ook door de vriendelijke ontvangst van sommige van derzelve bewoners, zoo dierbaar was geworden, met oogmerk om andere, ons nog onbekende, plaatsen te gaan bezoeken, van welke wij niet konden weten, in hoe verre de werkelijkheid met onze voorstellingen en wenschen overeenstemmen zoude.

Een

Een afgehuurd rijtuig, dat voor ons drieën niet duurder kwam dan het vrachtgeld op den ijlwagen of de diligende, zou ons naar *Pruisisch Minden* brengen, waar wij eene, naar wij meenden, gevestigde kweekschool voor onderwijzers wilden bezoeken; doch vooraf wenschten wij een uitstapje naar de zoogenaamde *Porta Westfalica* te doen.

Donderdag namiddag om 1 uur reden wij de Calemberger poort uit, vergezeld door den vroeger genoemden HÖPFNER en eenen anderen kweekeling, die in de thans beginnende vacantie der kweekschool een reisje naar het *Süntel-gebergte* wilden ondernemen. Deze kweekelingen, beide knappe en vrolijke, doch tevens hoogst bescheidene jonge lieden, tot onze reisgenooten te hebben, was ons bijzonder aangenaam; want daardoor konden wij van datgene, wat wij van het onderwijs te *Hannover* gezien en opgemerkt hadden, nog menige opheldering bekomen, en verder ook in deze, voor ons onbekende, streken opmerkzaam gemaakt worden op verschillende voorwerpen, die misschien anders onzer aandacht ontsnapt zouden zijn.

Een goed rijtuig, krachtvolle paarden, een, naar het scheen, geschikte voerman, eene welonderhoudene chausseé, eene bevallige landstreek, schoon weder, goed gezelschap, overeenstemming in neigingen en wenschen, zie daar zoo vele oorzaken, die onze reize naar *Minden* zeer genoegelijk konden maken, — en dit was zij in de daad.

Onze weg liep in den beginne tusschen vruchtbare korenvelden. Links van denzelfen zagen wij het *Deister-gebergte*, welks boschrijken rug en helling wij al lengskens naderden, daar dit lage gebergte in eene noordwestelijke, de straatweg in eene westelijke rig-

ting

ting loopt. In eene kleine boeren herberg, waar de paarden gevoederd werden, wilden ook wij onzer hongrige magen eene versterking en onzer dorstige kelen eene verkwikking bezorgen. Nu, het bier was goed en het brood en de worst niet slecht; maar toen wij in keuken en schuur eens rondgezien hadden, vonden wij, dat het inwendige van deze herberg weinig uitlokkends bezat, om hier voor altijd in den kost te gaan. Met genoeg en beklommen wij daarom weder den wagen, om onze nieuwsgierige blikken regts en links in de schoone natuur te laten weiden, die nu, in de bergachtige streek, welke wij thans naderden, voor ons Nederlanders, wier oogen aan wijduitgestrekte vlakten gewoon zijn, al meer en meer belangrijk werd. Wij doorsneden het *Deister-gebergte* in een zijner dwarsdalen, bevonden ons straks weder op de helling van, voor ons oog ten minste, aanzienlijke hoogten, en konden ons niet genoeg verzadigen van de heerlijke gezigten, die een, aan onze regterzijde zich uitstrekking, dal ons aanbood. Groene korenakkers, wier oppervlakte door eenen zachten wind in eene golvende beweging werd gebragt, kleine kerkdorpen, op de helling van den bergrug of op de glooijing van verderverwijderde hoogten gelegen, boschachtige plekjes tusschen beide, en houtrijke bergen aan onze linker — soms ook aan onze regterzijde, maakten van het landschap een bekoorlijk en ieder oogenblik afwisselend tafereel; zoo was het voor onze aankomst te *Nennendorf*, zoo bleef het, na dat wij dit plaatsje weder verlaten hadden.

Nennendorf is een landstadje in het voormalige graafschap *Schaumburg*, dat thans eene provincie of liever dis-

district van het keurvorstendom *Hessen-Kassel* uitmaakt. Het is eene badplaats met twee badhuizen, welke een eigendom van den Keurvorst zijn, die ook te dezer plaatse een lustslot heeft, welks voorgevel met zes zuilen pronkt. Men vindt er buitendien vele schoone en aanzienlijke huizen, en de badgasten moeten zich hier in dit schoone oord, hetwelk de kunst door aangelegde bosschen, tuinen en wandellanen vrij wat verfraaid heeft, des zomers regt goed op hunne plaats vinden.

Niettegenstaande de hier aanwezige zwavelbronnen reeds voor meer dan 200 jaren bekend en, uit hoofde van derzelver genezende krachten, wel geacht waren, heeft men echter eerst voor ruim 40 jaren aan deze badplaats derzelver tegenwoordige uitlokkende inrigting gegeven. De bronnen ontspringen gedeeltelijk onmiddelijk naast den straatweg in een bosch, en zijn met houten deksels en sloten voorzien. Derzelver water, dat door een onzer met graagte gedronken werd, is sterk gezwaveld, en wordt zwart als het eenigen tijd in een glas heeft gestaan. Nu, voor eenen verfrisschenden en aangename dronk zullen de gezonde badgasten het dan ook wel niet gebruiken; want waarlijk de reuk is genoeg, om iemand het hart in het lijf te doen omkeeren. Intusschen wil men, dat hetzelfde onderscheidene goede hoedanigheden bezit; want voor borst- en huidziekten, voor jicht en stramheid in de leden, voor eene gebrekkige spijsvertering enz. moet het zeer heilzaam zijn. Voor 16 goede grosschen (24 st.) kan men hier een zwavelbad nemen.

In de grootte herberg, waar wij eene kleine verversching namen, vonden wij eene zeer grootte zaal, die
tot

tot bals gebruikt kan worden. Een vrij goed klavier, een vleugel met een' krachtigen toon, kan dan, bij gebrek van orchest, dat er toch in den badtijd ook niet ontbreekt, de danslustige voetjes der jonge schoonen en hare aanbidders wel in beweging brengen.

Na een uur op deze plaats doorgebracht te hebben, vervolgden wij onze reis, het stadje *Rodenberg*, tusschen het *Deister-gebergte* en de *Bücke-bergen*, aan onze linkerhand liggen latende, waar men, naar de verzekering onzer reisgenooten, een zoutbergwerk en eene glasblazerij vindt; terwijl de bergen dezer streken vrij wat steenkolen en bazaltsteen opleveren.

Onze weg was beplant met populieren, die soms afgewisseld werden door bloeiende ooft- en wilde kastanjeboomen, welker schoon gevormde bladen en heerlijke bloesems zoo bekoorlijk voor het oog zijn. Tusschen en op de vruchtbare hellende akkers zagen wij menige Lipsche schoone, wier roode rokken geene onaangename kleurafwisseling met het groen der korenvelden maakten. Op schoonheid en bevalligheid konden deze dames echter, in ons oog, weinig aanspraak maken; doch wel op eene rusteloze en door geene nieuwsgierigheid afgebrokene werkzaamheid, die haar de bezorging van vee en veld met eene trouw deed verrigten, die gewis haren echtgenooten, als zij met de Hollandsche guldens in den zak te huis komen, zeer welgevallig moet wezen. De streek, waar wij ons nu bevonden, behoort tot het kleine gebied van den vorst van *Schaumburg-Lippe*. De mannelijke bewoners dezer landstreek bezoeken veelal in den zomer ons vaderland, om ons als veen- of veldarbeiders ten dienste te staan. Aan hunne vrouwtjes is dan de zorg

voor

voor akker en vee, voor huis en hof toevertrouwd. *Schoon* vee zagen wij er evenwel niet, maar wel vele varkens van eene bijzondere soort, met zwarte koppen en steile ooren.

Het stadje *Hagen*, dat wij vervolgens binnen reden, maakte geenen aangename indruk, door deszelfs in het oog vallende morsigheid en het bouwvallig aanzien der huizen. In de herberg, daar wij afstapten, om eene kom koffij te gebruiken, roemde men ons de hier aanwezige kerk; doch nooit van mijn leven heb ik vervallener en morsiger kerk gezien, en het weinige licht, dat door de smalle vensters in het gebouw viel, bragt zeker ook het zijne toe, om deze God gewijde plaats zeer somber en akelig te vinden. Eene koperen doopvont en een gedenkteeken van eenen, vroeger hier geregeerd hebbenden, graaf met zijne twee vrouwen, welker weinig belang inboezemende geschiedenis ons door de kosterin verteld werd, vermogt den slechten indruk van het geheel niet uit te wisschen.

Toen onze geleidster evenwel eene bouwvallige deur ontsloten, en ons, over eenen ingevallen grond, op het koor geleid had, beklagden wij ons niet, dat wij deze kerk hadden opgezocht. In het midden van het koor zagen wij een gedenkteeken, dat ons nitmuntend beviel. Het was eene voorstelling van Christus opstanding, bestaande uit vijf levens groote bronzen beelden, op een zwart marmeren voetstuk, waarop eene soort van sarcophaag van wit marmer geplaatst was. Het daarboven staande Christus beeld trof ons, zoo wel door de edelheid van gelaatstrekken, verhevenheid van stand als door keurigheid van uitvoering der bijzondere deelen.

Vier

Vier Romeinsche soldaten, in verschillende schilderachtige, meestal liggende of gebogene houdingen, rondom de tombe, op het voetstuk, en dus eenigzins lager geplaatst, getuigden van het meesterschap des kunstenaars, die, naar men ons zeide, een Nederlander moet geweest zijn; — de beelden althans waren voor anderhalf honderd jaar in den *Haag* gegoten.

Zoo verrassend het gezigt van deze schoone groep, die wij in dit morsige plaatsje niet gedroomd hadden te vinden, voor onze zinnen was, zoo weldadig was de indruk, dien zij achter liet. Twee schilderijen, de opstanding van Jezus en de opwekking van Lazarus verbeeldende, en vier verschillende opschriften, tusschen zuilen, in het rond van het kleine koor, geplaatst, hielden onze belangstelling luttel bezig. Zij zouden ons eenen kostbaren tijd ontroofd hebben, dien wij aan de onverdeelde beschouwing van het bovengemelde kunstgewrocht wilden besteden, van eenen tijd, die ons op dit oogenblik onbetaalbaar was, aangezien de invallende avondschemering het meer en meer bezwaarlijk maakte, om deszelfs schoonheden naauwkeurig op te nemen.

Wel voldaan over onze gelukkige verrassing, begaven wij ons uit deze kerk naar een oud slot, tegen over onze herberg, aan het einde der stad, gelegen. Doch hier was weinig bijzonders. Eenige oude schilderijen, kleine hokken van kamers en eene groote zaal, met een' leemen vloer, konden geene aanspraak op schoonheid, netheid of deftigheid maken. Dat eerwaardige en ouderwetsche, hetwelk onze verbeelding als ongevoelig in de oudheid verplaatst, ontbrak er geheel; evenwel bezit dit oude slot toch iets, dat hetzelfde, bij eenige opruiming en
ver-

verandering van binnen, tot een genoeglijk verblijf kan maken, en dat is het schilderachtige uitzigt, hetwelk men uit de vensters, over den ouden stadswal, heeft in eene zeer aangename vallei en op de oostwaarts liggende *Bücke-bergen*, wier boschrijke glooijing en schoone korenvelden nog bij de graauwende schemering een heerlijk verschiep opleverden.

Daar het slot, thans onbewoond, bestemd is voor eene woonplaats van de weduwen der geregeerd hebbende vorsten, moge het zijner toekomstige bewoonsters door zijne vrolijke uitzigten eenmaal veel genoegen doen smaken!

Thans ging het weder berg op, berg af naar *Bückeborg*. Te zien was er nu niet veel; want de nachtelijke donkerheid had de landstreek met haar floers overtoegen. Niet zonder genoegen werd de reis echter voortgezet; want vrolijke en ernstige gesprekken wisselden elkan- der af, en hetgeen wij in den loop van dezen dag op- gemerkt hadden, bood ons daartoe overvloedige stof aan. Onze jonge reisgenooten stemden eenige, ook bij ons bekende, Deutsche volksliederen aan, die eenen weer- klank vonden in onze gemoederen, en vrolijk schalde ons meerstemmig gezang, van uit onzen voortrollenden wagen, in de stille landstreek. — TOLLENS volkslied werd ook uit volle borst gezongen, en onze Deutsche reisgenooten roemden even zeer de melodij, als de vloeibaarheid en zangerigheid der Nederlandsche verzen. De inhoud van het lied werd, zoo goed zich dit door ons doen liet, in Hoogduitsche woorden overgebracht, en ofschoon maat en rijm daarbij geheel verloren gin- gen, ben ik echter verzekerd, dat wij zulk een' onzin niet voor den dag hebben gebragt, als ik voor kort in

ee-

eene, anders niet onverdienstelijke Duitsche vertaling van ons volkslied in een Duitsch jaarboekje aangetroffen heb, waar het woord *feestgedruisch*, zekerlijk door een onnaauwkeurig afschrift van het oorspronkelijke, door *pestgewühl* is vertaald, welk woord alzoo, te midden van goede verzen, eene allergekste vertooning maakt.

Om 11 uur kwamen wij in de residentie van den vorst van *Schaumburg-Lippe*, het 2000 zielen bevattende stedeke *Bückeborg*. Onze koetsier reed de stalling in van het logement *das Deutsche Haus*, en wij, meenende, dat hij hier slechts voederen wilde, om ons dan verder, volgens afspraak, naar *Minden* te brengen, bleven gerust in het rijtuig zitten. Toen echter de paarden afgespannen werden, en een paar slaapdrunkene bedienden het portier openden, en onze koffers in huis wilden dragen, bemerkten wij, wat het plan van onzen *zwager* was. Eenige niet malsche gevoelsuitdrukkingen, die op het hoofd van dezen nederkwamen, stremden den ijver der gediensstige geesten; doch daar onze koetsier zich verontschuldigde, dat wij ons onder weg te lang hadden opgehouden, dat hij daardoor niet voor poortsluiten in *Minden* had kunnen komen, en die vesting ook gedurende den nacht niet mogt binnen rijden, besloten wij, in zijne schikking te berusten, onder voorwaarde echter, dat hij om half twee weder gereed moest zijn, om ons verder te brengen. Daardoor wilden wij ons het genoeg verschaffen, de zon op den top van den *Jakobsberg* te zien opkomen. Aan eenen genoegelijken en verkwikkenden slaap viel dus niet te denken, en daarom werden de kleine twee uurtjes, na het hier genuttigde
avond-

avondeten, al pratende en half duttende doorgebracht. Vóór den door ons bepaalden tijd waren wij dan ook in de weer, om onzen koetsier tot de afreis aan te sporen. Deze was echter, toen hij weder op den bok zat, maar gansch niet gemust, dat wij hem geene langere rust hadden gegund, en scheen opzettelijk langzaam te rijden, om ons misnoegen te veroorzaken en later, dan wij wenschten, bij het doel van onzen morgenrid te doen aankomen.

Dat doel was eene kleine buurt, de *Klus* geheeten, van welke een landweg naar de *Porta Westfalica* liep. Na een uur rijdens bereikten wij dat punt, stapten uit den wagen, en lieten onze bagaadje, niet zonder tegenpruttelen van onzen vriendelijken voerman, die nu reeds zijn bedongen vrachtgeld wilde hebben, naar *Minden* rijden.

Wij zelve sloegen toen een' zandweg in, en wandelden, in de koele, doch niet zeer aangename morgenlucht, eene boschachtige streek te gemoet, in welke wij het spoor van onzen weg verloren. Door het geboomte werd de berg, dien wij ons voorstelden te beklimmen, aan ons gezigt onttrokken, en vruchteloos zochten onze oogen naar eenen vriendelijken leidsman in dezen doolhof van zandpaden.

Eindelijk zagen wij tusschen de boomen eenige boeren woningen, doch derzelver bewoners schenen nog in eene diepe rust te liggen, en dreigend hondengeblaf hield ons terug, om niet al te zeer in derzelver nabijheid te komen. Een onzer reisgenooten was evenwel zoo gelukkig, van eenen landbewoner eenige aanwijzing voor onze verdere wandeling te bekomen, en, na eene zijlaan ingeslagen te hebben, waren wij al spoedig

dig op eenen akker, die onmiddelijk aan den voet des bergs lag. Den berg zelven zagen wij, vlak voor ons, trotsch zijne kruin in de hoogte verheffen, en een lief kerkdorpje vertoonde zijnen bemosten toren en kerk zeer schilderachtig tusschen het groene loof der boomen, welke de helling des bergs in weelderigen groei bedekten. Thans ging het opwaarts, eerst voorbij eene boeren woning, en daarna tusschen kreupelbosch, dat hier en daar door stoute eiken en beuken vervangen werd, over een steil voetpad naar boven. Daar dit pad weinig kronkelde, en de stelling maar zelden door eene flauwewere helling afgebroken werd, kostte die togt ons moeite en zweet. Zoo klommen wij langzaam naar boven, en bemerkten eindelijk aan de boven ons hangende verguldene dauwdruppelen, dat het leven en vreugde wekkende hemelligchaam ons verraste op een punt, waar wij hetzelfde nog niet wenschten te begroeten. Eene kleine hoogte, ter zijde van ons pad, en een vrij uitzigt naar het oosten verschafte ons echter een heerlijk genot, daar wij de zon thans in haren vollen stralenglans, slechts weinige graden boven den horizon, aanschouwden. Doch, welk een gevoel welde niet op in onze borst, toen wij eindelijk den top van den *Jakobsberg* bereikt hadden, en aldaar het schilderachtigste, het bekoorlijkste landschap voor onze oogen uitgespreid zagen. Vruchtelooze moeite, om u een tafereel te schetsen, dat met geene pen te beschrijven, en, in deszelfs eigendommelijke pracht en afwisselend schoon, door geen penseel te malen is!

Wij bevonden ons op den westelijken kop van het *Süntel-gebergte*, hetwelk met de *Mindensche bergen*, die aan de overzijde van de *Wezer*, verder naar het

wes-

westen loopen, den noordrand van het *Teutoburgerwoud* en de grens van het Germaansche vlakke land uitmaakt. Ongeveer 600 voeten boven den waterspiegel der *Wezer*, dien wij steil beneden onze voeten zagen, beschouwden wij hier, ter linker en regter zijde, een aanmerkelijk deel van het *Wezerdal*, dat zich als een heerlijk panorama aan onze oogen vertoonde.

Vlak tegen ons over zagen wij den reusachtigen *Wittekindenberg*, als de oostelijke grens van het *Wiehen* of *Mindensche gebergte*, op eenen afstand, die, zoo kwam het ons althans in den beginne, doch verkeerdelijk voor, door eenen fikschen steenworp te bereiken zoude zijn. — Eigenlijk maken het *Wiehen* en *Süntel-gebergte* slechts ééne bergketen uit, doch die hier tusschen den *Wittekinden*- en *Jakobsberg* een dwarsdal (*) heeft, door hetwelk de breede *Wezer*-stroom zich den doorgang naar de noordelijke vlakte van Duitschland gebaad heeft.

Regts, op ruim 1 uur afstands, vertoonde zich de Pruisische vesting *Minden*, met hare torenspitsen, en voor en achter en ter zijden der stad zag men de schoonste afwisseling van groene korenvelden en versch geploegde of bezaaide akkers, met eene grauwe heuvelketen verre naar het noorden. Aan onze linkerzijde konden wij den kronkelenden loop van de *Wezer* in het heuvelachtige landschap opmerken. Op den voorgrond zag

(*) Door *dwarsdalen* verstaat men die dalen, welke de verschillende bergen of bergkruinen van eene en dezelfde, in de lengte voortloopende keten van elkander scheiden. Doordien zij zulk eene keten alzoo doorsnijden, onderscheiden zij zich van de *lengtedalen*, die tusschen de bergen van verschillende ketens, en dus evenwijdig met dezelve loopen.

Zag men een vrij aanzienlijk dorp of vlek, hetwelk eene zeer schoone ligging, aan de helling van eenen heuvel, had. Meer achterwaarts leunden tallooze dorpen tegen de zuidwaarts gelegene hoogten, en gaven door hunne witbepleisterde en met roode pannen gedekte huisjes, die gedeeltelijk tusschen het frissche groen der boomen verscholen lagen, aan het schoone landschap de menigvuldigste verscheidenheid. De hooger klimmende zon spiegelde zich op de watervlakte van den breeden stroom, en bestraalde de voorwerpen met haren gouden glans; schoon gevormde wolkjes wierpen hare voortsnellende schaduwen op versch geploegde akkers of op golvende korenvelden, en bragten daardoor die afwisseling en schakering der kleuren te weeg, die altijd zoo aangenaam op het gezigt werken.

Leven was in deze vrolijke schepping verspreid; want het gevederde zangerenkoor liet zich, in de boomen en struiken onzer nabijheid of in de verder verwijderde dalen, in vrolijke toonen hooren. De opklimmende rook uit de boerenwoningen was ons een bewijs, dat derzelve bewoners zich den slaap uit de oogen hadden gewreven en nu het ontbijt gereed maakten; enkele wakkere landlieden, met ploegende of eggende paarden, vertoonden zich reeds op de glooiende heuvels, door den verren afstand aanmerkelijk verkleind, in volle werkzaamheid, en aan de overzijde van den stroom rolden er rijtuigen over den, van *Minden* naar *Herford* en *Bielefeld* loopenden, straatweg, die, van uit ons gezigtspunt, een smal voetpad geleek. — Niet te ver zadigen waren onze blikken van al het schoone, dat hier op te merken viel; in sprakelooze verrukking bewonderden wij de pracht der natuur, en gevoelden

M

de

de nabijheid van onzen Schepper en Verzorger, die Zijne magt, wijsheid en liefde op zulk eene kennelijke wijze in Zijne schoone schepping heeft geopenbaard. Een vijftig voeten verder naar beneden vonden wij eene kleine boerenwoning, met een klein moes- en bloemtuintje op de helling van den berg. Neergezeten op eene zodenbank, vergastten wij ons hier, onder het genot van een sober ontbijt, op nieuw aan de natuurschoonheden, die voor onze oogen uitgespreid lagen.

De losbranding van een klein stak geschut, buiten ons gezigt doch op eenen kleinen afstand van ons, door de bewoners van bovengenoemde woning afgeschoten, verraste ons niet weinig. In den beginne was het geluid zwak, even als een gewoon geweerschot, doch met telkens vermeerderende kracht werd het van de tegen over- en omliggende bergen teruggekaatst, en was niet ongelijk aan eenen plotseling losgebarstenen, in kracht aanwinnenden en in rommelend geluid wegstervenden donderslag. Waarlijk, mijn Vriend, dit geluid was eerbiedwekkend, en gaf ons eene kleine voorstelling van de verhevenheid eens onweders in deze bergachtige streken. Eene tweede en derde losbranding, op ons verlangen herhaald, gaf ons een nieuw bewijs van de wonderbare echo, die ons oock eenige luid geroepene woorden zeer duidelijk 4 of 5 malen terug gaf.

Wij daalden langs een smal voetpad naar beneden, en vonden het nu zeer begrijpelijk, dat wij de bovengenotene *slechte* koffij *zeer goed* betaald hadden; want de steile weg, dien wij soms gaande, dan kruipende, en eindelijk gedwongen rennende aflegden, moest door de goede lieden telkens bewandeld worden, wanneer zij zich zelve of hunne gasten van water wilden voorzien.

Dat

Dat pad, hetwelk op zijne steilste punten eene zwakke en niet te vertrouwene leuning had, ging zijdelings voorbij eenige plaatsen, waar ettelijke arbeiders bezig waren den zandsteen uit den berg te halen. Daar zag men den berg zeer vlak, even als met een scherp werktuig, afgesneden, en de naar het noorden, met eenen hoek van 30 à 40 graden, afhellende schichten of lagen zandsteen hadden hier meest eene dikte van 3 à 4 voeten. Verder naar boven, waar de berg op sommige plaatsen van aarde ontbloot was, waren die lagen van mindere dikte, en tusschen dezelve, in de voegen of scheuren, hadden wij, naar onze meening, ook ijzerërts opgemerkt.

Aan den voet van den *Jakobsberg* liep een zandweg, die nog wel een 20 voet boven den waterspiegel der rivier verheven was. Wij staken die rivier nu in eene pont over, om aan de andere zijde den *Wittekindenberg* te beklimmen. En zoo waren wij nu bij de zogenoemde *Porta Westfalica*, of de hoofdopening van het *Wezer-gebergte*, wier eene zuil wij zoo even verlaten hadden. Ongeveer 200 schreden vlak land was er nog tusschen den linkeroever der *Wezer* en den straatweg, die onmiddelijk langs den voet van den *Wittekindenberg* loopt.

Tusschen hooge boomen ging het nu eerst zachtjes opwaarts tot aan de houtvesterswoning, waar wij onze jassen en mantels lieten, die ons bij het beklimmen van den *Jakobsberg* niet weinig gehinderd hadden. De weg naar boven was gemakkelijker en meer kronkelend, dan die van den anderen berg; op denzelfen hadden wij, naar het zuiden, ook telkens de schoonste gezigten. Ruwe steenen zitplaatsen en met mos bedekte hou-

ten banken, die door forsche eiken of beuken overschaduwde werden, noodigden ons meer dan eens tot eene korte rust en tot een genoeglijk uitzigt, over de boomrijke helling, in het vruchtbare *Wezerdal*. Boven, op den ronden en 800 voet hoogen top, rijk met boomen omkranst, doch in het midden met eene grasrijke, opene ruimte, vonden wij eenen ronden, antieken toren, die uit vierkante stukken zandsteen ter hoogte van 50 voeten gebouwd, en met enkele vensters of openingen en van boven met eenen uitgetakten ommegang voorzien is. De deur des torens was gesloten, en daardoor was het ons niet mogelijk op den trans te komen, ten einde van daar de omliggende landstreek te beschouwen. Het schoone uitzigt, dat wij op ons standpunt hadden, stelde ons echter daarvoor schadeloos; want, hoewel het *Wezerdal* naar de noordzijde, door bosch en struiken, onzichtbaar was, lag hetzelfde naar het zuiden weder in zijne volle pracht voor onze oogen, en hier nog rijker met dorpen bezaaid, dan bij het gezigt van den *Jakobsberg*. - Toen wij weder langs een ander pad naar beneden gingen, kwamen wij op eene opene vlakte, waar wij eene oude, met dikke muren voorziene kapel aantroffen, welker eene zijde onmiddellijk aan eene aanmerkelijke steilte stond. In de kapel zelve, die aan *St. Margaretha* toegewijd moet zijn, en in welke wij, door eene der openingen, onze nieuwsgierige bliken wierpen, vonden wij slechts eene ledige ruimte en eenen oneffenen, naar het scheen, ongeplaveiden grond. Of zij ook nog van eenig geschiedkundig aanbelang is, zijn wij niet te weten gekomen; maar wel is dit de berg zelf, die niet te onregt den naam van *Wittekind* voert:

voert: want deze dappere Saksische heervoerder, dien KAREL *de groote* eerst na eenen dertigjarigen strijd heeft kunnen bedwingen, en toen tot de aanneming van het Christendom noodzaakte, heeft aan den voet des bergs zijnen burg gehad, waarvan nog eene verhevenheid den omtrek en de fundamenten aantoon, terwijl eene in 1829, uit zandsteen, gebouwde obelisk aldaar zijn aandenken vereeuwigt.

Toen wij hier aangekomen waren, namen wij een hartelijk afscheid van onze Hannoversche reisgenooten, die nu verder eene voetreis door het gebergte wilden ondernemen; terwijl wij, met zweet en stof bedekt, den weg naar *Minden* insloegen, waar wij tusschen 10 en 11 uur voor den middag binnentraden.

Minden ligt aan de *Wezer*, en eene steenen brug, die op 7 bogen rust en 600 voet lang is, verbindt haar met den regteroever dezer rivier. Wij waren echter van den straatweg, die op eenigen afstand van den linkeroever loopt, de stad door drie poorten, alle van eenen geel-rooden zandsteen gebouwd, binnen gekomen, en zagen hier de gewone kenteekenen eener vesting, - wallen, grachten, wachthuizen en wat dies meer zij. Binnen de vesting vonden wij, bij een groot exercitieplein; ook eenige groote militaire gebouwen, die uit groote bonte zandsteen opgetrokken waren, en daaronder een zeer groot lazaret of militair hospitaal. De huizen der inwoners, in de enge, sommige steil oplopende, en zeer morsige straten, zagen er in het geheel niet bekoorlijk uit, noch door schoonheid van bouworde, noch door uitwendig voorkomen van zindelijkheid.

In het logement van *BIBER* vonden wij onzen koetsier,

sier, die zeer boos was over ons lang uitblijven, doch door onzen waard spoedig tot zwijgen werd gebragt, en van ons het beloofde vrachtgeld ontving. Na eene noodzakelijke verfrissching lieten wij ons een krachtig middagmaal wel smaken, en vernamen toen, dat er in *Minden* geene kweekschool voor onderwijzers of eenige andere bezienswaardige inrigting voor het onderwijs bestond, zoodat wij des namiddags onze reize naar *Osnabruck* voortzetterden.

Een terugkeerend, ledig rijtuig bood ons daartoe eene geschikte en goedkoope gelegenheid aan. De weg was goed, en aan onze linkerzijde hadden wij bij voortdoring het gezicht op het *Wiehen-gebergte*, hetwelk nagenoeg evenwijdig met onzen straatweg liep. De behoefte aan rust deed zich intusschen bij onze vermoeide lichamen nu zoo zeer gevoelen, dat onze opmerkzaamheid niet meer bestendig op de omringende natuur gevestigd konde blijven. Tot aan *Lübbecke* bragten wij den tijd meestal slapende door, en stelden ons dus eenigermate schadeloos voor de rust, die wij den voorgaanden nacht aan onzen togt naar de *Porta Westfalica* opgeofferd hadden.

In een groot en welingerigt logement van het stadje *Lübbecke* dronken wij thee; doch het scheen, dat de logementhouder dien drank zeldzaam aan zijne gasten gewoon was aan te bieden. In eene *grootte* kan was zeer weinig thee en eene groote hoeveelheid water gestort, en toen wij, omdat wij zeer dorstig waren, ons verlangen naar meer drinken te kennen gaven, werd de kan naar de keuken gebragt en weder met water gevuld; zoodat het aftreksel al weinig overeenkomst had met dien verfrisschenden en aangenaamen drank, welken

ken wij in ons vaderland gewoon zijn te drinken. Eene goede les voor ons, om naderhand in deze streken liever van de koffij gebruik te maken, die men er waarlijk zeer goed drinkt.

Op onzen weg over *Oldendorf* naar *Osnabruck* hadden wij dikwijls de schoonste gezigten in heuvelachtige en boschrijke landschappen, die, op de hellende hoogten aan onze linker- en in de dalen aan onze rechterzijde, de schoonste afwisseling van vruchtbare korenakkers en bijkans onafzienbare vlasvelden vertoonden. Deze laatste overtuigden ons, dat men in deze streken veel aan den vlasbouw doet, en ook de weefstellen in de kleine herbergen, waar wij pleisterden, en in de daar nevens staande huizen waren onbedriegelijke ken-teekenen, dat wij ons in die streken van westelijk Duitschland bevonden, waar veel linnen vervaardigd wordt. Op sommige plaatsen, waar de weg van uit een boschrijk oord over langzaam oplopende heuvels ging, werden wij niet weinig getroffen door het verrukkelijk gezigt, hetwelk men van vrij aanzienlijke hoogten in de schoonste dalen had, waar schilderachtige dorpjes, in het bekoorlijke en in verscheidenheid zoo zeer uitmuntende landschap, aan het oog de aangenaamste rustpunten schonken.

Tegen den avond vonden wij aan den straatweg eenen geweldig dikken boom, die door een onzer gemeten werd, en meer dan 40 voeten in den omtrek had. Jammer dat deze boom dood, en in eenen de ontbinding naderenden toestand was. Hoe heerlijk moet het gezigt van zulk eenen forschen boom, toen hij nog met uitgebreide takken en rijken bladerdos pronkte, niet voor den beschouwer geweest zijn, - van eenen boom,
aan

aan welks voet de Heidensche Saksers den Goden mischien eertijds hunne offers bragten,

In de nabijheid van *Osnabruck* liep de weg zoo hellend naar beneden, dat onze voerman de *Hemmschuhe* onder de raderen moest leggen, om daardoor den wagen in zijne snelle vaart op te houden. Deze schoenen bestaan uit ijzeren werktuigen, die om de achterste wielen, waar deze den grond raken, sluiten, en met kettingen aan dezelve vastgemaakt worden, waardoor deze niet kunnen rollen, maar over den grond moeten slepen.

Des avonds om half 11 kwamen wij in *Osnabruck*, en namen ons verblijf in het logement van BÖHMER, *Zum krummen Ellenbogen*, dat juist geen aangenaam uitzigt heeft, maar waar men eenen vriendelijken en beschaafden waard, goede tafel en bedden en eene nette bediening aantreft,

In mijnen volgenden denk ik u met de kweekschool voor onderwijzers bekend te maken, en u daarna iets te melden van de andere inrigtingen voor het onderwijs, die in deze stad gevonden worden,

*

TIENDE BRIEF.

Nadat wij in ons logement te *Osnabruck* zeer goed geslapen hadden, begaven wij ons op Zaterdag den 17 Mei, des morgens om 9 uur, naar het Protestant-sche seminarium voor schoolonderwijzers. Wij vonden het aan de eene zijde der stad, onmiddelijk aan den stadswal, gelegen, en bemerkten, dat het geen onaanzienlijk gebouw, hoewel wat onregelmatig van voorkomen was. Een vrij hooge muur omsloot hetzelfde aan de eene zijde, en door eene kleine deur kwamen wij op eene binnenplaats, waar de verschillende vertrekken der school in twee vleugels des gebouws lagen, die regthoekig aan elkander sloten.

Wij werden door den Heer *THORBECKE*, Theologisch candidaat en eerste inspecteur of hoofdonderwijzer der kweekschool, in zijne woning ontvangen, en, nadat wij hem met ons verlangen, om de inrigting te zien en het onderwijs bij te wonen, bekend hadden gemaakt, in het leervertrek der kweekelingen binnengeleid. Dit was eene vrolijke kamer, die het uitzigt had in den tuin der kweekschool, en in dit leervertrek zaten 10 jongelingen, van 18 tot 22 jaren, om eene tafel.

Een

Een der kweekelingen moest eene proeve geven van onderwijs over een opgegeven onderwerp, en daartoe de zoogenaamde acroamatische of aaneengeschakelde mondelinge voordragt gebruiken. Hij sprak over de *voor- en nadeelen van het streven naar lof, roem en eere*; doch ik kan niet zeggen, dat zijne redevoering of verhandeling ons bijzonder beviel. In de inleiding was gebrek aan orde, geleidelijken gang en overeenstemming. Zoo b. v. kon onze jonge man maar in een zet van de zucht om te bevallen, die den jongen knaap zijne krachten bij leeren en spelen doet inspannen, op de eer- en roemzucht van eenen JULIUS CESAR en van een paar andere helden der oudheid overspringen. De behandeling van het onderwerp zelf liep naar eene goede verdeeling vrij geregeld, hoewel zeer droogjes af. Naar den toon en de uitdrukkingen te oordeelen, kwam het ons voor, dat deze kweekeling zijne proeve eerst schriftelijk uitgewerkt, en daarna woordelijk van buiten geleerd had.

De wijze, waarop hij nu die van buiten geleerde les uitsprak, was verre af van onze goedkeuring weg te dragen. Het is mogelijk, dat de tegenwoordigheid van vreemden hem eenigermate beschroomd en verlegen maakte; doch dit was dan toch van geen nadeeligen invloed op zijn herinnerings-vermogen, daar hij geene enkele maal haperde in zijne mondelinge voorstelling, die tusschen de 8 en 10 minuten geduurd zal hebben. Op zijne mondelinge voordragt was echter veel aan te merken; want zij was eentoonig en zonder nadruk, en miste daardoor dat bevallige en indruk makende, waardoor de spreker met genoegen gehoord, en zijner rede de weg tot het verstand en hart van den hoorder geopend wordt.

Zal

Zal eene mondelinge rede indruk maken, dan moet dezelye, voorondersteld dat haar ook de andere goede eigenschappen niet ontbreken, met toon en nadruk worden uitgesproken, en de spreker moet daarom het rede-accent juist op die woorden laten vallen, welke door derzelver belangrijkheid de oplettendheid van den hoorder vereischen, ten einde dezen daardoor te leiden en te bepalen tot de juiste en duidelijke voorstelling van de gedachten, die bij hem opgewekt zullen worden.

De aanmerkingen, die de Heer THORBECKE dezen kweekeling, na zijne gegevene proeve, maakte, hadden meest betrekking op de behandeling en verdeling der stof en op eenige onjuiste spraakkunstige uitdrukkingen, welke laatste in hem meer dan in de andere kweekelingen te verontschuldigen waren, daar hij in het graafschap Bentheim te huis behoorde, waar het Nederduitsch de gewone volkstaal is. Wat de Heer THORBECKE zeide, was wel goed, doch, bij vergelijking met datgene, wat wij in *Hannover* bij eene soortgelijke teregtwijzing van de kweekelingen gehoord hadden, op verre na zoo helder, bevattelijk en indrukmakend niet als daar. Die bespraaktheid en vloeiende voordragt, welke den Heer RETTIG en ook RITTMELJER zoo eigen zijn, misten wij in den onderwijzer dezer school, welken ook die tegenwoordigheid van geest en die gevatheid schenen te ontbreken, waardoor den onderwijzer het gebrekkige spoedig in het oog valt, en waardoor het verkeerde gemakkelijk wordt teregt gebragt.

Geen van ons drieën begreep echter, welk nut er voor toekomstige onderwijzers van lagere scholen uit *soortgelijke* te voren opgestelde, en dan van buiten geleerde, verhandelingen te trekken is. Het is waar,
zij

zij kunnen zich daardoor oefenen, om hunne gedachten over een gegeven onderwerp duidelijk, geregeld en schoon uit te drukken, en tevens hun geheugen door het van buiten leeren versterken; doch waarom dan niet liever onderwerpen genomen, die meer in den kinderkring te huis behooren, en welke, bij eene bevallige en levendige voorstelling der zaken, de aandacht der kinderen meer boeijen, dan immer met zulke verhandelingen het geval kan zijn? Welk belang kan het jonge en levendige kind toch stellen in eene redevoering, die een afgetrokken onderwerp, naar de regelen der redeneerkunde, afgemeten en droog behandelt, en waarbij zijne geestvermogens meest lijdelijk werkzaam zijn? Is het bij den acroamatischen leervorm, waarin de onderwijzer onafgebroken het woord voert, niet, meer dan bij eenige andere leerwerkzaamheid, een alereerst vereischte, dat hij, door gepaste keuze van zijne onderwerpen en door eene aanschouwelijke en levendige voorstelling der zaken, dien lijdelijken toestand zijner leerlingen bestendig aanprijkt, en hen zelve daardoor belang in het onderwijs doet stellen?

Mijns inziens moet de zoogenaamde mondelinge voordragt des onderwijzers, wat derzelve stof betreft, zich bij voorkeur tot vertellingen, fabelen en beschrijvingen bepalen; omdat het kind een zinnelijk wezen is, en het best door voorstelling van zinnelijke zaken, — en dat zijn in deze de handelende en sprekende *personen*, op *plaatsen* die omschreven, en onder *omstandigheden*, die voor de verbeelding aanschouwelijk voorgesteld worden, — tot de betrachtting van algemeene of bijzondere pligten aangespoord, en op deszelfs zedelijkheid en godsdienstigheid gewerkt kan worden. Om de vertellingen tot dat

dat einde te doen strekken, moet hij zijn verhaal somtijds afbreken en vervangen door gepaste vragen, en de kinderen daardoor leiden, om nuttige leeringen, algemeene waarheden en bijzondere toepassingen uit de vertelling te trekken, die van blijvender indruk zullen zijn, dan de beste logische uiteenzetting van een zedekundig onderwerp. De Heilige Schrift levert ons eenen schat van voorbeelden, zoo wel in een eenvoudig en levendig verhaal van de levensbijzonderheden van sommige merkwaardige personen, als in de voortreffelijke gelijkenissen van onzen Zaligmaker, waarin ons de personen en zaken zeer levendig voor de verbeelding, en dus, als het ware, aanschouwelijk voor oogen worden gesteld. Ook de Vaderlandsche en Algemeene geschiedenissen openen den onderwijzer eene rijke voorraadschuur van stof voor vertellingen, en dat ook de fabelwereld veel ter leering der schooljeugd aanbiedt, is door verstandige opvoeders nimmer in twijfel getrokken.

Sommige onderwijzers zijn gewoon, hunnen leerlingen van tijd tot tijd eene vertelling voor te lezen, en, wanneer zij in de kunst van vertellen niet zeer bedreven zijn, kan de voorlezing van zulk een verhaal hare nuttigheid hebben, wanneer de onderwijzer, naar de behoeften zijner leerlingen, weet te *geven* en te *nemen*. Nimmer echter leze hij eene vertelling voor, die hij niet vooraf gelezen en bestudeerd heeft. Daardoor zal hij menige uitdrukking, die voor zijne leerlingen niet bevattelijk genoeg is, door eene betere kunnen vervangen; *hier* iets kunnen weglaten, wat voor zijn oogmerk niet dienstig is, *daar* de eene of andere bijzonderheid, tot beter verstand of tot opwekking of boeiing der opmerkzaamheid, wat meer kunnen om-

schrijven, en daardoor aanschouwelijker voor de verbeelding maken. Ik behoef u niet te zeggen, dat vele zedekundige verhalen van Mevrouw van MEERTEN, geb. SCHILPEROORT, van SALZMANN, de *Robinson Crusoë* en andere werkjes van CAMPE, de lieve boekjes van C. SCHMID, en vooral de voortreffelijke *Bijbel voor kinderen* van dien begaafden en beschaafden kinderschrijver daartoe uitnemend bruikbaar zijn.

Die vrije lezing, als ik ze zoo eens noemen mag, moet echter, zal ze wezenlijk indruk maken, vol toon en nadruk wezen; de onderwijzer moet volkomen natuurlijk lezen, levendig en met waardigheid, naarmate het onderwerp dit vordert; anders zal de onoplettendheid zijner leerlingen, hoe schoon de zaken in het boek ook behandeld mogen zijn, zijne onbekwaamheid aan den dag brengen, en het doel, dat hij zich voorstelt, zal gemist worden.

Van meer belang is het echter, dat de onderwijzer in plaats van de vertellingen voor te lezen, dezelve geheel vrij, zonder boek of opstel in de hand, mondeling voordraagt.

Het meerdere nut daarvan valt genoegzaam van zelf in het oog. Immers de onderwijzer kan dan, door het levendige woord en door natuurlijke gebaren, beter op zijne leerlingen werken, dan wanneer hij onophoudelijk in het boek moet zien, en meer op de stof dan op de kinderen letten, aan welke hij dezelve als voedsel voor verstand en hart wil toedienen. — Daar zijn vele schoone vertellingen voorhanden, die hij tot stof voor zijn mondeling onderhoud kan nemen. Ik zou hem echter niet raden, om die vertellingen woordelijk van buiten te leeren, en ze zoo aan zijne leerlingen voor te dragen.

Te-

Teregt zegt SALZMANN, in zijne *Aanleiding tot eene verstandige opvoeding van opvoeders*: » Men zegt wel eens: de man spreekt als een boek, wanneer men iemand prijzen wil, wegens zijne gave anderen met genoegen te onderhouden. Maar wanneer gij u met uwe kinderen onderhoudt, dan geef ik u den raad: spreek niet als een boek, maar zoo als een mensch in de verkeering met menschen gewoon is te spreken, — spreek de taal der gemeene zamenleving. Wanneer men een boek schrijft, dan wikt en weegt men elk woord en elke spreekwijze, en mijdt vele uitdrukkingen der gemeene zamenleving, als onwelvoegelijk. Mijd gij bij uwe verhalen geene uitdrukking als onwelvoegelijk, waarvoor gij u in de dagelijksche verkeering niet behoeft te schamen; daardoor wordt uw verhaal levendig, en kan den kinderen bekooren.»

Deze aanmerking van den voortreffelijken opvoeder is volkomen van toepassing op hetgeen ik hier boven zeide; want draagt de onderwijzer zijn verhaal met de woorden van het boek voor, dan zal hij stijf en gedwongen in zijne voordragt zijn en weinig indruk maken.

Het is echter noodzakelijk, dat hij den zakelijken inhoud van hetgeen hij gelezen heeft en voordragen wil, *goed* in het geheugen hebbe, opdat hij zich onder het verhaal niet behoeve te bedenken, en geene onwaarheden aan zijne leerlingen opdissche (*).

Is

(*) Zoo iets kan namelijk ligtelijk gebeuren bij vertellingen uit de Bijbelsche geschiedenis, wanneer men de geschiedenis in den Bijbel-zelfen niet gelezen en bestudeerd heeft. Men kan dan de personen wel eens iets doen verrigten of zeggen, dat geene waarheid is, of zelfs tegen de waarschijnlijkheid aandruischt.

Is de stof van grooten omvang, en mag er van het wezenlijk belangrijke en voor zijn oogmerk dienstige niets overgeslagen worden, dan kan hij de bijzonderheden, zoo als die op elkander moeten volgen, en de zedekundige lessen, die er uit getrokken moeten worden, vooraf op een reepje papier in het kort aantekenen, welke aantekening hem dan onder de vertelling tot eenen geschikten leiddraad en tot een herinneringsmiddel kan dienen.

Hoedanig moet nu de inkleeding van het verhaal, hoe de mondelinge voordragt, hoe de toepassing wezen? Wanneer een jong onderwijzer, die zijnen leerlingen iets vertelt, bespeurt, dat zijn verhaal, ongeacht de gepastheid der stoffe en de verstaanbaarheid van den inhoud, geenen indruk maakt op zijne kleine hoorders, dan ligt de fout allerwaarschijnlijkst bij hem zelve, *of* in zijne weinige bespraaktheid, *of* in zijnen toon, *of* in eene ongepaste inkleeding.

Veelvuldige oefening en het bestuderen van goede kinderwerken, van welke wij boven eenige opgegeven hebben, zullen hem langzamerhand meester maken van de taal; en, om gewaar te worden, hoe hij zijnen toon onder het vertellen moet inrigten, en hoe hij zijne stoffe moet inkleeden, geve hij naauwkeurig acht, op welke wijze die aangename vertellers te werk gaan, welke de ooren en oogen van een gezelschap boeijen, en die men in alle kringen der menschelijke zamenleving ontmoeten kan.

Het is waar; daar zijn er, die door hunne snaaksche uitvallen den lachlust prikkelen, of door hunne vernuftige wendingen de opmerkzaamheid boeijen; doch dit is niet allen gegeven, en toch zijn er velen, die bij
mir-

mindere gaven een genegen oog en oor vinden, en door hunnen levendigen toon en vloeienden woordenstroom, door hun natuurlijk handengebaar en sprekend gelaat, dat de werking der hartstogten uitdrukt, de belangstelling bestendig gaande houden. Deze goede modellen trachte de onderwijzer na te volgen.

Doch er is nog meer voor hem op te merken. Het gros der menschen blijft altijd gehecht aan het zinnelijke. Wordt er voedsel gegeven aan de verbeeldingskracht van den mensch, dan wordt hij doorgaans aangenaam bezig gehouden. En van deze gehechtheid aan het zinnelijke weten de goede vertellers ook behoorlijk partij te trekken. Zij toch vermijden veelal de zoogenaamde algemeene uitdrukkingen, maar noemen de zaken meer in bijzonderheden. Zij zijn uitvoerig in kleinigheden; beschrijven de plaatsen zoodanig, dat wij ze in onzen geest voor oogen hebben; teekenen ons de personen zoo naauwkeurig af, dat wij er ons een beeld van kunnen vormen; zij voeren die personen handelend en sprekend in, en ontwerpen dus, als het ware, eene bekoorlijke schildery, die zoo wel door haar levendig koloriet aan onze verbeelding behaagt, als door hare fiksche en uitvoerige teekening onze opmerkzaamheid gespannen houdt, en den geest telkens nieuwe punten van beschouwing aanbiedt. Wel nu, zulke voorbeelden diende een jong onderwijzer na te volgen, of, wanneer hij zoo gelukkig niet mogt zijn, die dikwijls voor oogen te hebben, zou ik hem raden, om de vertellingen van *Moeder de Gans* in handen te nemen, en in dat oude, door de nieuwe opvoedkunde verachte, boek eens trachten op te sporen, waardoor deszelfs inhoud door alle jonge kinderen met zoo veel genoegen ge-

hoord en gelezen wordt. Zeker draagt het wonderbare daar veel toe bij, doch dit niet alleen of voornamelijk. Meer moet de oorzaak gezocht worden in de eenvoudige, naïve en fiksche teekening van omstandigheden en personen; in de dramatische voorstelling van de handelingen der laatste; in de beschrijving van kasteelen, bosschen, huizen en maaltijden, die den kinderen met enkele pennetrekken voor de verbeelding worden getooverd. En zoo kan dat oude boek, dat ik echter geenszins, om deszelfs stof, onvoorwaardelijk wil aanbevelen, hem leeren, hoe hij zijne voordragt voor kinderen moet inrigten. Spreekt hij b. v. van iemand, die met een schip eene zeereis doet: hij geve hun eene uitvoerige beschrijving van zulk een vaartuig, niet door hun juist ieder vertrek, ieder stuk hout, ieder zeil, ieder touwtje op te noemen, maar door hun zulk een vaartuig, zoo als het de wateren doorklieft, met zijne bezige manschap, deze hier, die daar werkende, levendig voor oogen te stellen. Spreekt hij van eene zekere daad, die door een' persoon verrigt wordt, hij zij dan niet karig in het voorstellen van al zulke bijzonderheden, waardoor die daad in een helder licht gesteld en aanschouwelijk voor de verbeelding wordt. Laat hij de personen iets zeggen, hij doe het niet in algemeene bewoordingen, maar voere ze zelve handelend en sprekend in.

»Waarlijk ik kan niet beter doen, dan hier op een practisch voorbeeld van den grooten SALZMANN, ontleend uit zijne straks genoemde *Aanleiding* opmerkzaam te maken. »Gij kunt, b. v., zeggen: De moeder, van hare reis terug komende, bragt haren kinderen vruchten en speelgoed mede. Maar gij kunt het

brood ook

ook zoo uitdrukken: Toen de moeder van hare reis terug keerde, bragt zij LEENTJE en WILLEMIJTJE, al-
 lerhande fraaije dingen mede: appels, peren, noten,
 een doosje met kleine borden, kandelaars, schotels,
 lepels, prenten en dergelijke. Dit laatste voorstel
 behaagt den kinderen zekerlijk veel beter dan het
 eerste."

»Maak vervolgens uw verhaal wat breedvoerig, en
 vergeet niet velerhande nevenomstandigheden daaraan
 te hechten, welke met de handeling gepaard gingen.
 Zoo kunt gij hetzelfde verhaal door bijvoeging van de
 volgende bijzonderheden meer verlevendigen:»

»» Ach! zeide LEENTJE tegen WILLEMIJTJE, mogt
 moeder toch eerst wederom te huis komen! Zij had
 dit zoodra niet gezegd, of er kwam iets onder het
 venster aanrollen. LEENTJE keek uit, zag hare moeder
 in de reiskoets en sprong met WILLEMIJTJE de deur
 uit. — De moeder klom uit het rijtuig, omhelsde
 hare kinderen, deed den koffer van den wagen nemen
 en in de kamer brengen. De kinderen volgden haar,
 en waren begeerig te zien, wat er toch in den koffer was.
 De koffer werd geopend en ontpakt. Ook kwam er een
 doosje uit, hetwelk voor de kinderen werd nedergezet.
 Door nieuwsgierigheid gedreven, openden zij het doosje,
 en vonden er velerhande aardige dingen in, waarover
 zij zich zeer verblijdden: appels, peren enz."»

»Gij zult ook wel doen, wanneer gij de personen
 altijd sprekende invoert, en ze op den toon laat spre-
 ken, waarin zij in de daad gesproken zouden hebben.»

»B. v.: LEENTJE ziet hare moeder — WILLEMIJTJE!
 riep zij, daar is moeder —»

»Moeder? zeide WILLEMIJTJE — en beide sprongen

den trap af. — Moeder! lieve, beste moeder! zeiden zij, en vielen haar om den hals.”

»Lieve, beste kinderen! zeide de moeder, terwijl zij dezelve aan hare borst drukte, hoe heb ik gereikhalsd, u weder te zien! Gij zijt toch nog gezond?”

»WILLEMIJNTJE. Gezond en wel! Hebt gij wat voor ons meegebracht?”

»Moeder. Wij zullen zien! JAN! breng dezen koffer in mijne kamer.”

»WILLEMIJNTJE. Wat mag er toch wel in dezen koffer wezen? enz.”

»Het spreekt van zelf, dat gij u altoos op dien toon moet uitdrukken, op welken de persoon, dien gij doet spreken, zoude gesproken hebben, en dus moeite moet aanwenden, meester van uwe stem te zijn. Het woord: WILLEMIJNTJE! *daar is moeder!* moet geheel anders uitgesproken worden dan het woord: *Lieve, beste kinderen! hoe heb ik gereikhalsd, u weder te zien!*”

»Door deze gedurige afwisseling van toon wordt niet alleen uw verhaal verlevendigd, maar uwe stem verkrijgt ook de behoorlijke buigzaamheid, die voor u volstrekt onontbeerlijk is, wanneer gij met nadruk en hartelijkheid tegen uwe voedsterlingen spreken wilt.”

»Eindelijk moet gij ook trachten uw verhaal door handeling kracht en nadruk bij te zetten. Dit geschiedt, wanneer gij, door uwe gebaren en door de beweging uwer leden, de handelingen, welke gij verhaalt, zoekt uit te drukken.”

»B. v., het woord: WILLEMIJNTJE! *daar is moeder!* moet uitgesproken worden met een gelaat, hetwelk den hoogsten graad van blijdschap uitdrukt. Gij moet daarbij niet in eene stille houding blijven, maar eene houding

aan-

aannemen, welke een kind, dat over de onverwachte terugkomst der geliefde moeder verheugd is, gemeenlijk toont."

Vergeef mij, mijn Vriend, dat ik over dit onderwerp zoo uitvoerig ben. De bijwoning van het onderwijs te *Osnabruck* heeft mij aanleiding gegeven, om over de mondelinge voordragt uit te weiden. Het is waar, *gij* hebt niet noodig, van mij voorschriften te ontvangen, maar het kan u niet onbelangrijk wezen, dat wij over deze zaak eens onze gedachten laten gaan, om daardoor jonge onderwijzers op het belang van eenen goeden verhaaltrant opmerkzaam te maken.

Een paar waarschuwingen mogen daarom hier ook nog eene plaats vinden. *Vooreerst* moet de onderwijzer in zijne verhalen eene *noodelooze* uitvoerigheid vermijden. *Noodeloos* noem ik dezelve, wanneer men *alles* wil omschrijven, ook datgene, wat juist niet tot het hoofdonderwerp der vertelling behoort, of tot verduidelijking der daarin voorkomende zaken dient. Heeft dit plaats, dan zwerft de verbeelding der kinderen onophoudelijk van het eene voorwerp tot het andere rond; er ontstaat eene verstrooidheid van gedachten door de veelheid der voorwerpen, die men hun aanbiedt, en de geest wordt ongeschikt, om zich juiste voorstellingen te maken van die zaak of zaken, welke men eigenlijk onderwijzen wil. De uitvoerigheid des onderwijzers, die wij boven aanprezen, moet alleen de strekking hebben, om hun de hoofdzaken in het helderste licht te stellen, ten einde hun daarvan een duidelijk begrip te doen verkrijgen, en gelegenheid te geven, om het nut, dat in de vertelling steekt, zelve op te merken. *Verder* dient hij bij verhalen, vooral uit de Bijbelsche

en

en de ongewijde Oude geschiedenis, er op bedacht wezen, dat hij, uit zucht om populair te zijn, geene verkeerde voorstellingen doe opvatten van plaatsen, gewoonten, zeden, ambten of personen. Daarom is het noodig, dat hij zijne leerlingen opmerkzaam make op het onderscheid, 't welk er tusschen den tegenwoordigen en den vroegeren tijd bestaat; anders zullen zij van vele zaken een onvolkomen begrip verkrijgen, en zeer dikwijls over de handelingen van de voorgestelde personen geheel verkeerd oordeelen (*). En daaruit volgt dan weder, dat de onderwijzer een bekwaam man moet zijn; dat hij de geschiedenis goed moet kennen, en meer weten, dan hij juist aan zijne leerlingen behoeft voor te dragen. Die bekwaamheid stelt hem toch in staat, om uit de rijke voorraadschuur zijner kennis de beste en voor zijn oogmerk meestgeschikte bouwstoffen te nemen, en hij behoeft zijne waardigheid als onderwijzer niet op het spel te zetten, wanneer de eene of andere schrandere en veel gelezen hebbende knaap met aanmerkingen of vragen voor den dag komt, die den min geoefenden leermeester in verlegenheid brengen, of hem zelfs wel eens, zonder dit te willen, onwaarheden doen zeggen (†).

Doch

(*) Men zie in het *Tijdschrift voor Onderwijzers*, 3de deel, bl. 177, waartoe de zucht, om regt populair te zijn, iemand verleiden kan.

(†) Jonge onderwijzers, die een kort en gemakkelijk overzicht van de Joodsche Oudheidkunde wenschen te bezitten, bevele ik het werkje aan van den Heer S. J. VAN RONKEL, onderwijzer in de Nederlandsche Israëlitische Armenschool te Groningen, getiteld: *Hebreeuwsche en Joodsche Oudheden*, te Groningen bij R. J. SCHIERBEEK uitgegeven; alsmede MARTINETS en VAN DEN BERGS *Geschenk voor de jeugd*.

Doch welk nut kan er, en op welke wijze moet dit nu uit de vertellingen getrokken worden? Mijns oordeels moet de onderwijzer zijn verhaal van tijd tot tijd afbreken door vragen, om te ontdekken, of zijne leerlingen de zaken wel begrepen hebben, en dan ook het leerrijke, dat in de vertellingen vervat is, doen opmerken en opgeven. Vooral is dit van belang bij het einde derzelve. Hij moralisere echter niet te lang, maar kort en met waardigheid.

SCHMIDTS *Bijbel voor kinderen* leert hem in verschillende verhalen, op welke wijze hij dan te werk moet gaan. Neem b. v. maar eens bl. 9 van het 1ste stukje, dat hier op deze plaats, zonder opzettelijk naar iets te zoeken, voor mij openvalt, en zie daar, hoe kort en met nadruk hij uit Gods handelwijze met onze stamouders, nadat zij de eerste zonde bedreven hadden, de *alwetendheid*, *regtvaardigheid* en *barmhartigheid* van het Opperwezen afleidt. Soortgelijke opmerkingen zou ik echter liefst door vragen den kinderen ontlokken, en daarna zelf met ernst en nadruk kortelijk herhalen. Uit het verhaal moeten dus zoo vele algemeene waarheden, lessen of leefregels getrokken worden, als er, zonder dwang, in te vinden zijn. Doch vervolgens moet hij hen ook doen zien, *wanneer* en *hoe* zij het goede, dat hun in een verhaal is voorgesteld, kunnen opvolgen; hij moet hen dus zelve in omstandigheden verplaatsen, waarin de herinnering van hetzelfde hun van bijzonder nut kan wezen, en hun de kinderlijke fouten en misslagen voor oogen stellen, die hen eindelijk tot dat kwade zouden kunnen voeren, waarvan hun de vertelling het afschrikkende voorbeeld aanbiedt. Hij moet alzoo, door de

de voorstelling der goede en kwade voorbeelden en door andere beweegredenen, in de harten der jeugd de neiging trachten op te wekken ter navolging van het goede en ter vermindering van het kwade. Op welke wijze een en ander nu geschieden kan, vindt men praktisch voorgesteld in *OVERBERGS Handleiding voor Schoolleeraars ten platten lande*, door de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen uitgegeven, in het 1ste stukje, de 5de les.

Dat een onderwijzer, die goed verhaalt, zijnen leerlingen door zijn voorbeeld ook aanleiding geeft, om zelve aan hunne speel- of schoolmakers eene gelezene of gehoorde vertelling ten beste te geven, en hen moet aanmoedigen en in de gelegenheid stellen, om eene vertelling in hunnen kindertoon, natuurlijk en ongedwongen, aan hunne medeleerlingen mede te deelen, behoeft ik niet te herinneren, evenmin als aan te toonen, van welk voordeel dit voor de oefening in het spreken en dus voor het genoegelijke, huiselijke en gezellige, burgerlijke leven is.

En nu ga ik u verder zeggen, wat door ons in de kweekschool te *Osnabruk* opgemerkt is. Nadat de bovengemelde proeve van mondelinge voordragt gegeven was, en den kweekeling zijne fouten onder het oog waren gebragt, nam de Heer *THORBECKE* eenige door de kweekelingen gemaakte opstellen in handen, en toonde derzelver makers de daarin voorkomende gebreken aan. Het onderwerp dier opstellen was hetzelfde als dat, waarover wij zoo even een der kweekelingen hadden hooren spreken. Bij de aanwijzing der fouten misten wij ook weder die juistheid in uitdrukking en die helderheid in de uiteenzetting der denkbeelden, welke zoo noodzakelijk zijn voor de

over-

overtuiging des verstands. Het bleek dan ook uit de tegenwerpingen van sommige kweekelingen, dat zij niet altijd overtuigd werden van de aanwezigheid hunner fouten en van de gegrondheid der aanmerkingen hunner leermeesters.

Daarna gaf de Heer THORBECKE onderwijs in de Algemeene geschiedenis, en behandelde, na eene ondervraging ter herhaling van het vroeger onderwezene, de geschiedenis van *Rome*, ten tijde van JULIUS CESAR. Een leerboek voor de Algemeene geschiedenis van eenen Roomsch-Catholijken geestelijke lag bij dit onderwijs tot grondslag; en werd door de kweekelingen als handleiding gebruikt. Dit verwonderde ons eenigermate, omdat hier nog eene groote afscheiding bestaat tusschen Protestanten en Roomsch-Catholijken, die zich daarin openbaart, dat men niet alleen de kinderen, welke de lagere volksscholen moeten bezoeken, terschole zendt bij onderwijzers, die dezelve godsdienst als de ouders belijden, maar ook de knapen of jongelingen van verschillende geloofsbelijdenis, die het Latijn en Grieksch zullen leeren, het Roomsch- of Protestantsch gymnasium doet bezoeken. In allen gevalle is het een bewijs van verdraagzaamheid, dat men op eene school, die onder het toezicht van een Protestantsch consistorie staat, en een Protestantsch geestelijke tot hoofdonderwijzer heeft, een leerboek gebruikt, hetwelk door eenen Roomsch-Catholijken pastoor opgesteld is.

De Heer THORBECKE had eene geschrevene schets voor zich liggen, die hem tot leiddraad diende bij de mondelinge ontwikkeling van de geschiedkundige bijzonderheden. De daadzaken waren wel gekozen, doch de voordragt was te afgebroken en veeltijds stootend;

zoodat de belangstelling der kweekelingen niet voortdurend werd gaande gehouden. Tusschen beide bediende de onderwijzer zich ook van vragen, om te onderzoeken, in hoe verre zijne leerlingen zich op deze les voorbereid en het vroeger behandelde onthouden hadden. Dikwijls waren deze vragen zeer doelmatig ingerigt, doch, onzes inziens, maakte de onderwijzer al te veel gebruik van onvolkomene volzinnen, die de leerlingen uit het geheugen moesten aanvullen, en die of te onbepaald waren, of te weinig voedsel aan de denkkraft gaven; b. v.

En toen ging hij naar . . . . .
En toen liet hij zich . . . . .

Soortgelijke volzinnen zijn eigenlijk geene vragen; goede katecheten, zoo als DINTER en THIERBACH, verwerpen dezelve, en in *Hannover* hebben wij er ook geen gebruik van hooren maken.

Zeer beviel het ons, dat de onderwijzer zich voor zijne les voorbereid had. Dit bleek uit de schets, die hij voor zich had liggen, en waarin hij de voornaamste punten, waarover hij met zijne kweekelingen wilde spreken, had opgeteekend.

De voorbereiding van den onderwijzer voor zijne te gevene lessen, heb ik, sedert lang, voor eene zaak van groot belang gehouden. Zulk eene voorbereiding is van tweederlei aard, eene voorbereiding des harten en eene des verstands. — En hebben wij opvoeders en onderwijzers ook de eerste niet noodig, daar het Opperwezen zulk een allergeewigtigst werk aan onze handen heeft toevertrouwd? Wat toch zal den onderwijzer zijn moeilijk werk met lust, ijver, geduld en volharding doen volbrengen, als hij zich niet tot den
Ge-

Gever van alle goede gaven gewend, en dezen om kracht, ondersteuning en zegen in- en op zijne verrigtingen gebeden heeft? Is het dan zijne bekwaamheid en zijne leerkunst alleen, die hem kunnen helpen, raden en ondersteunen in al die moeilijkheden, welke hem in zijn schoolwerk kunnen voorkomen? Of zijn het eerbiedige en versterkende gebed en de eigene godsdienstige beoordeeling van zijn vroeger dagwerk niet de beste middelen, om die stemming des gemoeds, die veel omvattende liefde, dat taaie geduld en die bezadigdheid van karakter te verwekken of meer bestendig te maken, die den onderwijzer niet alleen als opvoeder der zeden geene grove fouten doet begaan, maar hem ook de verstandelijke vorming zijner leerlingen op de beste wijze doet aangrijpen?

Doch waartoe u dit gezegd, mijn Vriend, die met mij levendig doordrongen zijt van het gewigt van uw beroep, en de ondersteuning onzes Hemelschen Vaders voor geene ijdele hersenschim rekent.

Dat echter, waartoe de bovenstaande opmerking meer onmiddelijk aanleiding geeft, betreft de voorbereiding des verstands. Ik heb wel eens onderwijzers gehoord, die daaraan weinig waarde hecchten. » Die leerstof is reeds zoo dikwijls door ons behandeld, wij hebben ze goed op ons duimpje, waartoe is het toch noodig, dat wij ons voor onze lessen zullen voorbereiden, daar de kinderlijke vermogens zoo weinig kunnen verarbeiden? »

Juist, mijne vrienden, moet ik dezulken toevoegen, omdat de kinderlijke ziel zoo *weinig* verteren kan, moet gij alle zorg aanwenden, om haar juist het meest *gepaste* voedsel, en dat smakelijk toebereid, aan te

bic-

bieden. Gij moet dus, om in deze gelijkenis voort te spreken, eene opvoedkundige kookkunst verstaan. De stof, uit welke de spijsze toeberaid wordt, is overal dezelfde, en zij ligt voor uwe voeten. Maar *uwe* zaak is het, die spijsze zoo toe te bereiden, dat zij met genoegen genomen en gemakkelijk verteerd worde. Bij de keuze der stof kan de eene of andere handleiding u nu wel den weg wijzen; doch daardoor wordt dan nog het eigene nadenken niet vergoed of overbodig gemaakt; want niemand, dan *gij-zelf*, kan weten, wat juist voor de behoeften en krachten van uwe leerlingen het meest geschikt en het best berekend is.

Regt zorgvuldig dient de onderwijzer vooraf de leerboeken te bestuderen, opdat hij niet noodig hebbe, die onder de les te gebruiken. Daardoor toch zou veroorzaakt worden, dat hij zijne opmerkzaamheid niet enverdeeld op zijne leerlingen zoude kunnen vestigen, en niet met vrijen, onafhankelijken geest onder en voor hen werken. Doch ik bedoel niet, dat de onderwijzer, die heden eene les in de Reken- Taal- of Aardrijkskunde geven moet, zich die les, wat derzelve stof aangaat, vooraf eerst uit het boek moet *eigen maken*, en vooronderstel ook niet, dat dit behoefte voor hem is. Maar staat hem, wanneer hij zonder voorbereiding aan zijn werk gaat, dan ook alles levendig voor den geest, wat hij in eene vroegere les met zijne leerlingen behandeld heeft, en welke punten toen, — en wat de toeëigening der stof, en wat de verstandelijke en zedelijke vorming aangaat, — nog veel te wenschen hebben overgelaten? Herinnert hij zich, zonder voorafgegane voorbereiding, altijd het punt, waarop de kinderen, inzonderheid de zwakke, zijn staan gebleven?

De

De onderwijzer hebbe de stof in zijn hoofd, en hij hebbe er eenen rijken voorraad van: zonder voorbereiding zal hij echter in zijn onderwijs ligtelijk mistasten in de regte keuze; het belangrijkste en meest noodzakelijke voor kinderen zal wel eens over het hoofd worden gezien; de aantrekkelijke zijden zullen onopgemerkt blijven; de meest vormende punten uit het oog worden verloren. Zoo iets kan echter bij eene gepaste voorbereiding geen plaats grijpen; want dan zoekt, schikt en ordent men de leerstof, en weet die, door de keuze van de regte vormen en hulpmiddelen, ook het best tot zijn oogmerk dienstbaar te maken, en, hetzij men dan de oefeningen in het Lezen, Schrijven en Rekenen opgeeft, leidt en nagaat, hetzij men onderwijs in Zingen, Taal-, Aardrijks- en Geschiedkunde geeft, overal zal den leerlingen het beste voedsel toegediend en een blijvend voordeel door hen verkregen worden.

Men denke niet, dat die voorbereiding voor het gewone eenvoudige Lees-, Schrijf- en Rekenonderrigt niet noodzakelijk is. Even zeer en misschien nog meer, dan wanneer de onderwijzer zich met het onderwijs in zoogenaamde algemeene kundigheden bezig houdt.

Alle onderwijs moet immers strekken ter ontwikkeling en oefening der krachten; moet leiden tot de bereiking van de bestemming der menschen: individueel en maatschappelijk geluk. Wel nu, worden die krachten op eene gepaste wijze bezig gehouden, wanneer er geene orde en geen geleidelijke gang in de oefeningen is, wanneer men alle kinderen over eenen kam scheert, de vluggen doet vooruitgaan, en de zwakken medesleept of laat achter blijven?

Door

Door na te denken over- en door eene gepaste voorbereiding voor zijn dagwerk, wordt de onderwijzer op de gebreken zijns werks opmerkzaam gemaakt, en leert hij de beste middelen vinden, om het gebrekkige te herstellen en de individueele vorming zijner kweekelingen vooruit te doen gaan. Of is men *ten allen tijde* over zijn werk voldaan geweest, en heeft men zich ook niet wel eens over eenen zekeren sleurgang in zijn eigen onderwijs bedroefd? Ieder beproeve slechts zich zelve, en ik vertrouw, dat het antwoord op de laatste vraag niet ontkennend zal wezen. En leert de onderzinding ook niet, dat het onderwijs op vele plaatsen nog al te veel sleurwerk is, wanneer wij hier of daar in de werkelijke schoolwereld onze blikken werpen?

Hier b. v. geeft een onderwijzer onderrigt in het lezen aan eene afdeeling kinderen, welke nog niet alle moeilijkheden van het werktuigelijk lezen te boven gekomen zijn. Hij schrijft een lesje op het bord, zoo als de luim des oogenblik hem dat ingeeft, en ontwaart onder zijn werk, dat de kinderen er niet mede voort kunnen komen, omdat hij hun woorden heeft opgegeven, die voor hunne vorderingen in de leeskunst nog te moeilijk zijn. Dáár laat hij eene verdergevorderde klasse in een boekje lezen, en wenscht de leesstof dienstbaar te maken aan de vorming van het verstand en hart der leerlingen. Maar zie, daar komen woorden in voor, die hij zelf op *dit oogenblik* niet verstaat en weet te verklaren; de leestoon der kinderen is onnatuurlijk, en hij twijfelt, daar de leesstof door hem niet behoorlijk doordacht is, op welke woorden het rede-accent moet vallen; zoodat zijne poging, om het den kinderen goed voor te doen, al zeer ongelukkig uitvalt.

El-

Elders zijn de schrijfoefeningen klassikaal ingerigt; doch onder de leerlingen zijn er eenige, die moeilijke en aan elkander verbondene letters met hunne meergevorderde medeleerlingen moeten mede schrijven; hoewel het wenschelijk en noodzakelijk ware, dat de meester hen vooreerst nog in het maken van gladde strepen en ovalen oefende.

Ginder weder wordt eene algemeene rekenles gegeven, en de onderwijzer volgt daarbij den leiddraad, hem door BRUNT of AENAE voorgeschreven; doch ontwaart onder het onderwijs, dat hij op verre na niet door alle leerlingen begrepen wordt, omdat hij hun de zaken niet duidelijk, niet aanschouwelijk genoeg heeft voorgesteld, en niet zoo zeer den gang der wetenschap, als wel dien van de ontwikkeling der kinlijke vermogens heeft uit het oog verloren. Zou dit alles wel plaats hebben, indien de onderwijzer zich op eene gepaste wijze voor zijne lessen had voorbereid? — Teregt zegt daarom de eerwaardige OVERBERG: »Beoefen behoorlijk de lessen, waarover gij met uwe leerlingen handelen wilt. Vraag u zelve daarbij af: Wat zal ik hun dezen dag leeren? moet ik ook de voorgaande les herhalen? of kan ik met hen aan wat anders beginnen? Versta ik zelf wel, hetgeen ik hun onderwijzen wil? en zoo ja, op welke wijze maak ik dit mijnen leerlingen het best bevattelijk? Hoe overtuig ik hen, dat dit in de daad zóó — en niet anders is? kan ik hieruit ook eenige zedelijke gevolgen afleiden? en welke zijn de meest gepaste?» enz.

Vorbereiding is dus ten allen tijde, is bijkans voor iedere les noodzakelijk. Vele jonge onderwijzers verliezen die echter wel eens te veel uit het oog. En

waar-

waardoor? Niet, omdat zij geen lust in hun werk hebben, geen belang in de vorming der jeugd stellen; maar door dat zij zich te veel met eigene liefhebberij-studie of met de verwerving van zoodanige wetenschappelijke kennis bezig houden, die hen op een vergelijkend examen de zegepraal op hunne mededingers kan doen behalen.

Ieder mensch zoekt zijn lot in de burgerlijke samenleving te verbeteren, en vele onderwijzers, die een sober plaatsje hebben, bewandelen voorzeker eene eerlijke en eene, op zich zelve, genoegzaam aanbrenghende baan, wanneer zij, door het streven naar meerdere wetenschappelijke beschaving, eene betere standplaats zoeken te bekomen. Men verlieze echter, om den wille van het toekomstige, het tegenwoordige en zijne heilige verplichtingen omtrent de toevertrouwde kweekelingen niet uit het oog; en dat doet men, wanneer men met een hoofd vol geleerdheid of halfgeleerdheid in de school treedt, en het zijne leerlingen aan het noodige zielevoedsel laat ontbreken. — Daar slooft er b. v. zich een af, om de Klootsche Driehoeksmeting, de Differentiaal en Integraalrekening magtig te worden, en kan zijnen leerlingen geen duidelijk begrip van de deeling of van de verkleining der breuken geven. Daar suft een ander over de stelling, of de maan een' dampkring heeft, en vergeet zijne leerlingen op de heerlijke verschijnselen in onzen eigen dampkring opmerkzaam te maken. Ginds weder weet een ander de wijzen van Griekenland en hunne spreuken op te noemen, en maakt zijne leerlingen niet bekend met de mannen, die in ons eigen Vaderland de weldoeners der menschheid zijn geweest. Elders weet men de voortbrengselen van Ame-

Ame-

Amerika en Australië naauwkeurig op te geven, en verwaarloost het aanschouwelijk onderwijs in de voortbrengselen van de woonplaats en hare omstreken. Daar weder weet men naauwkeurig den weg naar *Konstantinopel*, en leert zijnen leerlingen de wegen en vaarten niet, die in hunne provincie aangetroffen worden.

Zie, ik ben een vriend van de wetenschappelijke beschaving des onderwijzers, maar zij moet niet eenzijdig wezen; zij moet van voordeel voor zijn beroep, van nut voor zijne leerlingen zijn. Het is waar, de vergelijkende examens worden niet overal zoodanig ingerigt, dat men naar de *bekwaamheid en geschiktheid* der sollicitanten *voor hun beroep* onderzoek doet; want wetenschappelijke kennis wordt hier en daar wel eens te veel op den voorgrond geplaatst, en zoo lang die gewoonte, al is het ook slechts in enkele districten of provincien, blijft stand houden, zullen de onderwijzers zich in sommige vakken blijven oefenen, die door betere, meer in het werkelijke schoolleven ingrijpende, onderwerpen konden vervangen worden: doch die eigene studie des onderwijzers moet evenwel nimmer tot nadeel van de leerlingen leiden. Ik zou daarom iederen jongen onderwijzer aanraden, om zich nimmer des morgens op een of ander wetenschappelijk vak, dat van geen dadelijk en wezenlijk nut voor zijne school is, toe te leggen; want dan maakt men zich veelal ongeschikt voor zijn opvoedings- en leerwerk. Wil men een voorbeeld, ik zal openhartig belijdenis van eene zonde mijner jeugd doen. Voor een kleine 20 jaren hield ik mij in den vroegen morgen ijverig met de beoefening der Wiskunde bezig, en vond destijds zoo veel smaak in die wetenschap, dat het de-

monstreren van theoremata en het beschrijven van wiskundige figuren mij niet alleen mijn ontbijt deden vergeten, maar mij zoodanig verlokten, dat ik er slechts met weerzin van konde scheiden, om met het hoofd vol meetkundige figuren en formules in mijne school te treden, waar, o schande! een onuitgewerkt of onbewezen voorstel ook dan nog mijne denkkraft bezig hield. Gelukkig, dat ik mijne fout spoedig inzag, en het besluit nam, om de gansche kraam des morgens niet meer aan te roeren, en vervolgens alleen van mijne avonduren gebruik maakte, om mij in deze en andere wetenschappen voor mijne zelfvorming te oefenen.

Jonge onderwijzers, vooral ten platten lande, hebben doorgaans niet meer dan 6 uren school, ja vele behoeven slechts 4 uren daar in werkzaam te wezen. Er blijft dus na den schooltijd tijds genoeg over voor hunne oefening en wetenschappelijke vorming; doch ook dan moet men maat weten te houden, en den tijd der ruste niet aan liefhebberij- of broodstudie opofferen; want, helaas! eene al te sterke inspanning des geestes en verwaarloozing des ligchaams heeft reeds zoo menigen hoopvollen jongeling den levensdraad afgesneden, en de maatschappij van veel belovende onderwijzers beroofd.

Na de geschiedkundige les van den Heer THORBECKE, begaven wij ons naar de hoogste klasse van de zoogenaamde Garnizoensschool, waar kinderen van militairen gratis onderwijs ontvangen, en die met de kweekschool verbonden is, om den kweekelingen gelegenheid te geven, zich in de praktijk te oefenen. Het leervertrek was niet groot, doch bevatte ook slechts een klein aantal leerlingen, die op dit oogenblik bezig waren

ren

ren met het zingen van tweestemmige koralen. Deze werden nu bepaaldelijk beoefend ten dienste van het godsdienstig gezang, op den volgenden Pinksterdag; omdat deze kinderen een gedeelte van het zangkoor, in eene der Evangelisch-Luthersche kerken, moesten uitmaken. De jonge onderwijzer, die hier aan het hoofd der school stond, had in zijn spreken en handelen niet dat zelfvertrouwen als de onderwijzers en onderwijzende kweekelingen der Hannoversche kweekschool; doch, ongeacht zijne beschroomdheid en weinige bespraakt-heid, toonden zijne aanmerkingen en teregtwijzingen, alsmede de gezangen der kinderen, genoegzaam, dat hij geen ongeschikt onderwijzer, ten minste in de zang-kunst, was. Hij gebruikte eene viool, en ondersteunde daarmede beurtelings de eerste of tweede stem. Zijne leerlingen zongen zacht en zuiver, naar noten, maakten geene krullen of overgangslloopjes, droegen, zoo als men dit noemt, de toonen wel, haalden te regter tijd adem, en hadden eenen goeden stand des ligchaams; kortom dit zingen was, zoo als een koraalgezag wezen moet, eenvoudig en, door zuiverheid en goede voordragt der toonen, wezenlijk aangenaam.

Na het eindigen dezer zangoefening bezochten wij met den Heer THORBECKE den tuin der kweekschool, welke, even als die te *Hannover*, door de kweekelingen gebruikt wordt, om den geest te ontspannen en het ligchaam te versterken, en die hun almede gelegenheid geeft, om zich in den tuinarbeid en de kennis der planten te oefenen. Ter bevordering der Delfstofkunde had de onderwijzer ook eene kleine verzameling van zoodanige voorwerpen des onbewerktuigden rijks aangelegd, als de omliggende bergstreken in

rijken overvloed aanbieden, en buitendien zagen wij er ook eenige natuurkundige werktuigen, om bij de beoefening der proefondervindelijke Natuurkunde te gebruiken; doch deze in geen groot aantal, noch in goeden staat. De bibliotheek der kweekschool had ook niet veel te beduiden. Wij bezigtigden vervolgens de verschillende vertrekken van het seminarium, die meest alle ruim, en zoo vrolijk en welingerigt waren, dat het uitwendige aanzien over het geheel een' beteren indruk maakte, dan het instituut te *Hannover*.

In grondigheid van onderrigt en in het goede voorkomen en de bekwaamheid der kweekelingen, moet het eerste echter voor het laatste onderdoen. Slechts twaalf kweekelingen, die niet dan na een voldoende onderzoek aangenomen worden, ontvangen hunne opleiding in deze school, en moeten tot dat einde hier drie jaren blijven. Zij hebben er vrije woning, licht en verwarming, ontvangen van den kastelein of huisbewaarder van het gebouw, voor eene billijke vergoeding, melk voor de koffij, en kunnen ook bij dezen in den kost gaan; waarvan echter op dit oogenblik geen gebruik wordt gemaakt, daar de kweekelingen thans alle bij burgerlieden eten, waarvoor slechts weinig geld behoeft betaald te worden. Zij slapen op afzonderlijke bedden, in twee ruime slaapkamers, oefenen zich drie aan drie op zeer goede kamers, die van de noodige meubels en een klavier voorzien zijn, en staan daar onder de onmiddelijke leiding van de verstgevoerde kweekelingen als kameroudsten; terwijl de slaapkamers ook weder hunne bijzondere opziensers hebben. De leervakken der kweekelingen zijn nagenoeg dezelfde als te *Hannover*. De onderwijzers zijn, behalve de

de

de hoofdonderwijzer THORBECKE, de onderwijzer DETERING voor de leiding der practische catechetische oefeningen en voor het onderwijs in het Rekenen en de Algebra, een ander onderwijzer voor de Schrijfkunst, en de organist VELTMANN voor het Klavier- en Orgel-spel en het onderwijs in den Generalen bas.

Nadat wij het seminarium bezigtigd hadden, kwamen wij bij den Heer THORBECKE in gezelschap met eenen onderwijzer van het hier aanwezige Protestantsche gymnasium. Uit het vriendschappelijke onderhoud met dezen Heer vernamen wij, dat de genoemde Latijnsche school bij de 200 leerlingen, ook uit andere steden, bevat; voorwaar een groot getal, wanneer men in aanmerking neemt, dat ook op de Burgerschool gelegenheid gegeven wordt, om de beginselen van het Latijn te leeren; terwijl almede het Roomsch-Catholijke gymnasium alhier een aantal kweekelingen bevat, dat weinig minder is dan dat van het Protestantsche. Deze Roomsch-Catholijke Latijnsche school, wil men, is eene stichting van KAREL *den grooten*, die, bij de vestiging van het Christendom in deze streken, aan de hier gestichte Domkerk eene school verbond, welke door geestelijke broeders bestuurd, en daarom ook wel Fraterschool geheeten werd. De woelingen der naburige Saksers belemmerden echter in den beginne hare opkomst, en later is zij zelfs geheel vervallen (*). In hoe verre nu de *tegenwoordige* school zich beroemen mag haren oorsprong aan KAREL *den grooten* verschuldigd te zijn, waag ik niet te beslissen. Hare vroegere betrekking tot de geestelijkheid en de Domkerk,

(*) Zie *Geschiedenis der Opvoeding* van den Hoogleeraar SCHWARZ, vert. door J. KLEIN 2de deels 1ste stuk, bl. 150.

kerk, de instandhouding of vernieuwing van het aloude, door KAREL ingevoerde, gebruik, om de kweekelingen vooral in de Zangkunst te oefenen en van hen bij de openbare eerdienst partij te trekken, zoo als hier in de Domkerk nog gebruikelijk is, wettigt ten minste eenigermate het voorgeven van hare oudheid, al is die dan ook door geene geschiedkundige bewijzen gestaafd. Doch ik bemerk, dat ik uwe oplettendheid al te lang achtereen bezig wil houden, en eindig dus dezen, om u in mijnen volgenden iets over het Lager schoolwezen van *Osnabruck*, en hetgeen buitendien onze opmerkzaamheid in deze stad getroffen heeft, mede te deelen.

ELFDE BRIEF.

Toen wij van de kweekschool voor onderwijzers naar ons logement terug keerden, bezagen wij de nieuwe Burgerschool van *Osnabruck*, die zich van buiten als een schoon gebouw voordoet, en van binnen in verschillende schoolvertrekken verdeeld en doelmatig ingerigt is. Het was Zaterdag en vacantie, en dus konden wij hier het onderwijs niet bijwonen. Men vertelde er echter in *Osnabruck* veel goeds van, en uit eene vriendelijke mededeeling van den Heer Prof. VAN SWINDEREN, welke deze school een paar maanden ná ons bezocht, en aldaar den onderwijzer ROSENTHAL Zangonderrigt, den onderwijzer SCHURMAN Rekenonderwijs en den blinden inspecteur WEBER onderwijs in de Taalkunde zag geven, ben ik te weten gekomen, dat hier werkelijk zeer goed onderwezen wordt.

Door de oprigting van de bovengemelde school en door eene doelmatige verdeling der leerlingen in deze en nog twee andere scholen, die alle met elkander ééne Burgerschool uitmaken en onder hetzelfde, stedelijk schoolbestuur staan, zijn de vroeger bestaande Evangelische kerspelscholen ten deele vervangen, en kan
het

het onderwijs der jeugd doelmatiger dan voorheen ingerigt en gegeven worden. — Vroeger bestonden er namelijk in deze stad onderscheidene zoogenaamde kerspelscholen, die alle buitengewoon vol waren, leerlingen van beiderlei kunne, van verschillende jaren en vorderingen hadden, en geene onderwijzers of afzonderlijke leervertrekken genoeg, om het onderwijs doelmatig in te rigten.

De onderwijzers sloofden zich, met al te verdeelde krachten, onophoudelijk af, om aan de vorderingen des tijds en de wenschen van hun eigen hart voldoening te geven. Het was te vergeefs; dat, wat zij wenschten en wat hun als een schoon doel voor oogen stond, kon met den besten wil niet bereikt worden. Zij zagen zich genoodzaakt, het stedelijk bestuur om hulp te verzoeken. Dit raadpleegde daarop den vroeger door ons vermelden *Oberschulrath KOHLRAUSCH* over deze zaak, en gebruik makende van de inlichtingen dezes kundigen mans, bragt hetzelfde nu in het jaar 1833, in overeenstemming met het geestelijk ministerie, eene geheele hervorming van het Lager schoolwezen tot stand.

Bij die hervorming werd aan de twee bestaande blijvende kerspelscholen, — hoofdzakelijk voor minvermogene kinderen bestemd, — door dezelve in twee afzonderlijke klassen te verdeelen, eene betere inrigting gegeven; terwijl voor meergegoede leerlingen de Burgerschool werd opgerigt, die in 3 afzonderlijk gebouwen en 8 afzonderlijke en met elkander in verband staande klassen verdeeld is. Twee dier gebouwen, die om het schoolbezoek der kleinen gemakkelijk te maken, in twee afzonderlijke deelen der stad gevonden worden, bevatten ieder eene zoogenaamde voorschool, uit twee klassen bestaande, met leerlingen van 6 tot 10 jaren; en
in

in deze scholen wordt het allereerste onderwijs in Spreken, Lezen, Schrijven, Rekenen, Zingen, Duitse taal, Bijbelsche geschiedenis, Teekenen en Vormleer gegeven. Jongens en meisjes zijn hier nog niet in afzonderlijke klassen (leervertrekken) gescheiden; omdat men het voor *deze* kinderen nog niet noodzakelijk rekent, om onderscheid in leerstof en leervorm te maken, en ook het gemeenschappelijk te zamen zijn als niet onvoordeelig voor de wederzijdsche karaktervorming beschouwt. Die afscheiding heeft echter in de zoogenaamde hoofdschool plaats, waar jongens en meisjes, iedere sekse in twee afzonderlijke klassen, verdeeld zijn, en het onderwijs, hetwelk in de voorscholen voorbereidend gegeven wordt, verdere uitbreiding ontvangt. Buiten de bovengenoemde leervakken wordt hier nu ook nog Aardrijkskunde en Geschiedenis, Natuurkunde en Natuurlijke geschiedenis, Meetkunde en Godsdienstleer onderwezen, en alles dienstbaar gemaakt aan de verstandelijke, zedelijke en godsdienstige beschaving des menschen. Alle meisjes, zoowel die der voor- als hoofdschool, leeren naaijen; breiden en eenige andere vrouwelijke handwerken. Vier onderwijzers en twee onderwijzeressen geven onderrigt in de beide voorscholen, en even veel onderwijzers en onderwijzeressen zijn in de hoofdschool werkzaam. — Men heeft hier de voordeelen van het zoogenaamde klassen- en vak-onderwijs met elkander trachten te vereenigen, door ieder' onderwijzer het bestuur over eene afzonderlijke klasse op te dragen, doch hem tevens ook in andere klassen zoodanige onderwerpen te laten onderwijzen, waarvoor hij het best berekend is. Aan het afzonderlijke klassikale onderwijs, natuurlijk aan geen te groot aantal leerlingen, in hetzelfde leervertrek, hecht

hecht men hier veel waarde, meer waarde dan in ons Vaderland het geval schijnt te zijn, waar men wel eens nieuwe en groote schoollocalen bouwt, zonder een vertrek voor de kleinen af te zonderen; veel min de aanwezige onderwijzers in verschillende leervertrekken laat onderwijzen.

Misschien ducht men zoodanige nadeelen, als ik in mijn berigt over *Bremen* heb opgegeven, en wil men, door vereeniging van alle leerlingen in hetzelfde leervertrek, den hoofdonderwijzer voor het goede onderwijs en de goede leiding en besturing van het geheel meer aansprakelijk maken; doch, wanneer men de zaak van eene andere zijde beschouwt, is het niet te ontkennen, dat, bij zoodanig eene vereeniging, de eene onderwijzer den anderen in zijn leerwerk zeer dikwijls hinderen moet, en de noodzakelijke orde en stilte in de school, bij luide werkzaamheden van meer dan eene klasse op hetzelfde tijdstip, wel eens verloren kunnen gaan. Inzonderheid moet dit dáár plaats hebben, waar de kleinen en verdergevorderden in hetzelfde leervertrek onderwezen worden; wijl bij jongere leerlingen het onderwijs meer spelend en meer afwisselend moet gegeven worden, dan voor oudere kinderen noodig of nuttig is. Bovendien zal ook de levendigheid en luidruchtigheid dier kleinen, welke men, zonder de natuur geweld aan te doen, niet al te zeer aan banden kan leggen, de opmerkzaamheid van andere afdeelingen zeer dikwijls tot zich trekken, en daardoor het aan die klassen gegeven wordende onderwijs min vruchtbaar worden gemaakt. De gevreesde nadeelen van het afgezonderde, klassikale onderwijs worden echter grootendeels afgewend, en de zaak krijgt eene geheel andere

ge-

gedaante, wanneer men geen groot aantal klassen en niet te veel onderwijzers heeft, en deze allen hoofd-
onderwijzers van klassen en voor hunne taak berekend
zijn. En dit schijnt hier in *Osnabruck* het geval te
wezen. De onderwijzers der Burgerschool zijn dezelfde,
die te voren aan het hoofd der nu niet meer bestaande
kerspelscholen stonden. De regering was overtuigd van
hunne geschiktheid, bekwaamheid en getrouwe pligts-
betrachting. Hadden zij vroeger datgene niet kunnen
doen, wat zij wenschten en wilden; de oorzaak daar-
van moest niet gezocht worden in laauwheid en onge-
schiktheid, maar in de overvolheid en gebrekkige inrig-
ting hunner scholen. Het stedelijk bestuur stelde daarom
geene andere, vreemde onderwijzers bij de nieuw opge-
rigte scholen aan, maar vereenigde de kerspelschoolhou-
ders aan hare schoolinrigting, en gaf aan ieder van hen
zijnen bepaalden en het best voor hem geschikten werk-
kring. En, mijns inziens, deed het daar wel aan, niet
alleen beschouwd uit het oogpunt van algemeene men-
schenliefde, maar ook wanneer men het belang van het
onderwijs der jeugd op den voorgrond stelt.

Gesteld toch, de regering van *Osnabruck*, de be-
hoefte van eene verbetering van het stedelijk onderwijs
erkennende en den wil hebbende, om zoodanig eene
verbetering tot stand te brengen, ware eens te werk
gegaan, en had slechts *nieuwe* scholen opgericht en de
oude in wezen doen blijven; wat zou hiervan het ge-
volg geweest zijn? Waren de nieuwe scholen slechts
zoogenaamde *bijzondere* scholen geweest, die voor re-
kening van derzelver ondernemers opgericht werden;
dan had men wel in den beginne het nadeel van de
overvolheid der oude scholen tegengegaan, doch daar-
door

door ervaren schoolmeesters, die hunnen pligt wel betrachtten, van hun dagelijksch brood beroofd, en toch het kwaad niet met wortel en tak uitgeroeid. Immers de krachten der onderwijzers bleven dan altijd, wanneer ook het getal hunner leerlingen van 200 of 300 tot op 100 of daar beneden verminderde, nog al te zeer verdeeld, om aan kinderen van *verschillende* kunne, jaren en vorderingen een doelmatig onderwijs te geven. De vermindering hunner inkomsten zou het hun, nog meer dan voorheen, onmogelijk maken, om zich geschikte medearbeiders aan te schaffen, of aan hunne schoolvertrekken eene betere inrigting te geven. De nieuwe schoolonderwijzers, eerst een klein aantal leerlingen hebbende, zouden misschien, in vergelijking met de oude, wonderen in het onderwijs doen; doch dit zou niet lang duren, want de goede roep, die van hen uitging, zou hun spoedig een groot aantal leerlingen toevoeren, en dan hunne scholen en hun onderwijs aan hetzelfde euvel mank doen gaan, als diegene, om wier gebrekkige inrigting men eene vermeerdering van afzonderlijke scholen had tot stand gebragt. Doch gesteld ook, dat de regering voor hare rekening eene school hadde opgericht, en er zoodanige inrigting aan gegeven, als nu werkelijk het geval is, maar daar nevens de oude scholen met hunne onderwijzers laten bestaan; dan zoude zij daardoor, nog meer dan in het bovenstaande geval, den ondergang van de kerspelonderwijzers hebben veroorzaakt, en toch, bij de opoffering van die goede en bekwame mannen, geenszins in het belang van het volksonderwijs en van hare eigene financiën hebben gehandeld. De oude scholen zouden nog altijd eenige leerlingen behouden hebben, aangezien het schoolgeld daar

daar minder was dan in de Burgerschool; doch het onderwijs zoude, door de vermindering van het aantal leerlingen, niet in deugdelijkheid zijn toegenomen, dewijl de sobere inkomsten der onderwijzers en het slechte uitzigt in de toekomst de veerkracht van hunnen geest verlamd en alle lust en liefde voor hun werk uitgedoofd zouden hebben. Ofschoon dus ook al in de Burgerschool een goed onderwijs mogelijk, ja, door de verzekering van het bestaan der onderwijzers en door eene goede keuze derzelve, waarschijnlijk of zeker mogt zijn; de school zou toch *alle* leerlingen niet bevatten, op welke zij, bij de opheffing der oude kerspelscholen, had kunnen rekenen, en, behalve het nadeel, dat een gedeelte der stedelijke schooljeugd hierbij te lijden had, zoude de regering eene misrekening hebben in hare financiën; dewijl de inkomsten der school, die voortspruiten moeten uit de schoolpenningen, niet voldoende zouden wezen, om hare uitgaven te bestrijden, en dus de geheele inrigting de gemeentekas zoude drukken, zonder een algemeen voordeel te verzekeren.

Wijselijk heeft dus de regering van *Osnabruck* de klippen vermeden, waarop goede plannen en bedoeelingen, hier en daar in ons Vaderland, wel eens schipbreuk hebben geleden, en eene inrigting tot stand gebragt, die niet drukt op het algemeen, en toch der burgerij een doelmatig en vormend onderwijs harer kinderen verzekert.

Genoeg hiervan. Thans iets van *Osnabruck* in het algemeen. — De stad, waar wij ons thans bevonden, mag roemen op hare schoone ligging, vruchtbaarheid en oudheid. Hare ligging aan den linker oever der Hase, — eene kleine, ondiepe, doch vrij snel stroomende en
in

in de Eems uitloopende rivier, — in een dal, hetwelk rondom door vruchtbare heuvels en, meer in de verte, door boschrijke bergen is omgeven, is wezenlijk schoon, en de vruchtbaarheid harer omstreken moet des te meer in het oog vallen, daar de provincie (Landdrostei), waarvan zij de hoofdstad is, grootendeels uit onvruchtbare zandgronden, heidevelden en moerassen bestaat.

Boven maakte ik melding van KAREL *den grooten*, als stichter eener Christelijke kerk en school; hier moet ik er bijvoegen, dat deze kerk waarschijnlijk de *eerste* geweest is in het land der Heidensche Saksers, en dat het KAREL zeker zeer veel moeite moet gekost hebben, alvorens hij het zoo verre konde brengen, om het Christendom hier eenen onbelemmerden ingang te doen vinden. Hier toch was de zetel van de Heidensche heiligdommen; hier offerde de Cherusker HERMAN den Goden de gevangene Romeinen; hier trof men de meeste grafheuvels en aan WODAN gewijde altaren aan. Geen wonder dan ook, dat de Sakser WITTEKIND en zijne dapperen dezen heiligen grond zulk eene lange reeks van jaren tegen den grooten KAREL, met zoo veel moed als dapperheid, verdedigden; — eene verdediging die op den duur toch vruchteloos was, daar de voornoemde Saksische hertog hier meer dan eens geslagen werd (*), en ten laatste zijne onderwerping door de aanneming des Christendoms moest bevestigen (+).

Op onze wandelingen door *Osnabruck* bevielen ons het zindelijke voorkomen en de ruime straten der stad.

Treft

(*) Onder anderen bij het dorp *Böckholt*.

(+) In *Belm* zou WITTEKIND gedoopt zijn.

Treft men er dan ook al zulke prachtige gebouwen niet aan, als in de vorstelijke residentie *Hannover*; het oog stuit er ook niet op zoo vele vervallene woningen, als daar, zelfs in het midden der stad, nog gevonden worden. De gevels van vele huizen zijn uit vierkante zerken steenen opgetrokken, en deze zijn hier niet duur; dewijl de bergen buiten *Osnabruck* veelal uit zandsteen bestaan, en dus de grondstof in ruimen overvloed bevatten; terwijl ook de kosten van bewerking en vervoer hier niet zeer hoog zijn. De andere huizen zijn veelal geel of wit bepleisterd, en goed in de verf.

Een der openbare gebouwen, het zoogenaamde slot, heeft eene ruime voorzaal, met onderscheidene groote en sierlijke kolommen. Meer belangrijk was ons echter het antieke raadhuys, van wege de zaal, waar in het jaar 1648 de vrede gesloten werd, die een einde aan den dertigjarigen Godsdienst-oorlog maakte. Deze oorlog, welke een gevolg was van de pogingen der Bohemers, om hunne staatkundige en godsdienstige vrijheid tegen hunne, hen onderdrukkende Landsvorsten, uit het huis van Oostenrijk, te handhaven, doch die eindelijk alle Protestantsche en Roomsche-Catholijke Duitsche vorsten het zwaard deed trekken, heeft Duitschland veel bloed en tranen gekost, en veel schoone landstrecken in wildernissen veranderd. Het einde van dezen oorlog was tevens dat van dien tachtigjarigen worstelstrijd, welke de vrijheid en onafhankelijkheid onzes vaderlands grondvestte; want ook *Munster* was eene andere vereenigingsplaats, waar de vredeonderhandelaars zich destijds bevonden.

In *Osnabruck* waren doorgaans de Zweedsche en de meeste Duitsche-Protestantsche afgezanten, in *Munster* die

die van Frankrijk, Spanje, ons Vaderland en de meeste Roomsch-Catholijke rijksstanden uit Duitschland bijeen; terwijl de Keizerlijke afgevaardigden op beide plaatsen onderhandelden. Men zeide ons, dat de vredezaal te *Osnabruck* nog in denzelfden toestand was, als toen de gezanten hier met elkander over de gewigtigste belangen van Europa raadpleegden. Wij vonden er weinig meubels, eene tafel, eenige ouderwetsche stoelen en langs de muren, in de lengte, twee vaste banken, met oude grove matten bedekt, die den Heeren tot zitkussens hadden gediend. De zaal had een' leemen vloer, en aan den muur hingen er een 40 portretten van de vredegezanten en van de vorsten, wier belangen hier voorgestaan werden. Twee Fransche vaandels, in den jongsten bevrijdings-oorlog buit gemaakt, werden er ook bewaard. In de antichambre zagen wij, boven eene deur, ook nog eene oude schilderij, waarop keizer *KAREL de groote* was afgebeeld.

Buiten de stad bezochten wij eene der begraafplaatsen, die met eenen steenen muur omgeven, en met vele grafsteenen en gedenkteekenen voorzien was. De aanleg was niet bijzonder fraai, de ruimte niet groot; doch onder de zerken gedenkteekenen vonden wij er eenige, die door eene nette en keurige bewerking uitmunten, en deze waren, zeide men, het werk van eenen steenhouwer, wiens regterhand verlamd was. Dezen beschouwde men hier daarom ook als een' regten wonderman, even als een' blinden kruidkundige, die niet ver van *Osnabruck*, in het dorp *Bramsche*, woont, en meer dan 1000 verschillende planten moet bezitten, welke hij op het gevoel onderscheidt, en in het Duitsch en Latijn weet te benoemen.

Op

Op de begraafplaats, waarvan ik zoo even begon te spreken, zag men vele kleine bloemtuintjes op en om de graven; terwijl de achtergeblevene betrekkingen der afgestorvenen hunne belangstelling in het stof hunner geliefden ook nog aan den dag hadden gelegd, door bloemkransen aan de gedenkteekenen op te hangen, welke laatste ten deele van hout waren, en door hunne smaakvolle vormen het oog bekoorden. Zoo zagen wij er b. v. pyramiden, zuilen en pedestallen, met elegante urnen of met graflampen en onderscheidene stichtelijke spreuken voorzien. Van deze begraafplaats gingen wij naar den, buiten de stad liggenden, *Geertruden-berg*, in de nabijheid van het voormalige Geertruden-klooster. Over eenige gemetselde trappen daalden wij af in een uitgestrekt hol, dat onder den berg voortloopt, en verscheidene gangen en groote vertrekken heeft.

De meeste dier gangen en vertrekken, van boven gewelfd en ter zijde door pilaren of bogen van kalksteen ondersteund, waren zoo hoog, dat men er met gemak regt op in konde wandelen; in andere moest men zich bukken, en nog andere kon men slechts kruipende doorworstelen, welk werk wij evenwel gaarne aan de ons geleidende arbeiders, die zich hier met het opruimen van de gangen en hollen onledig hielden, wilden overlaten. — Omtrent den oorsprong van dit hol weet men niets met zekerheid. Men zegt wel, dat de veemge-regten, welke in de nabijheid van *Osnabruck* hunnen hoofdzetel of stoel hadden, in vroegere eeuwen alhier hunne schrikverwekkende zittingen hielden; doch de kronijken der stad melden er niets van. Voor een kleine 200 jaren had zich echter eene bende val-

P sche

sche munters in dit hol opgehouden, die er hun verfoejelijk handwerk hadden uitgeoefend, doch eindelijk gevat en gestraft waren. — Zoo uwe verbeelding nu eenigzins weelderig is, spin dan aan de voorstelling dezer spelonk de eene of andere ijzingwekkende veemhistorie, waartoe VEIT WEBER u de stof kan leveren, of herinner u uit uwe kindsche jaren de eene of andere valsche munters-geschiede; ik zal er niets meer van zeggen, dan — alleen, dat dit hol waarschijnlijk ontstaan is door de uithaling van den blaauwen kalksteen, waaruit de berg bestaat, en dien men vervolgens gebrand heeft, om er metselkalk van te maken. — Waarlijk! zult gij mij toevoeren, al een heel prozaisch uiteinde van een verhaal, uit welks bouwstoffen: onderaardsche holen, valsche munters en veemgeregten men een belangrijk romantisch tafereel zoude kunnen ophangen. Gij hebt gelijk, doch wat mij betreft, ik bevind en beweeg mij liever in de werkelijke, dan in die denkbeeldige wereld; en, om de waarheid te zeggen, de aanblik der schoone natuur boven op den berg was mij aangenamer, dan het nederdrukken-de gevoel van de lage, ettelijke honderdduizende ponden torschende verwulven en de vrees van hier of daar, bij het zwakke licht van het ons vooruitzwevende lampje, het hoofd te stooten, of op den glibberigen grond, die geene schatten van diamanten of edele metalen verborgen der Delfstofkunde ook weinig bevrediging aanbod, uit te glijden.

Op den berg had men toch een overheerlijk panorama; want het dal, waarin de stad *Osnabruock* ligt, doet zich, met de rondom liggende heuvelachtige korenvelden en de verder verwijderde boschrijke bergen, al zeer
schoon

schoon voor. De *Geertruden-berg* bevat, zoo als ik u boven reeds gezegd heb, veel kalksteen, die in dunne lagen of schichten op elkander ligt; de bovenste lagen noemde men hier kalkmergel, en deze hebben eene geelachtige kleur. Daar zij aan de lucht blootgesteld zijn, ontbinden zich derzelve deelen al zeer gemakkelijk. De oppervlakte des bergs was bijzonder vruchtbaar; dit toch bewezen de welige groei der heestergewassen en de bloeiende vruchtboomen op plaatsen, waar voor weinige maanden nog niets dan distelen en struiken gevonden werden. Verschillende schoon aangelegde partijen maakten dezen berg tot eene aangename wandelplaats, en deze nieuwe aanleg, met welks in orde bringing en verfraaijing men nog bezig was, had zijnen oorsprong te danken aan eenen ouden burger van *Osnabruck*, WAGNER geheeten, die van de regering de vergunning had bekomen, om dezen berg en de omliggende streek tot een algemeen lustoord voor zijne stadgenooten in te rigten. Op eigene kosten volbragt hij deze taak, en uit het gesprek met den vriendelijken grijsaard bleek ons, dat hij die met lust en liefde op zich had genomen, om in den avond zijns levens een werk tot stand te brengen, dat zijnen medeburgers in volgende jaren nog menig genoegelijk oogenblik zoude verschaffen.

's Avonds om 9 uur nam onze vriend VAN HOORN afscheid van ons, om met den postwagen over *Lingen* naar huis te gaan. Gaarne zouden wij dien braven vriend nog langer bij ons gehouden hebben; want zijne gulheid, opregtheid, opgeruimdheid, hulpvaardigheid en welwikkend oordeel waren mij en mijnen schoonbroeder eene behoefte geworden. Zijn ambt en pligt riepen hem

huiswaarts, en wij konden en mogten hem niet langer bij ons houden. Bijna sprakeloos, doch hartelijk was ons afscheid. Wij oogden hem met tranen na, helaas! om hem nimmer weder te zien!

Op den volgenden morgen, het was de eerste Pinksterdag, bezochten wij een paar kerken. In de Lutherische Katharina kerk, die wij den vorigen dag, onder geleide van den organist THORBECKE, bezigtigden, hadden wij vele schilderijen, bijbelsche personen voorstellende, gevonden; doch de meeste derzelve konden geene aanspraak op schoonheid maken. In de biecht-kamer waren de portretten opgehangen van alle predikanten, die vroeger aan deze kerk verbonden waren; want iedere kerk heeft hier zijne eigene geestelijken.

In de Maria kerk, mede eene Luthersche, verzamelde zich des Zondags eene groote schare, en ook hier, even als in *Bremen*, begon de dienst met het zingen van koralen. Een twaalfstal koorknapen schreeuwde verschrikkelijk hard, en wij hadden daar veel hinder van, omdat wij dicht in derzelve nabijheid waren. Nadat men eenigen tijd gezongen had, trad een geestelijke voor het altaar, en zong daar, op Gregoriaansche melodie, een gezang, hetwelk veel overeenkomst had met dat der Roomsche Catholijke geestelijken bij de bediening der mis, en waarbij hier de gemeente van tijd tot tijd met het orgel inviel. Zoo wij het wel verstaan hebben, moet het eene soort van geloofsbelijdenis geweest zijn. Daarop las hij den tekst van den Pinksterdag voor, en onmiddelijk daarop zong een klein koor, hetwelk op het orgel geplaatst was, een stuk van eene geestelijke Kantate: *Die letzten Dinge*, van L. SPOHR. Hoewel dit koor slechts uit 10 jongens

gens en even veel mannen bestond, en door 4 strijk-instrumenten en een zacht orgel begeleid werd, voldeed het zeer goed, en de welluidende en volle stemmen werden door ons in derzelver verschillende partijen zeer goed gehoord, niettegenstaande wij ons aan het andere einde der kerk bevonden. In eene vierstemmige fuge, die eene schoone werking deed, bespeurde ik slechts eene enkele maal eene kleine weifeling in de uitvoering. Bijzonder werden wij echter getroffen door het daarop volgende koraalgezag. De leelijke koorknappen schenen zich in de vorige koralen heesch geschreeuwd te hebben, of derzelver zang werd in de massa stemmen, der nu talrijk geworden gemeente, verzwolgen. Hoe het zij, nadat het orgel een weinig gepreludeerd had, zong de gemeente eerst een paar regels van eenen lofzang zonder orgel en met zachte stemmen, en onmiddelijk daarop viel het orgel met volle kracht in, en begeleidde, met drie bazuinen en met pauken, den krachtigen zang der feestvierende menigte. Ik heb in mijn leven veel- en schoone muziek gehoord, ook als liefhebber het een en ander mede gemaakt; doch nooit ben ik zoo getroffen geworden als door dit kunsteloze, eenstemmige koraalgezag. Die magtige eenklank van duizende stemmen, ondersteund door eene welluidende en indrukmakende harmonie van orgel en koperen instrumenten, nog weergalmt zij in mijne ziel, en de roering, die ik destijds ondervond, zal ik nimmer vergeten. — Jammer maar, dat de leerrede, die wij daarop hoorden uitspreken, noch door derzelver inhoud, noch door hare uiterlijke voordragt in overeenstemming was met ons opgewekt gevoel en de plegtigheid van den hoo-gen feestdag.

- De andere kerk, welke wij dien zelfden morgen bezochten, was de schoone Domkerk. Het klokkengelui riep ons derwaarts. Vroeger hadden wij op onderscheidene punten der stad die plegtige en indrukmakende aankondiging van den Christelijken feestdag gehoord. Bij iedere dienst, welke er op dezen dag in de verschillende kerken gedaan werd, herhaalde zich die roepstem. Bij het binnentreden der Domkerk werden wij getroffen door een welluidend driestemmig koraalgezang, dat door mannenstemmen werd uitgevoerd. Hadden wij er geene knielende gemeente gezien, dan zou de zang en de eenvoudigheid der kerk ons op het denkbeeld hebben gebragt, dat wij in eene Protestantische kerk waren. Toen wij echter wat beter overzigt van het geheel hadden verkregen, zagen wij hier de R. Catholijke eerdienst in volle plegtigheid. Vijf priesters, in kostbare kleeding, bedienden de mis voor het hoogaltaar, dat kostbare versierselen had. De vicarissen op het koor beantwoordden de zingende alleenspraak des priesters, en talrijke waskaarsen schenen het daglicht te trotseren. De zang der vicarissen beteekende niet veel, doch die der koristen was zeer goed. Enkele malen viel ook de gansche gemeente met een sterk orgel in, om het amen te zingen. Zoo hadden wij dan nu ook eene Roomsche-Catholijke dienst in eene oude bisschoppelijke stad bijgewoond, eene stad, die op dit oogenblik zulk een geestelijk opperhoofd niet heeft, maar welke, als ik wel onderrigt ben, weder een bisschopszetel staat te worden. - Deze Domkerk bevat de graven van onderscheidene bisschoppen, en is in het bezit van vele reliquien en van een schaakspel, dat eens aan KAREL den grooten moet toebehoord hebben.

Wij

Wij hebben die echter niet gezien. Na den eten gingen wij met onzen logementhouder, eenige gasten en inwoners van *Osnabruck* in drie rijtuigen naar buiten, om in een naburig tolhuis koffij te drinken. Weg, landstreek en weder waren verrukkelijk schoon, en eerst hier bemerkten wij, dat wij niet de eenige Nederlanders waren; want in ons rijtuig was een Amsterdammer, welke naast mij aan tafel gezeten en met mij gesproken had, en dien ik nu eerst als landgenoot in onze gemeenschappelijke moederspraak begroette. — Het was een lustig gezelschap, en er waren snaken onder, die wonderlijke invallen hadden; onze beschaafde waard wist echter over het algemeen eenen goeden toon te bewaren, en door belangrijke gesprekken te beletten, dat de onkiesche uitdrukkingen, die sommigen zich veroorloofden, niet heerschende werden. Na onzen terugkeer in *Osnabruck* verliet hij ons met een paar anderen van het gezelschap, en, toen wij nu met de overblijvenden eenen tuin in de nabijheid van den vroeger genoemden *Geertruden-berg* bezochten, was het onderhoud der Heeren ons minder aangenaam, zoodat wij spoedig afscheid van hen namen, om op onze kamer onze aantekeningen in orde te brengen en naar huis te schrijven.

Wij hebben die echter niet gezien. Als den eeren
gingen wij met onzez jonkvrouwen, enige gasten
en jawoord van Ganswey in die ruygen naar ju-
ten, om in een badruyk tobule koffij te drinken.
Wesel, Jandarsch en weder waren vertrekkelijk schoon.

TWAALFDE BRIEF.
Wederomders waren; want in ons ruyg was een Am-
sterdammer, welke naast mij aan tafel gezeten en met
wij gezeten had, en die in eerst als Jandarsch
in onze gemeenschappelijke maatschappij deproste.

Het was een luttel gezelschap, en er waren enkelen an-
der, die wouderlijke jactallen hadden, onze besprekke-

Gaf ik in mijne beide laatste brieven u eenig ver-
slag van hetgeen door ons in *Osnabruk*, zoo in be-
trekking tot het onderwijs als anderzins, is opgemerkt;
de tegenwoordige zal u iets over onze terugreis, over
Munster en *Wesel*, naar het Vaderland mededeelen.

Op **Maandag** morgen vertrokken wij om 9 uur
met den ijlwagen van *Osnabruk*. Onze weg liep door
eene bergachtige streek, die zoo wel door eene groote
verscheidenheid, als door treffende gezigten uitmuntte.
Somtijds scheen het, als of men de bergen doorboord
had, om zich eenen weg te openen, en steil verhieven
zich derzelve wanden, veelal met struiken en boomen
begroeid, aan onze regter en linkerzijde. Nu ging het
met trageren gang opwaarts, en heerlijke valleijen met
schitterend witte huisjes, - of afgezonderd liggende, of
in schilderachtige kerkdorpjes vereenigd, en met gol-
vende korenakkers omzoomd, - vertoonden zich, soms
plotseling verrassend, aan onze oogen. Dan weder be-
vonden wij ons te midden van een boschrijk oord,
waar het levendig groen der boomen, door het geel-
wit-

witte van den zandsteen, in zoogenaamde steenbreuken, vervangen werd. Drie of vier malen zagen wij zulke steenbreuken onmiddelijk aan onzen straatweg, en vonden er de schichten in eene hellende rigting als op elkander gestapeld, en de afgehouwene wanden zoo effen, als of zij door de werklieden met een mes waren afgesneden. Eene vrij ruime opening, die men zijdelings in den berg had gemaakt, liet eene menigte bewerkte steenen zien, en een arbeiders hutje, van steen opgezet en met riet gedekt, stond in het midden derzelve.

Tot aan *Iburg* bleef de landstreek even afwisselend, als bekoorlijk. Dit stadje heeft eene zeer schoone ligging in een dal, te midden van vruchtbare korenvelden, en contrasteert regt aangenaam met een voormalig klooster, dat, bij de stad, op eenen berg ligt, en thans tot een regerings gebouw gebruikt wordt.

Achter *Iburg* werd de grond meer vlak en de landstreek wat eenvormiger. Boschgewas zagen wij in ruimen overvloed, en daarin, alsmede in den dorren heidegrond, had het land nu wel eenige overeenkomst met onze provincie Drenthe.

Op de station *Glandorf* gebruikten wij het middagmaal, en hier vonden wij de beeldtenis van onzen dapperen CHASSÉ in de gelagkamer. Dat wij dezelve met toejuiching begroetten, en met innig genoegen de lofspraak hoorden, die een paar, anders niet zeer spraakzame, medereizigers op onzen roemwaardigen landgenoot hielden, zult gij zeker niet oneigenaardig vinden. Trouwens, onderscheidene malen hadden wij ook met blijdschap opgemerkt, dat men onze natie met achting beschouwde, en ons vrij wat hooger schatte, dan onze luidsnoevende, doch weinig geestkracht bezit-

ten-

tende voormalige stiefbroeders. De braafheid, standvastigheid en goede trouw van onzen geliefden Koning werden erkend en bewonderd, en niet zonder reden; daar 's Vorsten gedrag en zijne zedelijke eigenschappen toch zoo schitterend afsteken tegen de weifelende staatkunde van vele groote mogendheden en tegen de bedorvene zedelijkheid van sommige kleine vorstelijke personaadjes. Uitdrukkingen als deze: *der König von Holland ist ein Ehrenmann* uit den mond van vreemdelingen te hooren, deed onzen Nederlandschen harten regt goed, en welk welgestemd vaderlander zoude daarbij ook ongevoelig kunnen blijven?

Te *Glandorf* zagen wij eene menigte boerenvrouwen naar de kerk gaan, die ons, door hare hardkleurige kleeding en breede, met gouddraad versierde, mutsen, geen gunstig denkbeeld deden opratten van den goeden smaak in deze *Moffrikaansche* landstreek. Te *Oost-Beveren* kwamen wij op Pruisisch grondgebied, waar onze passen gevisceerd moesten worden.

Daarop ging het weder voorwaarts naar *Telgte*, aan de *Eems*, waar wij echter niet konden vertoeven, om het beroemde wonderdoend *Mariabeeld* te bezigtigen, dat u uit de *Brieven over Duitschland en Holland* (*) bekend moet zijn.

Wij waren nu in het Roomsche-Catholijke *Westfalen*, en hadden, op onze reis van *Osnabruck* herwaarts, hier en daar bij den weg, soms ook op de hoeken der bouwlanden, als om het veldgewas voor hagelslag en andere onheilen te behoeden, houten kruisen, Christus- en moeder Godsbeelden opgemerkt.

Naar-

(*) Te *Groningen* bij W. WOUTERS en R. J. SCHIERBEEK 1809.

Naarmate wij *Munster* naderden, vermenigvuldigden zich deze gedenkteekenen der Roomsche-Catholijke Godsdienst, en in de groote laan vóór *Munster* had men zeer vele van die Christus- en Mariabeelden. Enkele malen hadden wij, voor zulk een zinnelijk opwekkingsmiddel der godsdienstige aandacht, wel eens een boerenmeisje hare gebeden, met alle teekenen van uitwendigen eerbied, zien opzeggen; in de nabijheid van *Munster* zagen wij, meer dan eens, 5 à 6 personen in het stof geknield, die evenwel niet alle met hunne gedachten bij hunne godsdienstige verrichtingen schenen tegenwoordig te zijn, maar wel veel nieuwsgierigheid naar de voorbijgaande wandelaars of voorbijrollende rijtuigen aan den dag legden.

De zon had ongeveer drie vierde gedeelte van haren dagloop volbragt, toen wij het oude en, door geschiedkundige herinneringen, eerwaardige *Munster* binnenreden. In eene kamer van het posthuis moesten wij onzen koffer ontsluiten, en aan de doorzoekende blikken en handen van eenen Commies ten beste geven. Die Heer was echter niet zeer argwanend, doch met den grootsten argwaan had hij ons toch ook op geene sluikerij kunnen betrappen. Nadat wij ons in het logement van GERBAULET hadden laten brengen, en ons daar eenigermate verfrist hadden, begaven wij ons spoedig op weg, om Munsters Domkerk een bezoek te geven. Verwacht niet, dat ik dit eerwaardige en schoone gebouw uitvoerig zal beschrijven; want uwe nieuwsgierigheid kan, dienaangaande, in andere gedrukte werken, onder anderen in de bovengemelde *Brieven over Duitschland en Holland* genoegzame bevrediging vinden. Ik wil u slechts zeggen, dat dit gebouw, - toen
wij

wij het tegen den avond binnentraden, en in deszelfs wijd uitgestrekte ruimte slechts hier en daar nog enkele Roomsche-Catholijke Christenen voor een altaar in bidde-aandacht nedergeknieid zagen, - door deszelfs hooge en wijde verwulven en breede zijgangen ons een plegtig en eerbiedwekkend gevoel inboezemde. Over de schoonheid van onderscheidene, hier aanwezige schilderstukken zal ik mij niet uitlaten. Het fraaije altaarstuk: Christus afneming van het kruis, de marmeren basreliefs, ter zijde van het hoogaltaar op het koor, welke gebeurtenissen uit de Bijbelsche en Kerkelijke geschiedenis voorstellen, het in marmer uitgehouwen laatste oordeel, boven eene der kerkdeuren, en het levensgrootte marmeren beeld des Zaligmakers, zoo als die, met een touw om het ligchaam gebonden, door een' krijgsknecht naar den kruisberg gesleept wordt, zijn wezenlijk bezienswaardig. Van de drie, in de muren der kerk uitgebouwde, kapellen, waar men de graven aantreft van den woeligen, doch hier in *Munster* wel vereerden, bisschop CHRISTOFFEL BERNARD VAN GALEN, van den Vrieschen H. LÜDGERUS, *eersten* bisschop van *Munster*, en van eenen anderen Heilige, met name MAXIMUS, boezemde de eerste ons het meeste belang in; omdat de persoon, die hier begraven en op eene zwart marmeren tombe in steen uitgehouwen ligt, eenmaal naar ons Vaderland zijne oorlogsbenden, met die van andere mogendheden, liet oprukken, en onze vaderstad toep met geen aangenaam bezoek vereerde. Gelukkig, dat onze dappere stadgenooten dien gemijterden oorlogsmans niet vriendelijk ontvingen, en na eene zesweeksche, dappere verdediging van hunne vesten deden verhuizen. Groninger kanonnen zijn het alzoo niet,

niet, uit welke men de koperen pilasters vervaardigd heeft, die de bovenvermelde kapellen van het ligchaam der kerk afscheiden; maar wel moet de oorlogsbuit van 1672, in andere vestingen of forten betaald, daartoe de stof hebben geleverd.

De slottuin, dien wij nog voor den ondergang der zongingen zien, is eene zeer uitgestrekte en schoone wandelplaats, uit welke men, op verschillende punten, een schoon gezigt op de stad heeft.

Tijdens ons bezoek waren er slechts weinig menschen in dezen tuin. Of de heiligheid van den feestdag daarvan de oorzaak was, dan of het toegeschreven moest worden aan het luisterrijke bal en concert te *Steinfurth*, werwaarts de Munstersche *beau monde*, ten minste gedeeltelijk, uitgevlogen was, laat ik onbeslist. De weinige wandelaars waren meest verzameld bij eene troep blazende kunstenaars, die eenige stukken uit den treuren in de opene lucht opdreunden. Het schoone, in eenen Romeinschen stijl gebouwde, slot konden wij van binnen niet te zien krijgen, wijl het bewoond was, — deszelfs eene vleugel door eenen koninklijken burgerlijken gouverneur, ik meen den president VINCK, de andere door eenen militairen kommandant.

Bij eene wandeling over de wallen zagen wij, dat de omstreken der oude bisschoppelijke stad juist geene aanspraak kunnen maken op vruchtbaarheid of schoonheid. Kale weiden, met vele biezen, struiken en boomgewas, deze kan men er opmerken, doch geene fraaije landgezigten of aangenaam gelegene kerkdorpen, en de onbeduidende rivier de A zet ook aan het landschap geen sieraad of levendigheid bij.

Op den volgenden dag bezochten wij nog eens de

Dom-

Domkerk, waar thans eene plegtigheid plaats had, welke men in landen, waar de bevolking grootendeels Protestantsch is, zelden of nooit te zien krijgt. Het was de bediening van een der Roomsche-Catholijke sacramenten, het *vormsel* namelijk, die door den Bisschop verrigt werd. Deze was kenbaar aan zijnen geelen bisschopsmijter en aan den herdersstaf, en had een geel bovenkleed aan. Twee geestelijken ondersteunden hem in zijne ambtsverrigting, en eenige honderde kinderen, die op de feestdagen hunne eerste communie hadden gehouden, lagen in de kerk neergeknield, en werden achtereenvolgens door de pastoors, bij welke zij hunne geloofsbelijdenis hadden afgelegd, in troepjes naar den Bisschop geleid. Deze, een eerwaardig oud man, van eene kloeke gestalte, stond met zijne medehelpers op eene verhevenheid voor het altaar, die door eene marmeren ballustrade van het ruim der kerk was afgezonderd, en rondom die ballustrade schaarden zich de kinderen. De Bisschop ging onophoudelijk rond, maakte, nadat hij zijnen duim in de gewijde olie gedoopt had, die door een' der geestelijken in een doosje op een zilveren schenkblad gedragen werd, het teeken des kruizes op het voorhoofd der kinderen, en gaf hun daarna een tikje met de vlakke hand op de wang, onder het toespreken van eenige halfuide woorden tot den vormeling, vóór en na deze verrigtingen. Een ander priester wischte hen het voorhoofd met boomwol of eenige andere witte stoffe af, en een man in burgerlijke kleeding beschonk hen daarna met een heiligen beeldje, een gedrukt gebed of zoo iets dergelijks.

Er waren vele kostbaarheden bij het altaar te zien; doch de plegtigheid maakte weinig indruk op ons,

van

van wege de haast der verrigtingen, en, ten deele ook, omdat er achter in de kerk vrij wat rumoer was, hetwelk veroorzaakt werd door eenige kleine kinderen, die hier met eenige, bij de pilaren nedergezette, vaandeltjes speelden, en het tegenwoordige bezit derzelve aan elkander betwistten. Na de plegtigheid was er op het koor eene zingende dienst, bij welke drie priesters werkzaam waren, en de koorheeren of hunne vicarissen geen bijzonder aangenaam gezang lieten hooren. Het orgel evenwel beviel ons, door schoonheid en kracht van toon.

In de Maria kerk, die wij denzelfden voormiddag bezochten, zagen wij eenen vergulden predikstoel, het wonderdoende beeld van de Maagd Maria en het reuzenbeeld des H. Christoffels, met het kind Jezus op den rechterarm en eenen boom, als wandelstaf, in zijne linkerhand. De toren dezer kerk beviel ons door zijne schoone bouworde; hij is van zerk gebouwd, stomp van gedaante en vertoont de kenmerken van eenen zeer hoogen ouderdom. In denzelfden ziet men eenige kogels gemetseld, waarmede hij beschoten is gedurende de belegeringen, welke de stad in den zevenjarigen oorlog heeft moeten verduren. Een andere toren, die van de Lambertuskerk, trekt de aandacht van den vreemdeling tot zich door drie ijzeren kooijen, welke zich hoog aan denzelfden bevinden. Ik behoef u nauwelijks te herinneren, dat de lijken van de beruchte aanvoerders der Wederdoopers, JAN BOKELS ZON, KRECHTING en KNIPPERDOLLING hier in ten toon gesteld werden, nadat de bisschop van *Munster* zijne oproerige stad, in den jare 1535, weder in zijne magt had bekomen. Gij weet toch, dat *Munster* in 1533

en 1534 de verzamelplaats dezer godsdienstige dwee-
pers en het tooneel van hunne ongehoorde zottigheden
en gruwelen was, en dat de eerste van de drie boven-
genoemden hier eene rol speelde, die met zijn vroeger
uitgeoeffend eerzaam handwerk, als kleermaker te *Leij-*
den, al zeer weinig overeenstemde (*). Aan den voorge-
vel van het raadhuis zagen wij ook de ijzeren tangen,
waarmede die *Koning van het nieuwe Jeruzalem*, zoo
als hij geliefde zich te noemen, en zijne voornaamste
medestanders gepijnigd werden, als gedenkteekenen
eener wreedaardige justitie van vroegere eeuwen.

In het raadhuis, dat niet veel aanspraak op schoon-
heid of edelheid van bouworde kan maken, bezagen
wij de vredezaal, welke door ieder' Nederlander, die
prijs stelt op de deugden van zijn voorgeslacht, voor-
zeker met eerbied betreden wordt. Hier toch was het,
dat de Spanjaarden van alle eischen op ons Vaderland
afstand moesten doen; hier werd deszelfs onafhanke-
lijkheid door de vijanden plegtig erkend, en de plaats,
welke onze moedige, standvastige en godvruchtige voor-
vaderen zich, door eenen eervollen tachtigjarigen strijd,
in de rij der Europese volken verworven hadden,
werd hun hier door vriend en vijand ingeruimd. Met
welgevallen en eerbied beschouwden wij daarom ook
de afbeeldsels onzer Nederlandsche vredegezanten, van
welke dat van onzen Groningschen afgevaardigde ADRI-
AAN KLANT, die, zoo als gij weet, te *Stedum* eene
fraaije graftombe heeft, ons, door deszelfs plaatsing
op het uiterste van een der rijen, het allereerst in het
oog viel.

Niet minder dan 36 portretten der onderhandelaars

(*) Zie WAGENAAR, *Vad. Historie*, Deel V, bl. 77 en vv.

en van de voornaamste vorsten, welke in den vrede begrepen waren, vindt men in deze oude en onaanzienlijke zaal, die, zegt men, nog in denzelfden toestand is als ten tijde van het sluiten des vredes. Overigens vertoont men u in deze zaal ook nog de zoogenaamde vredevaan van 1648, eenig oud wapentuig, een' stijl van de bedsponde van JAN VAN LEYDEN, de pantoffel van eene zijner 12 vrouwen, en wijst u op de glasruiten de geschilderde hoofden der beruchtste Wederdoopers, als zoo vele voorwerpen, die den bezoeker meer of minder belang kunnen inboezemen.

In de stad *Munster* vindt men vele oude, hooge gebouwen, die vooral aan de groote markt, welke eigenlijk niet anders dan eene breede straat is, eene zonderlinge bouworde hebben. Hier rusten de gevels der huizen op zware pilasters van Bentheimersteen, en onder de vooruitspringende bovenverdiepingen heeft men eene doorlopende, verwulfdde galerij, welke den voetgangers eene, voor den regen en het steken der zomerzonnestrallen beschutte, wandelplaats aanbied. Of de stad ook eenige uitmuntende scholen bezit, zijn wij niet te weten gekomen, daar thans, in de pinkstervacantie, alle inrigtingen voor het lager onderwijs gesloten waren, en ook de niet zoo spoedig verwachte afrid des postwagens het ons onmogelijk maakte, daaromtrent voldoende berigten in te winnen. Te laat werden wij nu gewaar, dat de Protestantsche consistoriaal- en schoolraad NATORP in deze stad zijne woonplaats heeft; hadden wij dit vroeger geweten, dan zouden wij getracht hebben een persoonlijk onderhoud met dien ijverigen bevorderaar van het lager onderwijs te bekomen. De schriften van dien man zijn ook

Q in

in ons Vaderland niet onbekend en ongeacht, en door hem zouden wij misschien in de gelegenheid zijn gesteld, om nader met het Munstersche schoolwezen bekend te worden, dat vroeger in den hier gewoond hebbenden, beroemden OVERBERG zulk eenen wijzen, als braven voorstander had (*).

Wij vertrokken des Dingsdags namiddags om 4 uur van *Munster*, en namen onzen weg op *Wesel*, ten einde van daar de terugreis naar het Vaderland voort te zetten.

Onze route liep over *Dulmen*, *Haltern* en *Dorsten*, kleine landstadjes of vlekken, die, bij den doorrid of bij onze kortstondige rijtuigverwisseling, gedurende den avond of nacht, ons weinig belangrijks aanboden. Wij misten nu de bekoorlijke landstreek van het *Wezerdal*, en zagen veel onvruchtbaren heidegrond. De weg was echter uitmuntend, en over onze conducteurs en postiljons hadden wij ook niet te klagen, wijl zij wakker opreden en zorgden, om telkens op den vastgestelden tijd ter bestemde rustplaats aan te komen. Over het geheel genomen vonden wij het postwezen, voor zoo verre het vervoer van reizigers betreft, in het Pruisische voortreffelijk ingerigt. Even als in *Hannover* staat alles onder het bestuur van het Gouvernement, en dit zorgt voor gemakkelijke en sterke rijtuigen en voor fiksche paarden; terwijl postiljons en conducteurs onder strikte orde staan, en bij pligtverzuim met boete of ontzetting van hunne posten gestraft worden.

(*) 's Mans *Handleiding voor Schoolleeraars ten platten lande*, door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgegeven, heeft een vruchtbaar zaad uitgestrooid, ook in de hoofden en harten van onze Nederlandsche schoolonderwijzers.

den. Een verzegeld zakuurwerk, dat zich in handen des conducteurs bevindt, wordt daarom ook dikwijls op reis door dezen geraadpleegd, om den postiljon, zoo noodig, tot meerderen spoed aan te manen, en hen beide voor boete te vrijwaren. — De wegen zijn meestal met kleine, onregelmatige rots- of zandsteen bestraat; op enkele plaatsen zagen wij de arbeiders bezig, om zoodanig een nieuw bestraat pand effen te maken. Een voertuig, voorzien van zware ijeren of zerken rollen, met eenen bovenlast van ettelijke duizende ponden, en door 8 of 10 paarden getrokken wordende, moest daarbij de voornaamste dienst bewijzen. Ongeveer één uur vóór *Dorsten* was de weg regt aangenaam; want hij liep met vele klimmende en dalende kronkelingen door een boschachtig landschap, hetwelk, door het schijnsel der maan verlicht, de treffendste afwisselingen van licht en schaduw aanbod, en ons bovendien in het verrukkelijke gezang der nachtegalen een streelend genoeg schonk.

Nadat wij te *Dorsten*, aan de Lippe, onzer hongerrige magen eene kleine schatting hadden betaald, liep onze weg, door eene wijduitgestrekte heide, over eenen mullen zandweg, die eene vermeerdering van voorspan noodzakelijk maakte. Om 5 uur des morgens kwamen wij in *Wesel*, die sterke vesting, welke ook in onze Vaderlandsche historie vermeld wordt als eene plaats, waar onze voorvaderen eens lauweren geplukt hebben voor hunnen heldenkrans. Wij vonden dat de stad eenige ruime straten en goed gebouwde en wel onderhoudene huizen heeft, en dat de schoone Berlijnerpoort, door hare edele bouworde, wel opmerking verdient. De volksspraak kwam hier veel

overeen met het plat Nederduitsch, ja, onze taal was er zoo weinig vreemd, dat wij bij sommige openbare putten zelfs Hollandsche rijmpjes vonden; b. v. »Die uit dezen put water komt halen, moet ook tot zijn onderhoud betalen.» De vrouwen uit de lagere volksklasse hadden meestal onaangename gelaatstrekken en op verre na geene schilderachtige kleeding. Meer stuitend was ons echter het gezigt der kettingdragende tuchthuisboeven, die, onder het opzigt van gewapende soldaten, de straten en bruggen reinigden, en den voorbijgangers pijpedopjes en dergelijke kleinigheden te koop aanboden. De gekasematteerde vestingwerken, ten deele omringd door drooge grachten, die men vol water kan laten loopen, schenen mij sterk toe, en buiten de stad ligt het fort *Blucher* aan den linker-oever der rivier, en strekt niet weinig tot vermeerdering van de sterkte der vesting. Op eenen kleinen afstand van de stad ziet men het water van de Lippe met dat van den Rijn te zamen vloeijen, over ieder van welke rivieren eene schipbrug ligt, die de gemeenschap met de tegenover liggende oevers gemakkelijk maakt. Op die van den Rijn hadden wij een schoon gezigt over den majestueuzen stroom.

Om 2 uur stapten wij in de stoomboot, waar een talrijk gezelschap, Duitschers, Hollanders en Franschen, aanwezig was. Niet onaangenaam was ons de vaart op den breeden Rijnstroom, welks boorden hier echter niet bijzonder veel afwisseling aanbieden. Een en ander belangrijk punt trok evenwel onze oplettendheid tot zich. Zoo passeerden wij het oude *Xanten*, *Rees* en het schoon gelegene *Emmerik*; zagen aan onze linkerzijde, in de verte, de *Kleefsche* bergen en aan

onze regterhand het oude klooster op den *Ellerberg*, en kwamen eindelijk bij *Lopit*, waar de goederen der passagiers door Nederlandsche commiezen verzegeld werden, om te *Nijmegen* nader onderzocht te worden. Een opkomende haarrook of veendamp maakte onze vaart minder aangenaam; zoodat wij regt verheugd waren, toen wij eindelijk in laatstgenoemde, grijze vesting voet aan wal konden zetten, en den avond in gezelschap van eenen, daar garnizoen houdenden, Groningschen vriend mogten doorbrengen.

Wat wij de beide volgende dagen in de omstreken van *Nijmegen* en *Arnhem* opmerkten, ga ik u niet beschrijven; want die lustoorden van Gelderland verdienen, dat gij, indien het immer mogelijk is, u door eigene aanschouwing met dezelve bekend maakt.

Voor mijnen schoonbroeder was het genot der natuurschoonheden, die hier in overvloed aanwezig zijn, zoo treffend als verrassend, en ook ik verheugde mij weder bij de beschouwing dier schoone partijen, welke een vroeger bezoek mij meer in bijzonderheden had leeren kennen.

Zonder eenig ongeval vervolgden wij onze reis, en bleven bij elkander tot *Meppel*, waar mijn broeder den Vrieschen en ik den Groningschen postwagen beklom, die ons weder in welstand bij de onzen bragten.

En zoo ben ik dan nu aan het einde van mijne briefwisseling, waarde Vriend! die u eenigermate heeft kunnen bekend maken met het goede en schoone, dat wij op onze paedagogische reize hebben opgemerkt.

Reizen, dit zult gij zelf ook wel eens ondervonden hebben, is doorgaans regt genoegelijk, immers als men
een

een welgestemd hart en een opmerkzaam oog met zich ronddraagt; doch meer verhoogd wordt voorzeker dit genoeg, wanneer men met een bepaald oogmerk reist, en aan het aangename het nuttige tracht te verbinden.

Nuttig was die reize voor ons in vele opzigten. Het is waar, wij zagen ook in Duitschland, evenmin als bij ons, het beeld eener *volmaakt goede* school; maar troffen toch hier en daar zeer veel aan, dat ons in het goede, voor zoo verre wij dit in eene meer of mindere mate bij ons zelve aanwezig achtten, konde versterken, of ons op een en ander, bij ons te lande verwaarloosd of niet genoegzaam gewaardeerd, punt opmerkzaam konde maken.

Mogen deze brieven, te dezen aanzien, nu ook voor u van eenig wezenlijk belang en nut zijn, dan zal de herinnering mijner reize mij dubbel aangenaam wezen.

B. BRUGSMA,
BRIEVEN
OVER
EENE REIS.

B. BRUGSMA,
BRIEVEN
OVER
EENE REIS.

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header.

Handwritten text, possibly a name or date.

Handwritten text, possibly a name or date.

Handwritten text, possibly a name or date.

Handwritten text, possibly a name or date.

Handwritten text, possibly a name or date.

Handwritten text, possibly a name or date.

Handwritten text, possibly a name or date.

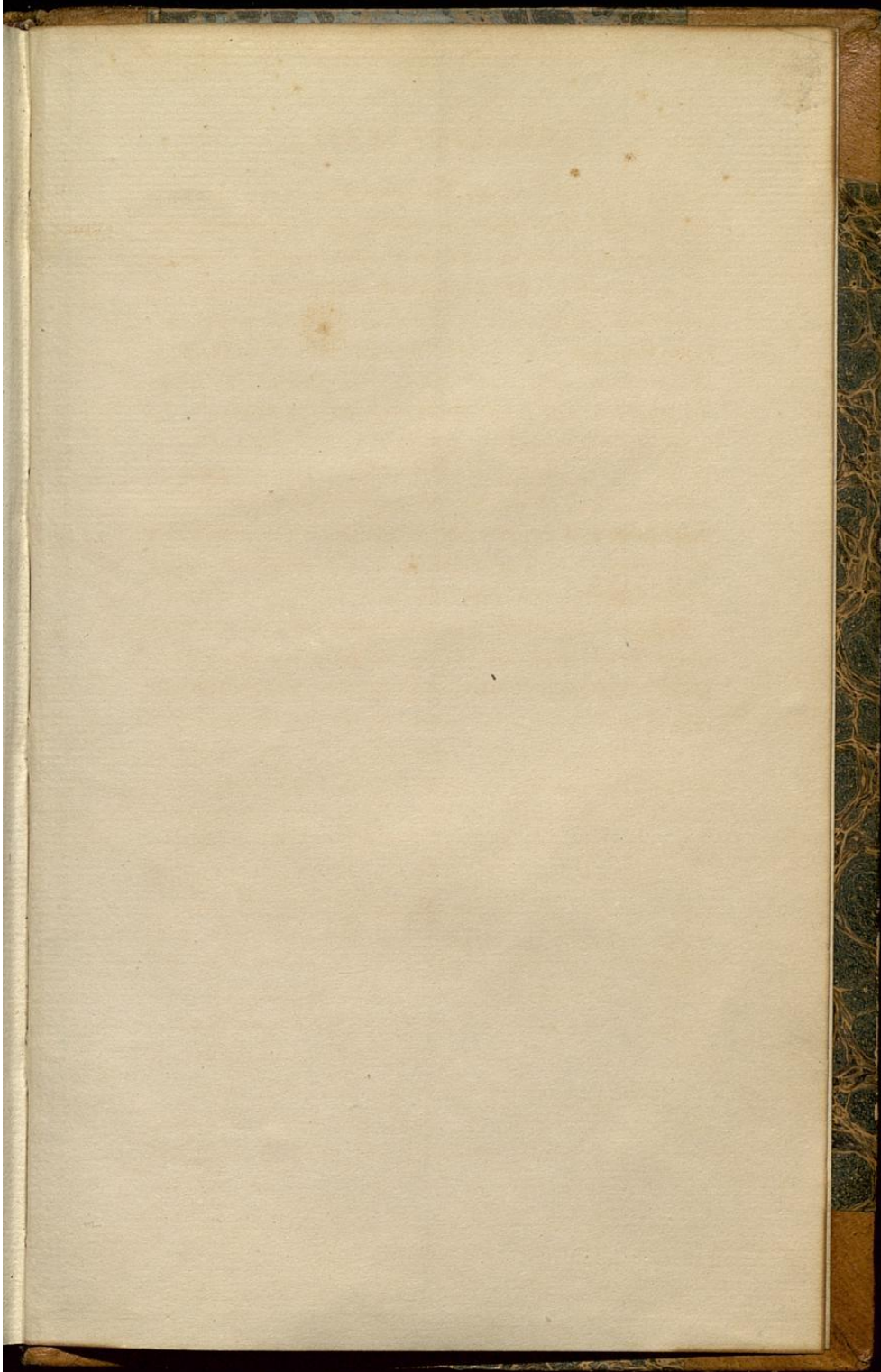
Handwritten text, possibly a name or date.

Handwritten text, possibly a name or date.

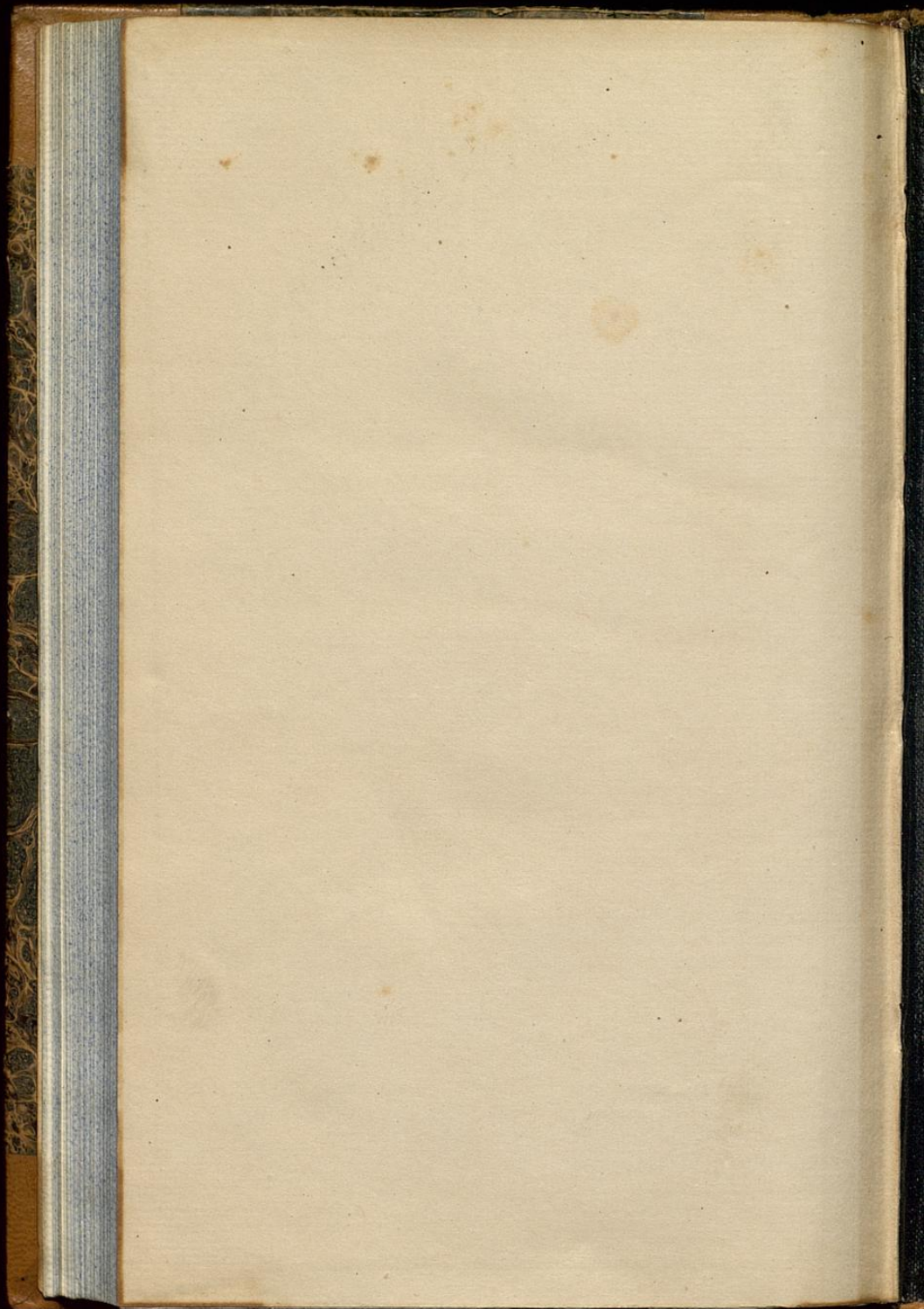
Handwritten text, possibly a name or date.

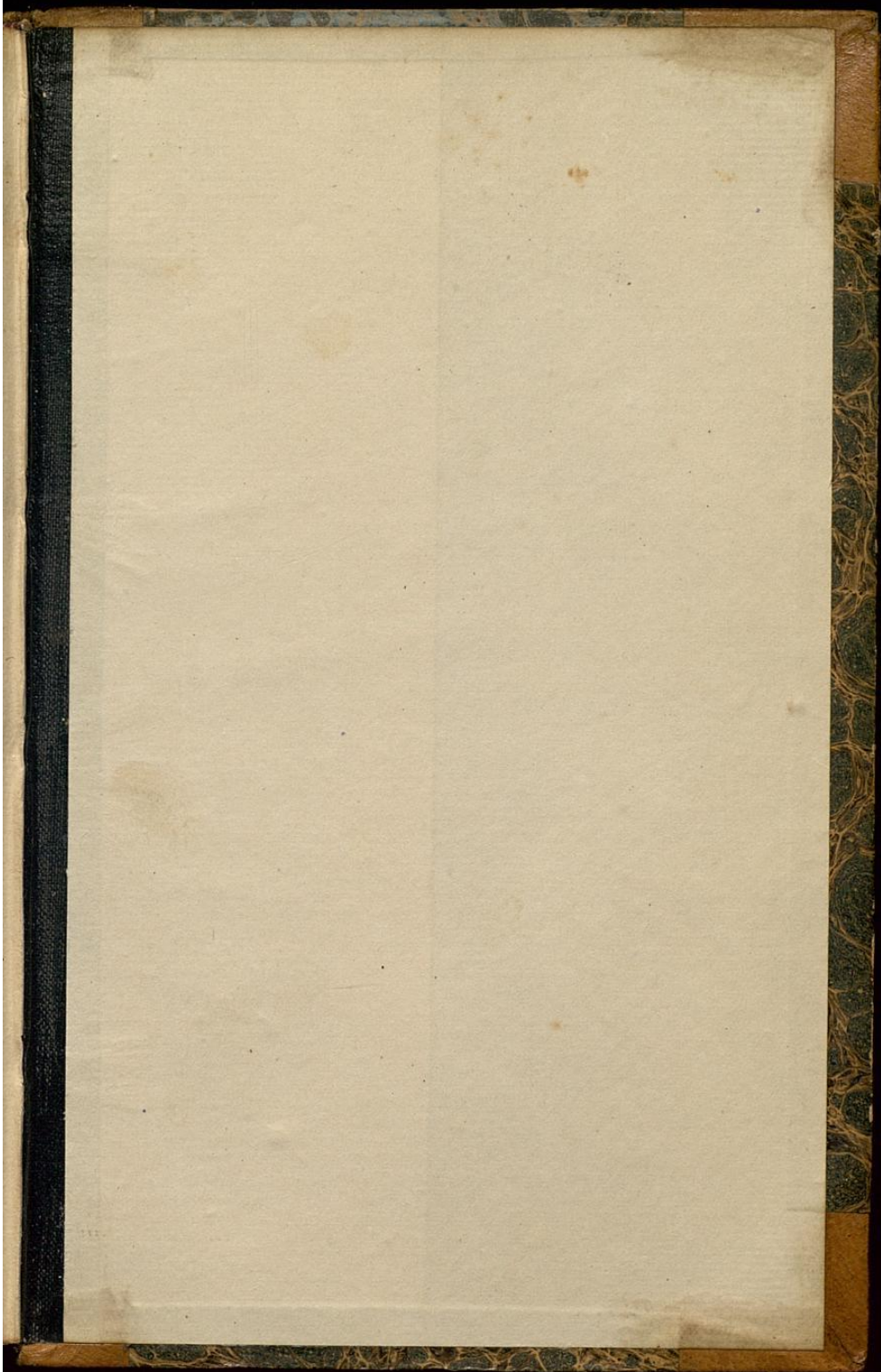

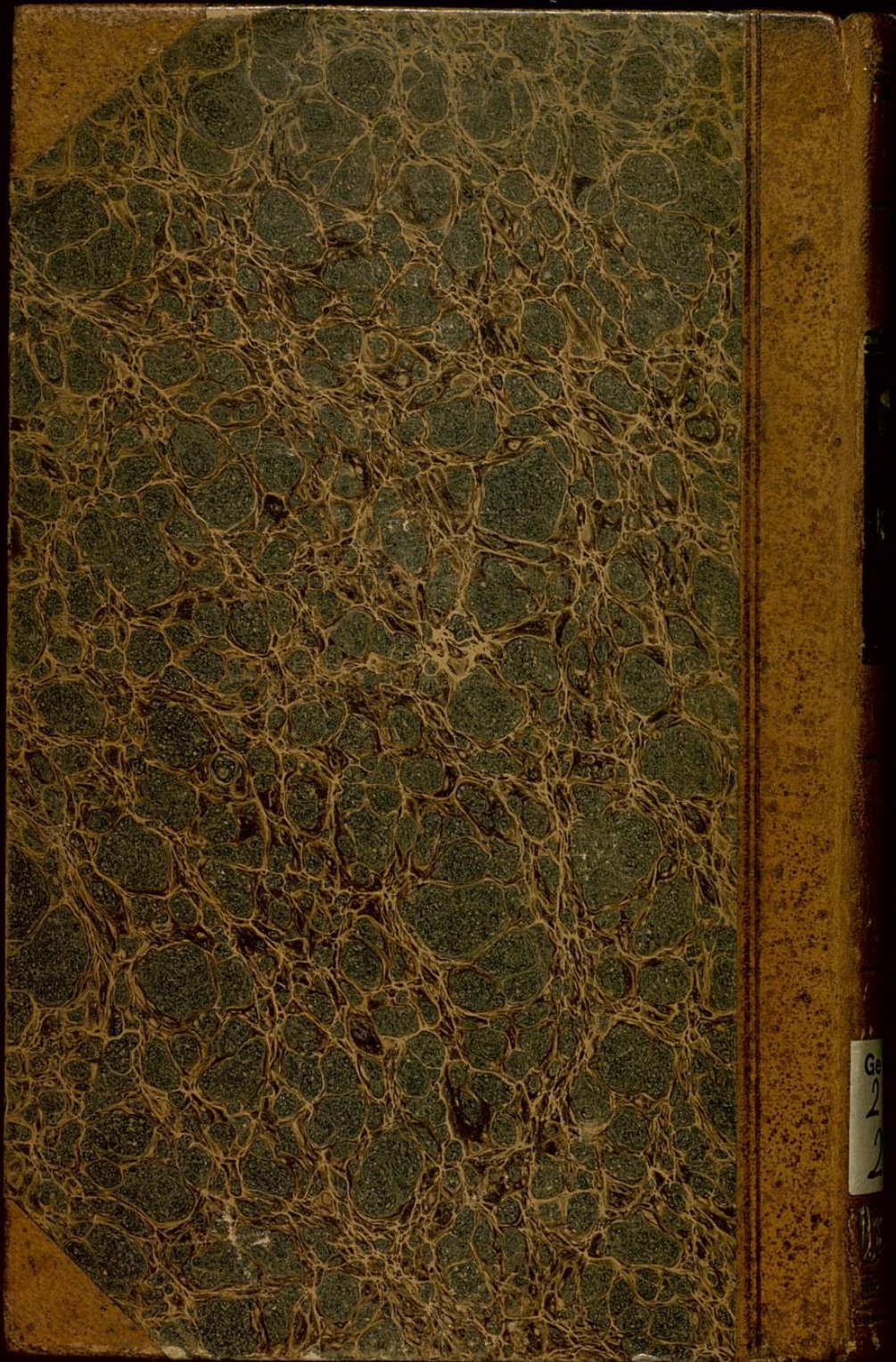

Ge
2
2

